

esély

2010/4

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNY

- 3 **Kártyás Gábor:** Dobbantó vagy tévút? A munkaerő-kölcsönzés foglalkoztatás-politikai szerepéről

EURÓPAI UNIÓ

- 20 **Jean-Paul Fitoussi – Éloi Laurent:** Makrogazdasági politika és szociálpolitika az EU 15-ben az elmúlt két évtizedben

SZOCIÁLIS MUNKA

- 51 **Budai István:** 20 év után... önkritikusan. ...avagy mit tesz a szociálismunkás-képzés a szakmai identitás alakításában

MŰHELY

- 83 **Berki Erzsébet:** Munka és fogyasztás, avagy mire jó a vasárnapi séta?

MAGYAR VALÓSÁG

- 106 **Baji Petra – Gulácsi László:** „Beteg önrész” – a lakosság fizetési hajlandósága az egészségügyi szolgáltatásokért

RECENZIO

- 118 **Böcskei Balázs:** Reménytől sújtva
121 **Zsótér Boglárka:** Változó női szerepek: munkavállalás és családi élet összeegyeztetése a fejlett országokban
125 **Jóna György:** A bevándorlók magyarországi szociális és egészségügyi ellátásáról

129 Abstracts

131 Contents

KÁRTYÁS GÁBOR

Dobbantó vagy tévút?

A munkaerő-kölcsönzés foglalkoztatás-politikai szerepéről

Az ezredfordulóra uralkodóvá váló nézet szerint a munkaerő-kölcsönzés fontos szerepet tölthet be a munkaerő-piacon. Mint rugalmas foglalkoztatási forma, olyanokat is álláshoz juttat, akik hagyományos munkaviszonyban nem tudnának elhelyezkedni, illetve ugródeszkaként szolgál a tartós, jobban fizető állásokhoz. Közben az Európai Unió, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet és a magyar jogalkotó is evidenciaként kezeli a kölcsönzés e jellemzőit, máig nem készült olyan tudományos felmérés, amely ezt egyértelműen igazolta volna. A munkaerő-kölcsönzés foglalkoztatás-politikai helyzetének tisztázása most különösen fontos, hiszen a munkaerő-kölcsönzésről szóló 2008/104/EK irányelv átvétele során a magyar szabályozás történetének legnagyobb felülvizsgálata előtt áll. A tanulmány áttekinti, milyen elvi lehetőségeket biztosít a kölcsönzés a munkaerő-piacon kívül rekedtek tartós foglalkoztatáshoz juttatására, és hogy e lehetőségek gyakorlati alkalmazását mennyiben igazolják vissza empirikus kutatások. Az eredmények ismeretében megalapozottabban foglalhatunk állást arról, hogy miként alakuljon a munkaerő-kölcsönzés szabályozása a jövőben.

A munkaerő-kölcsönzés lényeges változás előtt áll. A munkaerő-kölcsönzésről szóló 2008/104/EK irányelv átültetésével a jogintézmény szabályai jelentősen módosulni fognak, ami elsősorban a kölcsönzött munkavállalók védelmének erősítését hozza majd magával. A változások pontos tartama körüli vitában már most – mind a munkavállalói, mind a munkáltatói oldal részéről – gyakran hallunk hivatkozásokat arra, hogy milyen szerepet tölt be a munkaerő-kölcsönzés a munkaerő-piacon. Az egyik, sarkos álláspont szerint a kölcsönzés óhatatlanul kedvezőtlen munkakörülményekkel, alacsony bérekkel, a munkavállaló fokozott kiszolgáltatottságával jár együtt, így indokolt a szigorú felülvizsgálata. A másik véletet az a vélemény jelenti, amely szerint minél rugalmasabb a kölcsönzés szabályozása, annál nagyobb számban biztosít álláslehetőséget a munkaerő-piacon hátrányos helyzetű csoportoknak (pl. tartósan munkanélkülieknek). A kölcsön-munkavállalói státusz pedig értékes belépő lehet – például a

TANULMÁNY

kölcsönvevőnél üresen álló – tartós állások felé. Ezért végső soron éppen az ártana az érintett munkavállalóknak, ha a kölcsönzés szabályai szigorodnának.

Az alábbiakban változatos munkaerő-piaci felmérések és tanulmányok bemutatása alapján arra keresem a választ, hogy melyik álláspontnak adhatunk igazat. Vajon zsákutcát jelent a munkaerő-kölcsönzés, amely elzár a jobb munkalehetőségektől? Vagy sokak számára éppen ez a biztos kapaszkodó a tartós foglalkoztatás felé? Miközben az uralkodó nézet az utóbbi véleménynek ad igazat, látni fogjuk, hogy ezt tudományos eredmények egyértelműen még nem támasztották alá. A munkaerő-kölcsönzés jövőjéről szóló vitához így hasznos lehet a jogintézmény karakterének foglalkoztatás-politikai szempontú bemutatása.

1. Rövid történeti áttekintés: a tilalomtól a támogatásig

A munkaerő-kölcsönzés a hatvanas, hetvenes évektől terjedt el Európában, mint olyan speciális háromoldalú munkaviszony, ahol a munkavállaló egy kölcsönbeadó ügynökséggel köt munkaszerződést, a tényleges munkavégzésre viszont soha nem itt, hanem egy harmadik félnél, a kölcsönvevőnél kerül sor. A kölcsönvevő a kölcsönbeadóval köt megállapodást a munkavállalók átengedéséről, és ezzel úgy jut a munkaviszonynak megfelelően utasítható, ellenőrizhető munkaerőhöz, hogy ő maga nem áll jogviszonyban a kölcsönzöttekkel.¹

Az e jogintézménynek munkaerő-piaci funkciót tulajdonító nézet meglehetősen új keletű. A kilencvenes évekig tartotta magát az az általános tétel, amely szerint a munkaerőpiacon a keresleti és a kínálati oldal között közvetítést csak állami szervek végezhetnek. Profitorientált magánvállalkozások csak a kilencvenes évek növekvő munkanélkülisége nyomán jutottak szerephez a munkaerő-piaci szolgáltatások területén, ami viszont egyben a kölcsönzési szektor rohamos terjedését is magával hozta.

A kezdeti távolságtartást jól mutatja a díjat felszámoló munkaerő-közvetítő ügynökségekről szóló 1933. évi ILO Egyezmény, amely szerint a haszonszerzés reményében működtetett, díjat felszámoló munkaközvetítő irodákat az aláíró államoknak meg kell szüntetniük. Ezen az állásponton az Egyezmény 1949-ben elfogadott módosítása is csak keveset változtatott, lehetővé téve, hogy a részes államok választásuk szerint ne megszüntessék a munkaerő-közvetítőket, hanem működésüket szigorú szabályozásnak vessék alá. Ez az elutasító álláspont a munkaerő-kölcsönzés közösségi szabályozásáról szóló első, 1982-es tervezetben² is megjelenik. A bevezető rendelkezésekben a Bizottság garanciákat irányzott elő

¹ A munkaerő-közvetítés annyiban különbözik a munkaerő-kölcsönzéstől, hogy a közvetítő csak a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldalának találkozását segíti elő. A megrendelő megbízásából a közvetítő segít megtalálni egy adott pozícióra a legalkalmasabb jelöltet, de – szemben a kölcsönbeadóval – a jogviszony nem vele, hanem a leendő foglalkoztatóval (a megrendelővel) jön létre. A közvetítő semmilyen munkáltatói jogot nem gyakorol, hanem csak a megrendelő megbízásából segédkezik a munkaviszony létesítése körében.

² Proposal for a Council Directive concerning temporary work. COM (82) 155 final

arra, hogy az „aggasztó mértékben” terjedő ideiglenes munkaviszonyok – köztük a kölcsönzés – ne jelenthessenek visszaélést, illetve alkalmazásukra kizárólag gazdaságilag indokolt esetekben kerülhessen sor.

A munkaerő-kölcsönzés megítélése a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulójára változott meg. Ekkorra ugyanis a munkaerő-piac minden szegmensét érintő munkanélküliséggel az állami munkaerő-közvetítők nem tudtak mit kezdeni, ami széles körű elégedetlenséget eredményezett e hatóságok működésével kapcsolatban (Blanpain 2006: 440, Gyulavári 2001: 34.). A megváltozott helyzetet jól mutatja, hogy a kölcsönzésre vonatkozó második, 1990-es tervezetében³ a Bizottság már úgy fogalmaz, hogy az új foglalkoztatási formák jelentős terjedése üdvözlendő folyamat. Hasonló szemléletváltás az ILO esetében is megfigyelhető. A Nemzetközi Munkaügyi Konferencia 81. ülészakán, 1994-ben elfogadott következtetések szerint a megfelelően működő magán-munkaerőközvetítő ügynökségek (ideértve a kölcsönbeadókat is) minden bizonnyal hozzájárulhatnak a munkaerő-piac hatékony működéséhez – többek között – a munkanélküliség és a stabil foglalkoztatás közti híd kiépítésével. A Konferencián egyben döntés született a vonatkozó egyezmény felülvizsgálatáról is, amely révén megszületett a magán-munkaközvetítő ügynökségekről szóló 1997. évi Egyezmény (181. sz.) és a magán-munkaközvetítő ügynökségekről szóló 1997. évi Ajánlás (188. sz.).⁴ Az új Egyezmény döntően különbözik elődjétől abban, hogy – jelentős részben a munkaerő-kölcsönzés ugrásszerű terjedését látva – elismeri a magán-munkaerőközvetítők létjogosultságát és pozitív munkaerő-piaci szerepét (Phan 1999: 79–80).⁵

A fenti szemléletváltás miatt a munkaerő-kölcsönzés rohamos terjedésnek indult. A kölcsönzés aránya a teljes foglalkoztatásban az 1990-es évek során az Európai Unió egyes országaiban megötszöröződött (Storrie 2002: 27–30), 1996–2006 között pedig – 19 európai ország adatait alapul véve – megduplázódott. Ugyanakkor jelentősége a teljes foglalkoztatásban még mindig csupán 1-2 százalék körüli (CIETT 2007: 27).

A munkaerő-kölcsönzés megítélése körüli vita azonban még korántsem zárult le, sőt éppen most érheti el tetőpontját. A hosszas egyeztetések után megszületett, munkaerő-kölcsönzésről szóló 2008/104/EK irányelv (továbbiakban: irányelv) átültetése ugyanis éppen most, 2011. december 5-ig zajlik a tagállamokban. Maga az irányelv is kettős célkitűzést tartalmaz: egyszerre kívánja lebontani a munkaerő-kölcsönzés előtti akadályokat és emelni a kölcsönzött munkavállalókat védő garanciákat. Ahogy az irányelv elfogadása körüli vitákat, úgy az átültetéssel kapcsolatos dilemmákat is az okozza, hogy ezt a két célt hogyan lehet összeegyeztetni (Zappala 2003: 311). E kérdés pedig jelentős részben az

³ Proposal for a Council Directive on certain employment relationships with regard to working conditions. COM (90) 228 final

⁴ Az Egyezményt eddig 21 tagállam ratifikálta, köztük hazánk is.

⁵ A munkaerő-piaci szolgáltatások állami monopóliumának lebontásában nagy szerepe volt az Európai Bíróság két ítéletének is. A *Höfner* és a *Job Centre-ügyekben* a Bíróság versenyjogi szempontból vizsgálta az állami munkaerő-közvetítők tevékenységét. Megállapította, hogy ellentétes a közösségi versenyjoggal, ha a közvetítési szolgáltatásokat egy tagállam kizárólag egy hatóságára bízta (*Höfner v. Macrotron C-41/91* és *Job Centre C-55/96*).

alapján válaszolható meg, milyen munkaerő-piaci szerepet tulajdoníthatunk a munkaerő-kölcsönzésnek.

2. Bizonyosság, vagy csak elvi lehetőségek?

A munkaerő-kölcsönzés lehetséges munkaerő-piaci szerepét a szakirodalom a következőkben látja: Egyrészt mivel rugalmasabb szabályok szerinti foglalkoztatást biztosít, utat nyit a munkaerőpiacra a nehezen elhelyezhető álláskeresők számára is. Ezzel hozzájárul ahhoz, hogy – ha csak ideiglenesen is, de – a munkaerőpiacon kívül maradottak ne állami ellátásokból éljenek, hanem járulékokat fizető munkavállalók legyenek. Másrészt, a kölcsönvevő vállalkozások a legjobban teljesítő kölcsönzött munkavállalókat gyakran saját állományba veszik. Ebből a szempontból a munkaerő-kölcsönzés egyfajta ugródeszkaként szolgál a tartós foglalkoztatás felé. Végül, a megszerzett tapasztalat, készségek és a kölcsönbeadónál eltöltött idő mint referencia alapján a kölcsön-munkavállaló jobb esélyekkel találhat munkát más munkáltatóknál is. Azaz a tartós foglalkoztatás mint esély nemcsak a kölcsönvevőnél, hanem bármely más munkáltatónál is adott. Mindebből ered az a ma uralkodónak tekinthető álláspont, hogy a munkaerő-kölcsönzés hozzájárul a foglalkoztatás bővítéséhez, és különösen a hátrányos munkaerő-piaci helyzetű álláskeresőknek nyújt munkalehetőséget, illetve segíti őket tartós munkahelyhez jutni. A munkaerő-kölcsönzés szabályozásánál ezt a tételt vette alapul az Európai Unió, az ILO és a magyar jogalkotó is.

Az irányelv a munkaerő-kölcsönzést olyan, a rugalmasságot biztonsággal ötvöző munkaszervezési formának tekinti, amely hozzájárul a vállalkozások alkalmazkodó-képességének növeléséhez, miközben kielégíti a munkavállalók azon igényét, hogy munkájukat és magánéletüket összeegyeztessék, s ezáltal hozzájárul a munkahelyteremtéshez, valamint a munkaerőpiac szegmentálásának csökkentéséhez.⁶ Az ILO 2009-ben kiadott tanulmánya – amely az 1997-es egyezmény tapasztalatait összegzi – szerint a kölcsönzött munkavállalók számára a kölcsönzés dobantóként szolgál az igényeiknek megfelelő munkahelyek felé, illetve utat nyit a munkaerőpiacra való bejutáshoz, visszatéréshez (ILO 2009: 2). A munkaerő-kölcsönzést a hazai jogba bevezető 2001. évi XVI. törvény miniszteri indokolása úgy fogalmaz, hogy a kölcsönzés segítségével a hagyományos munkaviszonyban elhelyezkedni nem tudó, kedvezőtlen helyzetű munkavállalók is elkerülhetik a tartós munkanélküliség állapotát, még ha nem is élvezik közben a tipikus munkaviszonyhoz kapcsolódó szintű törvényi védelmet. A magyar jogalkotó a kölcsön-munkavállalói státuszt így egyfajta ideiglenes átmenetnek tekintette a munkanélküliség és a klasszikus munkavállalói pozíció között.

Miközben a munkaerő-kölcsönzés által a foglalkoztatási mobilitásra biztosított fenti lehetőségek tényleges fennállását a szakirodalom számos érveléssel igyekszik bizonyítani, hasonlóan hosszú az ellenérvek listája is.⁷

⁶ Lásd Irányelv Preambulum (8), (9), (11) bek.

⁷ Az érvekről és ellenérvekről összefoglalásként lásd pl. Kvasnicka 2005: 4.

Fontosabb azonban, hogy ezeknek a munkaerő-piaci átmeneteknek a tényleges megvalósulását empirikus kutatások eddig nem bizonyították perdöntően. Ehhez képest meglepő, hogy az említett dokumentumok evidenciaként hivatkoznak rájuk. A továbbiakban ezeket a lehetséges átmeneteket tekintem át, bemutatva az elméleti és empirikus bizonyítékokat, illetve a vonatkozó jogi szabályozást. Előre kell bocsátani, hogy az egyértelmű tudományos válasz hiánya a kutatások módszertani nehézségeinek is köszönhető. Kevés ugyanis az olyan hosszútávú, valóban reprezentatív felmérés, amelyből megalapozott eredményeket nyerhetünk. Az alább bemutatott kutatásokból ezért csak óvatos következtetéseket lehet levonni.⁸

3. Cseberből vederbe? A kölcsön-munka körülményei

A munkaerő-kölcsönzés egyik lehetséges munkaerő-piaci szerepe tehát az, hogy a nehezen foglalkoztatható álláskereső számára kaput nyit a munkaerő-piacra. Ez az állítás elsősorban azon a tényen alapul, hogy a kölcsön-munkavállalók között felülreprezentáltak a hátrányos munkaerő-piaci helyzetű csoportok, tehát azok, akik általában csak nehézségekkel tudnak munkához jutni. Az európai statisztikák szerint a kölcsönzött munkavállalók között aránytalanul sok a fiatal, a volt munkanélküli, az alacsony képzettségű és a bevándorló (ILO 2009: 19–25.; Storrie 2002: 30–32.). Például, Németországban 2003-ban a kölcsön-munkavállalók átlagéletkora 32,5 év volt, 62,25 százalékuk képzetlen fizikai munkásként dolgozott, 42,8 százalékuk korábban munkanélküli volt és 18,7 százalékuknak nem volt német állampolgársága (Antoni-Jahn 2006: 14.). Az ehhez hasonló statisztikai adatokból azonban nem szabad elhamarkodottan arra következtetni, hogy önmagában egy munkaerő-kölcsönzésre irányuló munkaszerződés megkötésével megoldódnak a hátrányos helyzetűek foglalkoztatási problémái. Számos vizsgálat ugyanis kimutatta, hogy a kölcsönzött munkavállalók munkakörülményei meglehetősen kedvezőtlenek, és legtöbbször csak azért fogadják el a kölcsön-munkavállalói státuszt, mert nem kapnak jobb ajánlatot.

Az Európai Szakszervezeti Szövetség álláspontja szerint – összehasonlítva a foglalkoztatás bármely más formájával – a kölcsön-munka-

⁸ A kutatások nehézségei közül ki kell emelni, hogy a munkaerő-kölcsönzés foglalkoztatás-politikai szerepének felméréséhez hosszútávú vizsgálatok szükségesek, hiszen pontos következtetések csak akkor vonhatóak le, ha ismerjük a munkavállaló kölcsönzés előtti és utáni státuszát is. Ez pedig legalább 3-4 éves időtartam vizsgálatát teszi szükségessé, amihez viszont csak kevés esetben áll rendelkezésre adatbázis. A kutatás nehézségeit növeli, hogy az egyes felmérések módszertana, az alapul vett minták igen különbözőek, és nem lehet elvonatkoztatni a konkrét munkaerő-piaci, munkajogi környezet hatásától sem. Végül, minden hasonló kutatást befolyásol, hogy egy munkavállaló aktuális munkaerő-piaci helyzetét számos olyan tényező is befolyásolja, amit nem lehet kimutatni. Ilyen elsősorban az álláskereső és a leendő munkáltató preferenciája (pl. akkor is kölcsönzésben gondolkodnak, ha egyébként a tartós foglalkoztatásra is lenne lehetőség, vagy fordítva). A kutatásokkal kapcsolatos módszertani kérdésekről részletesen lásd: Kvasnicka 2005: 5–6.; Ichino–Mealli–Nannicini 2006: 39–40.; Andersson–Wadensjö 2004: 8.; Amuedo-Dorantes–Malo–Muñoz-Bullón 2006: 5.; Heinrich–Mueser–Troske 2002: 17.

TANULMÁNY

vállalók munkakörülményei a legrosszabbak.⁹ Az Európai Parlament és az Eurofound Alapítvány megbízásából készült kutatások alapján a kölcsönzött munkavállalók állásbiztonsága, bére, képzése és munkavédelmi helyzete rosszabb a hagyományos munkaviszonyban foglalkoztatottakéhoz képest (Contreras 2008: 43, Storrie 2002: 43). Egy másik felmérés tíz munkakörülmény alapján hasonlította össze a különböző munkaviszonyokban dolgozó munkavállalók helyzetét, és megállapította, hogy a kölcsönzöttek helyzete jelentősen rosszabb, mint a hagyományos munkaviszonyban foglalkoztatottaké. Különösen a bérezés, a képzés, a munkahelyi szociális kapcsolatok és a kockázatokról kapott tájékoztatás tekintetében volt kimutatható számottevő különbség (Nienhüser–Matiaske 2006: 71–72.).

Hasonló eredményekre jutott egy brit kutatás, amelynek kiindulópontja az volt, hogy az Egyesült Királyságban a kilencvenes évek során a legalább egy éve munkanélküliek négyszer nagyobb valószínűséggel lettek kölcsön-munkavállalók, mint mások (Gray 2002). Az 1997-ben és 1999-ben, összesen 32 kölcsönbeadóval és mintegy 100 munkanélkülivel készített interjú alapján a kutatás arra kereste a választ, hogy valóban segítséget jelent-e a tartósan munkanélkülieknek a munkaerő-kölcsönzés. A vizsgálat feltárta, hogy néhány londoni irodai adminisztrátor kivételével a munkanélküliből lett kölcsön-munkavállalók többsége meglehetősen rossznak ítéli munkakörülményeit, bérük is elmarad a hagyományos munkaviszonyban foglalkoztatott munkavállalókétól.

Nem térnek el az előbbi helyzetképtől a hazai adatok sem. Az Állami Foglalkoztatási Szolgálat statisztikái¹⁰ szerint 2008-ban mintegy 116 000 kölcsönzött munkavállaló dolgozott Magyarországon. A kölcsönzöttek közel 60 százaléka a 25–49 éves korcsoportból kerül ki, további 20 százalékuk pedig 25 év alatti. Figyelmet érdemel, hogy az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők adják a kölcsönzöttek legnagyobb részét. A 8 általános vagy annál alacsonyabb végzettségűek az összes kölcsönzöttek 43,4 százalékát, a szakmunkásképzővel és szakiskolával rendelkezők 28,4 százalékát, a szakközépiskolával és technikummal rendelkezők 22,9 százalékát tették ki. A főiskolai, egyetemi képesítéssel a kölcsönzöttek mindössze 5,3 százaléka bírt. Ehhez képest nem meglepő, hogy a kölcsönzöttek 82,7 százaléka fizikai és csupán 17,3 százaléka szellemi foglalkozású. A fizikai foglalkozásúakon belül 17,2 százalék szakmunkás, 67,6 százalék betanított munkás, 15,1 százalék pedig segédmunkás volt.

A bemutatott felmérések tehát azt igazolják, hogy a munkaerő-kölcsönzéssel döntően csak alacsony bér és kedvezőtlen munkakörülmények érhetők el. Nem meglepő, hogy a munkaerő-kölcsönzésről szóló közösségi irányelv egyik célja kimondottan a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzés minőségének javítása.¹¹ Az irányelv ezt elsősorban az ún. ekvivalencia elv bevezetésével kívánja elérni, amely szerint bizonyos munkafeltételek – elsősorban a munkaidő és a díjazás – vonatkozásában a kölcsönzött munkavállaló olyan bánásmódra jogosult, mintha

⁹ Lásd: <http://www.etuc.org/a/501>

¹⁰ Lásd: http://www.afsz.hu/engine.aspx?page=stat_osszefogl_munkaero-kolcson_tevekeny

¹¹ Irányelv 2. cikk

a kölcsönvevő közvetlenül alkalmazta volna.¹² Ugyanakkor ezt a fősabályt több kivétel is gyengíti. Például, az irányelvben foglalt felhatalmazással élve a brit szociális partnerek és a Kormány olyan megállapodást¹³ fogadott el, amely alapján az Egyesült Királyságban az ekvivalencia elvet a bér vonatkozásában csak akkor kell majd alkalmazni, ha a kölcsönvevőnél eltöltött időtartam a 12 hetet meghaladja. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy a jövőben kölcsön-munkavállalók két csoportra bomlanak. 12 hetet meghaladó kikölcsönzésekre, azaz a kölcsönvevő saját munkavállalóival egyenlő bérre csak a szakképzettek, a hiányszakmákban dolgozók számíthatnak. Az ennél rövidebb időtartamra kikölcsönzött munkavállalók között előre láthatólag felülreprezentáltak lesznek a volt-munkanélküliek és a képzetlenek, tehát azok, akiknek a kölcsönzésre mint ugródeszkára a leginkább szükségük volna (Gray 2002: 668).

4. Kényszer vagy önkéntes választás?

A szakirodalom sok esetben hivatkozik arra is, hogy az álláskeresők csak kényszerből választják a munkaerő-kölcsönzést. A kölcsönzött munkavállalók először általában maguk keresnek állást, és csak akkor fordulnak egy kölcsönbeadó céghez, ha ez nem vezetett eredményre. Így elsősorban azok lesznek kölcsönzött munkavállalók, akik nem tudtak hagyományos munkaviszonyt létesíteni (Eurofund 2007: 14; García-Pérez-Muñoz-Bullón 2005: 166).

Ezt a tételt megerősíti a kölcsönbeadók nemzetközi szövetsége, a CIETT által végzett kutatás is, amelyben azt vizsgálták, milyen motivációból lesz valaki kölcsön-munkavállaló, illetve egy cég milyen okból vesz igénybe kölcsönzött munkaerőt (CIETT 2002). A vizsgálat a nemzetközi szakirodalom feldolgozása mellett a CIETT tagszervezetei által gyűjtött adatokon és hét nemzeti szintű kutatáson alapult.¹⁴ Az eredmények szerint a munkavállalói oldalon a három legfőbb motiváció mind a tartós foglalkoztatáshoz kötődik. Eszerint a legtöbb munkavállaló elsősorban azért lesz kölcsönzött-munkavállaló, mert abban bízik, hogy a kölcsönzésen keresztül nagyobb eséllyel jut stabil álláshoz. Ehhez képest azok a szempontok, amelyeket a hagyományos munkaviszonyhoz képest a kölcsönzés előnyeinek szoktak tekinteni – a dinamikus munkakörnyezet, a változatos munka, a kiegészítő jövedelem-szerzési lehetőség, a munka és más életterületek jobb összehangolása – csak másodlagos. Ez azt mutatja, hogy a munkát keresők nem magáért a munkaerő-kölcsönzés sajátosságaiért vállalják a kölcsön-munkát, hanem mert – jobb lehetőség hiányában – ettől remélik a tartós álláshoz jutást.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a felmérések szerint a kölcsönzés általában kedvezőtlen munkakörülményeket jelent, nem meglepő, hogy a munkavállalók először inkább hagyományos állást keresnek, és csak

¹² Lásd: irányelv 5. cikk.

¹³ Lásd: www.parliament.uk/deposits/depositedpapers/2008/DEP2008-1341.doc

¹⁴ A vizsgálatban szereplő országok: Belgium, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Németország, Spanyolország, Svédország.

ennek kudarca után vállalnak kölcsön-munkát, illetve, hogy számukra a kölcsönzés ideje alatt is a tartós munkahely keresése a prioritás. Ugyanakkor munkaerő-kölcsönzés híján e személyek munkanélküliek lennének, amelyhez képest viszont helyzetük kölcsön-munkavállalóként is lényegesen jobb.

Ezt támasztja alá egy amerikai kutatás, amely azt vizsgálta, milyen szerepe lehet a munkaerő-kölcsönzésnek a munkanélküliek álláshoz segítésében (Heinrich–Mueser–Troske 2002). A vizsgálat 1993 és 1997 között, Missouriban és Észak-Karolinában, 18 és 65 közötti, munkanélküli ellátásban részesülő nőkre terjedt ki. A felvett adatok szerint azok, akik kölcsönzött munkavállalók lettek, kezdetben alacsonyabb bérért tudtak csak elhelyezkedni, mint azok a társaik, akik közvetlenül létesítettek munkaviszonyt. Ugyanakkor a vizsgálat kimutatta, hogy ez a bérkülönbség két év elteltével folyamatosan csökkent. Tehát a kölcsönzöttek nagyobb bérnövekedést tudtak elérni, mint a közvetlenül alkalmazottak.¹⁵ A hagyományos munkaviszonyban elhelyezkedők állásbiztonsága is jobbnak bizonyult, mivel az adatfelvételt követő két évben nagyobb eséllyel maradtak foglalkoztatottak, mint a kölcsönzött munkavállalók. Ugyanakkor a kölcsönzöttek e mutatója így is sokkal jobb volt, mint azoké, akik a vizsgálat kezdetén semmilyen munkaviszonyban nem álltak. Összességében tehát a kölcsönzöttek helyzete rosszabb volt a más munkaviszonyban foglalkoztatottakénál, ám jóval kedvezőbb a munkanélküliekéénél. Ez az eredmény azért különösen fontos, mert a kölcsönzésen keresztül elhelyezkedő munkanélküliek alacsonyabb képzettségűek voltak, mint a közvetlenül foglalkoztatott társaik. Tehát, e munkavállalók valószínűleg nem kaptak volna állást munkaerő-kölcsönzés nélkül.

Érdeemes megjegyezni, hogy az Alkotmánybíróság 67/2009. (VI. 19.) számú határozatában részletesen vizsgálta a munkaerő-kölcsönzés hazai szabályozását, és a jogviszony jellegének elemzése körében kitért arra is, milyen körülmények között választják a munkavállalók ezt a foglalkoztatási formát. A testület szerint a munkaerő-kölcsönzés – rendeltetésszerű működés esetén – ideiglenes munkaerő-átengedést jelent, egy olyan háromoldalú munkaviszonyt, ahol a munkateljesítésért járó bér szolgáltatása és a munkavállaló munkával való ellátása – mint a munkaviszonyból eredő két főkötelezettség – különböző munkáltatókhoz kerül. Az Alkotmánybíróság a hagyományos munkaviszonyhoz képest döntő különbségnek tekintette, hogy a munkaerő-kölcsönzésre létesített munkajogviszonyban a munkavállaló munkával való ellátása, a folyamatos foglalkoztatás lehetősége kevésbé kiszámítható, hiszen azt mindig a munkáltató működési-rendelkezési körén kívül eső tényezők határozzák meg. E körben kiemelte, hogy ezt a körülményt a munkavállalók maguk is ismerik, hiszen – munkavállalási lehetőségeik, munkaerő-piaci esélyeik által befolyásoltan ugyan, de – szabad választások eredményeként lépnek ilyen jogviszonyba. Hozzá kell tenni, hogy a fenti tapasztalatok mintha megfordítanák a hangsúlyt az AB megállapításában. Úgy tűnik,

¹⁵ Így például, míg Missouriban, a gyáripárban frissen elhelyezkedett volt munkanélküliek közül a kölcsönzöttek 40 százalékkal kevesebb bért kaptak, mint a hagyományos munkaviszonyban foglalkoztatottak, ez a különbség két év elteltével csak 14 százalék volt.

a választás a legtöbb esetben csak formailag szabad, valójában a munkaerő-piaci helyzet a döntő motívum.

5. Nem tartós megoldás, csak egy lépcső felfelé

A bemutatott kutatási eredmények arra engednek következtetni, hogy még ha a kölcsön-munkavállalók helyzete jobb is, mint a munkaerőpiacon kívül maradtaké, elmarad a tartósan foglalkoztatottak státuszától. Nem véletlen, hogy a munkavállalói motivációkat vizsgáló felmérések szerint a legtöbb munkavállaló csak ideiglenes állapotként tekint a kölcsönzésre, és valójában stabil munkahelyet szeretne.

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ezek az eredmények összhangban vannak a munkaerő-kölcsönzés alapvető rendeltetésével. Először is a kölcsönzés – lényegéből eredően – csak rövid idejű foglalkoztatást jelent. A statisztikák szerint a régi EU tagállamok mintegy felében a kikölcsönzések túlnyomó része nem éri el az egy hónapot.¹⁶ A kölcsönzés tehát önmagában nem jelenthet tartós megoldást a hátrányos helyzetű munkát keresők foglalkoztatására. Az is általános tapasztalat, hogy a kölcsön-munkaerő alkalmazására elsősorban a legalacsonyabb bérezéssel és legkedvezőtlenebb munkafeltételekkel járó szektorokban kerül sor (Arrowsmith 2006: 7–9). Ha ehhez hozzávesszük, hogy a kölcsön-munkavállalók többsége alacsony képzettségű, volt tartósan munkanélküli, vagy életkora miatt jut nehezen álláshoz, akkor nem meglepő, hogy a kölcsönzött munkavállalók helyzete a más munkát végzőkkel való összehasonlítás alapján a legrosszabb. Nem maga a jogviszony természete predesztinál az alacsony bérré és kedvezőtlen körülményekre: a bemutatott eredmények a foglalkoztatott munkavállalók és a kölcsönmunkát igénybe vevő szektorok jellegéből fakadnak. Jól mutatja ezt, hogy a hiányszakmákban dolgozó, vagy magas képzettségű kölcsönzött munkavállalók körében nem ritka, hogy többet keresnek, mint a közvetlenül alkalmazott munkatársaik (Contreras 2008: 43, Storrie 2002: 55).¹⁷

A munkaerő-kölcsönzés tehát eredendően csak egy köztes állapotot kíván biztosítani a munkanélküliség és a stabil foglalkoztatás között. Ez a köztes státusz egyrészt csak ideiglenes, másrészt ugyan kedvezőbb, mint a munkaerő-piacon kívül rekedteké, de elmarad a hagyományos munkaviszonyban állókéétól. Ezért a munkaerő-kölcsönzés munkaerő-piaci szerepének megítélésénél az igazán fontos kérdés az, hogy a kölcsön-munkavállalók milyen eséllyel juthatnak tartós foglalkoztatáshoz.

¹⁶ Franciaországban például a kikölcsönzések átlagos hossza 9,5 nap, Spanyolországban és Olaszországban a kikölcsönzések fele rövidebb egy hónapnál.

¹⁷ Egy amerikai felmérés szerint a kórházakban sokszor azért nem vesznek fel közvetlenül új alkalmazottakat, mert kénytelenek lennének a már meglévő alkalmazottak bérénel többet ajánlani nekik. Márpedig a diszkrimináció tilalma miatt ezzel a már meglévő állomány bérént is fel kellene emelni, erre pedig legtöbbször nincs keret. A kölcsönzött munkavállalók viszont más munkáltatóval állnak jogviszonyban, így ők jogszerűen kereshetnek többet, mint a saját állományban lévő dolgozók (Erickcek–Houseman–Kalleberg 2003: 113–117.).

6. A tartós foglalkoztatáshoz jutás esélyei

A munkaerő-kölcsönzés munkaerő-piaci szerepét akkor tekinthetjük egyértelműen pozitívnak, ha továbblépési lehetőséget biztosít a jobb munkafeltételek, a tartós foglalkoztatás irányába. Az elmélet szerint a munkaerő-kölcsönzés alapvetően két okból bír ilyen hatással. Egyrészt, ha a kölcsön-munkavállaló jól teljesít, a kölcsönvevők a kikölcsönzés lejártával állandó státuszt biztosíthatnak neki. Másrészt, a kölcsönzés során megszerzett tapasztalatok és referenciák segítségével a kölcsönzött munkavállaló munkahely-szerzési esélyei általában is javulnak a munkaerő-piacon.

A munkaerő-kölcsönzést a kölcsönvevők sokszor a próbaidőt helyettesítő intézményként használják, azzal, hogy a kikölcsönzés lejártával maguk kötnék munkaviszonyt a legjobbnak bizonyult munkavállalókkal. Ilyen esetben a munkáltatók leendő munkatársaikat először egy kölcsönbeadó ügynökségen keresztül, határozott időre alkalmazzák, amelynek tartama amúgy hosszabb, mint a próbaidő lehetséges maximuma. Így a leendő „belső” munkatárs már a kölcsönbeadónál átmegy egy rostán, és a kölcsönvevő maga is egy hosszabb időtartam alatt győződhet meg alkalmasságáról. Ha a munkavállaló jól teljesített, az időtartam letelte után vagy maga veszi alkalmazásba, vagy egy újabb „próbaidőszakra” kölcsönzik ki. Más szempontból, a kölcsönvevőnél tartós állományba kerülés lehetősége olyan motiváció a munkavállaló számára, amely növeli megbízhatóságát, lojalitását. A munkaerő-kölcsönzés ugródeszka szerepe szűkebb értelemben éppen az ilyen átmeneteket jelöli.

A kölcsönbeadók sok esetben a „*try and hire*”, illetve a „*lease and hire*” mottók szellemében kimondottan ilyen jellegű szolgáltatást nyújtanak (Horváth 2005: 193). Mivel a kölcsönbeadó vállalkozások alapos és szakszerű kiválasztás után felvett, nem ritkán több száz munkavállaló közül választják ki a legmegfelelőbb munkavállalókat az aktuális kölcsönvevő számára, így a kölcsönvevővel való sikeres együttműködés esélyei is magasak. A CIETT szerint a munkaerő-kölcsönzés egyik fő előnye pont az, hogy hatékonyabbá teszi az üres álláshelyek betöltését (CIETT 2000: 6). A kölcsönzési tevékenység e szempontból a munkaerő-közvetítéssel rokon, hiszen itt is arról van szó, hogy a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldalának találkozását egy harmadik fél segíti elő.

A kölcsön-munkavállalók motivációit vizsgáló, már idézett CIETT felmérés szerint a munkavállalók számára a kölcsönzés legfőbb vonzereje az, hogy „belső forrásból” szerezhetnek értesülést a kölcsönvevőnél megüresedő álláshelyekről, illetve, hogy egyes kölcsönvevők kimondottan a későbbi átvétel lehetőségével vesznek fel kölcsön-munkaerőt. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy ugyanezen kutatás szerint a kölcsönvevő vállalkozások számára a kölcsön-munkavállalók átvétele csak másodlagos jelentőségű: csupán a motivációs lista negyedik helyére került. A kölcsönvevők ugyanis elsődlegesen a kiesett munkavállalók ideiglenes pótlása, a munkaerő átmeneti kiegészítése és a rugalmas munkaerő-használati stratégia (numerikus flexibilitás) miatt vesznek igénybe kölcsön-munkát (CIETT 2002: 28–37). S bár ezek az eredmények alátámasztják, hogy a kölcsönzött munkavállalók bíznak a munkaerő-kölcsönzés ugródeszka

szerepében, a kölcsönvevői motivációk alapján úgy tűnik, átvételükre ritkán kerülhet sor.

A kölcsönvevő általi átvétel lehetősége mellett – a kölcsönzött munkavállalóként eltöltött idő alatt megszerzett tapasztalatok, készségek, referenciák révén – a munkavállalók nagyobb valószínűséggel létesíthetnek hagyományos munkaviszonyt egyéb munkáltatóknál is. Különösen igaz ez akkor, ha a kölcsön-munkavállaló több munkáltatói szervezetben (kölcsönvevőnél) is dolgozik, hiszen ezáltal még több tapasztalatot szerez, illetve értékes kapcsolatokat építhet a későbbi munkakereséshez. A kölcsönvevőktől, illetve a kölcsönbeadóktól kapott referenciákkal már nagyobb eséllyel indulhat egy állásinterjú, mintha tartós munkanélküliként, vagy tapasztalatlan fiataalként keresne munkahelyet. Az elmondottakat igazolja a kölcsön-munkavállalók motivációit vizsgáló CIETT-kutatás is, amely szerint a második legfontosabb motiváció az, hogy a kölcsönzésen keresztül a munkavállaló több lehetséges munkáltatót ismerhet meg. A lista harmadik helyén pedig a foglalkoztathatóság növelése, a tapasztalatszerzés áll.

A kölcsönvevő vagy más munkáltató általi átvétel lehetőségét a jogi szabályozás is képes elősegíteni, a legegyszerűbben az ilyen átvételeket korlátozó szerződéses kikötések általános tilalmával.¹⁸ Hasonló célú az a szabály, amely alapján a kölcsönbeadó nem számolhat fel semmilyen díjat a munkavállalóval szemben arra tekintettel, hogy rajta keresztül a kölcsönvevő kikölcsönözte, vagy a kikölcsönzést követően vele munkaviszonyt létesített.¹⁹ Végül, az irányelv olyan előírást is tartalmaz, amely szerint a kölcsönzött munkavállalókat a kölcsönvevőnél megüresedő állásokról tájékoztatni kell annak érdekében, hogy a kölcsönvevő saját munkavállalóival azonos eséllyel találhassanak állandó állást.²⁰

7. Empirikus kutatások, változatos eredménnyel

A munkaerő-kölcsönzés megítélésében tehát kulcskérdés, hogy mennyiben teremt esélyt a tartós foglalkoztatásra. Nem véltetlen, hogy számos

¹⁸ Erre tesz javaslatot az ILO magán-munkaközvetítő ügynökségekről szóló 1997. évi Ajánlása is (15. pont), illetve ilyen rendelkezést a munkaerő-kölcsönzés közösségi szabályozására készült legelső tervezetek is tartalmaztak. Az elfogadott irányelv pedig részletes szabályozással igyekszik biztosítani a tartós alkalmazáshoz való hozzájutás esélyét [lásd 6. cikk (2) bek.].

¹⁹ Ilyen tilalmat a magán-munkaközvetítőkről szóló – és a munkaerő-kölcsönzésre is kiterjedő hatályú – 1997-es ILO Egyezmény 7. cikke is tartalmaz. Hasonló rendelkezést találunk az irányelv 6. cikk (3) bekezdésében. Másfelől, a díjfizetés tilalma egyben oda vezet, hogy a kölcsönbeadók – illetve általában a munkaerő-közvetítők – döntően munkáltató (kölcsönvevő) orientáltan végzik tevékenységüket, hiszen ő jelenik meg szolgáltatásuk igénybe vevőjeként. Már az ILO Egyezmény elfogadásakor megjelentek olyan vélemények, amelyek a díjfizetési tilalmat a munkajog egyik „szent tehenének” tekintették, és a tilalom feloldása mellett érveltek. Eszerint legalább a munkavállalók egyes kategóriái számára lehetővé kéne tenni, hogy elhelyezésüket mint szolgáltatást megvásárolhassák, azaz ügyfélként jelenhessenek meg – akár a közvetítő, akár a kölcsönző vállalkozásoknál (Blanpain 1999: 9–11).

²⁰ Irányelv 6. cikk (1) bek.

TANULMÁNY

empirikus kutatás igyekezett megerősíteni vagy éppen cáfolni a kölcsönzés és a munkaerő-piaci esélyek növekedése közötti összefüggést. Az alábbiakban ezek közül mutatok be néhányat.

A munkaerő-kölcsönzés munkaerő-piaci hatását – nem meglepő módon – a kölcsönbeadók nemzetközi szövetsége, a CIETT felmérése találta a legpozitívabbnak. A vizsgálat 5 európai országban összesen 700 kölcsönzött munkavállaló interjúján alapult. Az eredmények szerint a vizsgált országokban a kölcsön-munkavállalók kb. 40 százaléka a kölcsönzési jogviszony előtt nem dolgozott, illetve szintén kb. 40 százaléka a jogviszony megszűnése után hagyományos – határozott vagy határozatlan idejű – munkaviszonyt létesített (CIETT 2000: 18). Ezek a többi kutatáshoz képest kiugróan magas értékek, meg kell azonban jegyezni, hogy a vizsgálat konkrét módszertanáról semmit nem tudunk.

Szintén pozitív eredménnyel zárul egy olasz felmérés, amely Szicília és Toscana egyes provinciáiban vizsgálta a kölcsönzött munkavállalók tartós foglalkoztatáshoz jutási esélyeit (Ichino–Mealli–Nannicini 2006). Az 511 fős minta a Manpower Italia munkavállalói közül került ki, mivel a felmérés idején – 2002-ben – csak ez az egy kölcsönbeadó cég működött a két érintett területen. A vizsgálat olyan kölcsönzött munkavállalókra terjedt ki, akik a fenti területen éltek, és 2001 első félévében kölcsön-munkavállalóként dolgoztak. A kontrollcsoportot telefoninterjúk segítségével állították össze, olyan 18 és 40 év közötti személyekből, akik szintén a vizsgált régiókban laktak és dolgoztak, de 2001 első félévében nem voltak önfoglalkoztatók vagy kölcsönzött munkavállalók és nem álltak határozatlan idejű munkaviszonyban sem. A kutatók telefoninterjúkkal mérték fel, hogy a vizsgált személyek 2002. novemberben rendelkeztek-e határozatlan idejű munkaviszonnyal. A két minta összehasonlításával kimutatták, hogy a kölcsönzötteknek a vizsgált toscanai területeken 19 százalékkal, Szicíliában pedig 10 százalékkal volt jobb a tartós foglalkoztatáshoz jutási esélyük, mint a kontroll csoportban.²¹

Visszafogottabb eredményekről számolnak be a spanyol munkaerőpiacon végzett felmérések. E munkaerőpiac jellegzetessége, hogy a munkaszerződés mintegy egyharmada határozott idejű, az új jogviszonyoknál ez az arány viszont közel 90 százalék. Ezért itt különösen nagy hangsúlyt kaptak azok a vizsgálatok, amelyek a határozatlan idejű munkaviszonyhoz jutás lehetőségeit kutatják. Az első felmérésben (Amuedo-Dorantes–Malo–Muñoz-Bullón 2006) az állami foglalkoztatási statisztikákból véletlenszerűen kiválasztott, határozott időre foglalkoztatott munkavállalók munkaerő-piaci helyzetének alakulását vizsgálták 1998 és 2004 között. Az eredmények azt mutatták, hogy közülük a kölcsönzött munkavállalók kisebb arányban kötöttek határozatlan időre szóló munkaviszonyt a vizsgált időszakban, mint azok a határozott időre alkalmazott munkavállalók, akiket közvetlenül vettek fel. Ennek elsősorban az lehet az indoka, hogy közvetlen munkaviszony esetében – még ideiglenes foglalkoztatás mellett is – erősebb kapcsolat alakul ki a munkáltató és a munkavállaló között. A munkaerő-kölcsönzés tehát a vizsgált időszakban nem támogatta a tartós foglalkoztatáshoz való jutást. A kutatás alapján viszont

²¹ A két eredmény közti különbség magyarázata lehet, hogy Szicíliában az állam kínálja a legtöbb stabil munkahelyet, a közszférában viszont az olasz jog szerint tilos a kölcsönzés.

segítette a kölcsönzés a munkanélküliségből kölcsönzésbe, vagy kölcsönzésből kölcsönzésbe való átmeneteket.

Egy másik spanyol felmérés (García-Pérez–Muñoz-Bullón 2005) kiemelte, hogy a munkaerő-kölcsönzés kapcsán nem csak azt érdemes vizsgálni, hogy mennyiben segít határozatlan idejű munkaszerződéshez jutni, hanem azt is, hogy a hosszabb időre kikölcsönzöttek vajon idővel jobb munkakörülmények között tudnak-e dolgozni. A társadalombiztosítás 1995 és 2000 közötti adatbázisát alapul vevő vizsgálat a kölcsönzött munkavállalókat négy csoportba osztotta, az általuk fizetett társadalombiztosítási járulékok és a munkakörükhöz szükséges végzettség szerint. A felmérés azt mutatta ki, hogy a kölcsönzés csak a legmagasabb kategória számára volt kedvező, egyedül ők azok, akik nagyobb eséllyel szerezhetnek határozatlan idejű munkaviszonyt, mint a határozott időre, közvetlenül alkalmazott társaik. E munkavállalókat ugyanis több helyre kölcsönzik ki, ezáltal több tapasztalatot szerezhetnek, és jobbak a karrierkilátásaik is. Az adatsorok alapján a legalacsonyabb végzettségű és legkisebb összegű járulékot fizető csoport érdekes módon nagyobb eséllyel kap tartós állást és jobb minőségű munkát, ha közvetlenül létesít munkaviszonyt. Ezek az eredmények megerősíteni látszanak azt a tételt, miszerint a kölcsönzésnek komoly szerepe van az előszűrésében-kiválasztásban, így elsősorban a magas képzettségű, tapasztalt munkavállalók azok, akiket saját állományba vesznek a kölcsönvevő cégek.

Egy szkeptikusabb német felmérés nem annyira a munkaerő-kölcsönzés ugródeszka szerepét akarta bizonyítani, hanem inkább azt cáfolni, hogy a kölcsönzött munkavállalók olyan zsákutcába kerülnek, ami elzárja őket a tartós foglalkoztatás lehetőségétől (Kvasnicka 2005). A kutatás mintája a német társadalombiztosítási rendszerbe 1975 és 2001 között regisztráltak véletlenül kiválasztott 2 százalékára épült. E körből azokat a 18 és 55 év közötti munkavállalókat vizsgálták, akik a nyilvántartás szerint 1994 és 1996 között legalább egyszer munkanélküliek voltak. A vizsgálat kérdése az volt, hogy – 48 hónapos időszakot alapul véve – vajon e személyek közül azok jutnak-e nagyobb eséllyel tartós munkaviszonyhoz, akik munkaviszonyt létesítettek egy kölcsönző céggel, vagy azok, akik munkanélküliek maradtak, és továbbra is maguk próbálták stabil állást találni. Az eredmények szerint a kölcsönzött munkavállalók és a munkanélküliek azonos eséllyel jutottak hagyományos munkaviszonyhoz a vizsgált 48 hónapban. Az ugródeszka elméletet tehát nem igazolta a felmérés, de arról sincs szó, hogy a kölcsönzés zsákutca volna, amely elzár a továbblépés esélyétől. Ugyanakkor, az eredmények szerint jóval nagyobb a kölcsönzöttek esélye arra, hogy újabb kölcsönzésre irányuló munkaviszonyt hozzanak létre, mint azoké, akik munkanélküliek maradtak. Így a kölcsönzött munkavállalók munkához jutási esélye összességében magasabb volt, mintha nem fogadták volna el a kölcsön-munka lehetőségét. Ugyanebből a kutatásból egy másik érdekes tanulság, hogy rosszabbak voltak a munkalehetőségei azoknak, akik vagy túl korán (a munkanélküliség első hónapjában), vagy túl későn (12 hónap munkanélküliség után) váltak kölcsön-munkavállalóvá. Ez megerősíti, hogy a munkanélkülieknek először érdemes maguknak tartós munkahelyet keresniük, és csak ennek kudarca után felkeresni egy kölcsönbeadót. Másfelől úgy tűnik, a

tartósan munkanélküli stigma a kölcsönzött munkavállalók további állás-keresésére is kihat.

Egy svéd felmérés azt vizsgálta, hogy mennyiben segíti a munkaerő-kölcsönzés a bevándorlók tartós munkahelyhez jutását (Andersson-Wadensjö 2004). Ebben a kutatásban nem az volt a kérdés, hogy mennyiben növeli az álláskeresési esélyeket a kölcsönzés más státuszokhoz képest, hanem kimondottan arra keresett választ, hogy a bevándorlók felül-reprezentáltságának mi az oka. A Svédországban 1998 és 2000 között foglalkoztatott valamennyi munkavállalóra kiterjedő vizsgálat szerint az 1998-ban kölcsönzés keretében foglalkoztatott bevándorlók csak 13,3 százaléka talált tartós munkahelyet 2000-re. Ugyanezen adat az állampolgárok esetében 14,9 százalék. Ebből látható, hogy a bevándorlók és bennszülöttek tartós munkahelyhez jutási esélye közel azonosan alakult. A vizsgálat nem igazolta tehát, hogy a bevándorlók számára a munkaerő-kölcsönzés lenne az út a stabil foglalkoztatáshoz. A bevándorló és fiatal kölcsön-munkavállalók nagy számának inkább az a magyarázata, hogy ők azok, akik újak a munkaerőpiacon, és ezért ritkábban van jobb lehetőségük, hogy munkát találjanak.

Végül röviden említést kell tenni a magyar munkaerőpiacot érintő vizsgálatokról is. Ilyen felmérés mindeddig csak egy készült, az Országos Humánpolitikai Egyesület megbízásából (Bóday 2009). A kutatás kölcsönvevői oldalról vizsgálta a munkaerő-kölcsönzés hazai gyakorlatát, 527 kérdőív alapján, így elsősorban a szolgáltatást igénybe vevők igényeit igyekezett feltárni. Témánk szempontjából is figyelmet érdemel azonban az azt firtató kérdés, hogy milyen gyakorisággal fordul elő, hogy a kölcsönvevő saját alkalmazásába veszi a kölcsönzött munkavállalót. A válaszadó kölcsönvevők 40 százalékánál már volt erre példa, 29 százalékánál pedig rendszeresen előfordul, míg 24 százalék válaszolt úgy, hogy ez csak kivételes eset, illetve 7 százalékánál soha nem történt még ilyen. Sajnos pontosabb adatokat nem kért a kutatás, így nem tudjuk megállapítani, arányaiban hány munkavállalót érint pl. a „rendszeresség”. Arulkodó ugyanakkor, hogy – a CIETT hasonló felméréseinek eredményeivel egyezően – a magyar kölcsönvevők sem tartják számon a kölcsönzés elsődleges előnyei között annak „próbaidő funkcióját”, tehát a kölcsönzöttek kipróbálásának, majd átvételének lehetőségét. Sőt: a válaszadók 5–7 százaléka a munkaerő-kölcsönzéssel kapcsolatos problémaként jelölte meg, hogy a kölcsönzöttek olykor belsős munkavállalók szeretnének lenni. A felmérés eredményeit így nehéz összességében értékelni, inkább csak azt látjuk belőle, hogy a kölcsönzöttek átvétele a hazai gyakorlatban is létezik, de annak arányairól nem tudunk biztosat mondani.

8. Összegzés

A munkaerő-kölcsönzés megítélése a 20. század utolsó évtizedére gyökeresen megváltozott, ám egyhangú elfogadásról, támogatásról máig nem lehet beszélni. Miközben az ILO, az Európai Unió és a magyar jogalkotó is lehetséges munkaerő-piaci szerepére tekintettel szabályozta a kölcsönzést, az empirikus vizsgálatok ezt a pozitív szerepet – ez idő szerint – egyértelműen nem igazolták.

A munkaerő-kölcsönzés utóbbi években tapasztalt gyors terjedését nem lehet vitatni. Ugyanígy tény, hogy a kölcsön-munkavállalók körében felülreprezentáltak a munkaerőpiacon hátrányos csoportok, elsősorban a tartósan munkanélküliek. Azonban az is megállapítható, hogy a képzetlen, vagy más okból nehezen elhelyezhető munkát keresők a munkaerő-kölcsönzésen keresztül csak alacsony bérrel és rossz munkakörülményekkel járó, ideiglenes álláshoz juthatnak. A vizsgálatok azt is egyértelműen bizonyították, hogy a kölcsön-munkavállalók elsősorban nem a munkaerő-kölcsönzés sajátosságai miatt, hanem a tartós foglalkoztatáshoz jutás esélyére tekintettel, illetve jobb lehetőség hiányában vállaltak kölcsön-munkát.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a kölcsönzést, mint munkaerő-piaci eszközt el kell vetni. A munkaerő-kölcsönzés ugyanis eleve csak rövid időtartamú, átmeneti foglalkoztatást kínál, illetve éppen a kölcsönzött munkavállalók jellemzőiből – képzetlenségéből, kevés tapasztalatából – fakad, hogy a kedvező körülményekkel járó állásokban nem alkalmazzák őket. Ugyanakkor helyzetük így is egyértelműen jobb, mint ha nem lenne állásuk. Emellett az állam szempontjából is előnyös, ha az állami ellátásokból élő munkanélküli adófizető kölcsön-munkavállaló lesz. Az Alkotmánybíróság említett, 67/2009. (VI. 19.) sz. határozata különösen jelentős abból a szempontból, hogy megmutatta, a foglalkoztatás rugalmasítása viszont nem mehet el addig, hogy az már indokolatlanul korlátozza a munkavállaló alapjogait, vagy egyébként sértse az egyenlő bánásmód elvét. A rugalmas foglalkoztatás nem lehet öncél, csak e keretek között lehet eltekinteni egyes, a hagyományos munkaviszonyra egyébként irányadó szabályok alkalmazásától. Másfelől, ha a kölcsönzött munkavállalók munkakörülményei javulnak, az javít a munkaerő-kölcsönzésről kialakult képen, és képzetlenebb álláskeresőket is a kölcsönzés felé fordíthat – ami a kölcsönbeadóknak is érdeke.

A munkaerő-kölcsönzésre irányuló munkaviszony létesítése tehát önmagában még nem stabilizálja a munkát kereső szociális helyzetét. A tartós munkaviszony és a munkaerőpiacon kívüli, passzív státusz közti, ideiglenes átmenetként azonban feltétlenül létjogosultsága van. Emellett a munkaerő-kölcsönzés megítélése szempontjából az a fő kérdés, hogy mennyiben jelent segítséget a munkavállalóknak ezen átmeneti idő után tartós foglalkoztatáshoz jutni. Erre a kérdésre a rendelkezésre álló empirikus adatok alapján nem lehet egyértelmű választ adni. E tekintetben nincs különbség a külföldi és a hazai helyzet között. Álláspontom szerint mindenképpen szükséges volna a kölcsönzés munkaerő-piaci szerepére további vizsgálatokat végezni, amit különösen sürgetővé tesz a munkaerő-kölcsönzésről szóló, közösségi irányelv átvétele. A kölcsönzésben rejlő lehetőségek kiaknázására akkor van lehetőség, ha pontosan megismerjük ezen új foglalkoztatási forma (magyar) munkaerő-piaci szerepét, hatását.

Irodalom

- Amuedo-Dorantes, Catalina; Malo, Miguel A.; Muñoz-Bullón, Fernando (2006): *The Role of Temporary Help Agencies in Facilitating Temp-to-Perm Transitions*. IZA Discussion Paper No. 2177. Lásd: <http://ssrn.com/abstract=918721> – letöltés ideje: 2007. december 10.
- Andersson, Pernilla; Wadensjö, Eskil (2004): *Temporary Employment Agencies: A Route for Immigrants to Enter the Labour Market?* IZA Discussion Paper No. 1090. Lásd: <http://ssrn.com/abstract=527002> – letöltés ideje: 2007. december 10.
- Antoni, Manfred; Jahn, Elke J. (2006): *Do Changes in Regulation Affect Employment Duration in Temporary Work Agencies?* IZA Discussion Paper No. 2343. Lásd: <http://ssrn.com/abstract=937876> – letöltés ideje: 2007. december 10.
- Arrowsmith, James (2006): *Temporary Agency Work in an Enlarged European Union*. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities
- Blanpain, Roger (szerk.) (1999): *Private Employment Agencies: The Impact of ILO Convention 181 (1997) and the Judgement of the European Court of Justice of 11 December 1997*. *Bulletin of Comparative Labour Relations*, Kluwer Law International
- Blanpain, Roger (2006): *European Labour Law*. Tenth revised edition. Kluwer Law International
- Bóday Pál (2009): *A munkaerő-kölcsönzés gyakorlata Magyarországon. Egy empirikus kutatás eredményei*. Lásd: http://www.ohe.hu/dokumentumok/Munkaero_kolcsonzes_20091120.pdf – letöltés ideje: 2010. április 3.
- CIETT (2000): *Orchestrating the Evolution of Private Employment Agencies towards a Stronger Society*. lásd: <http://www.ciett.org/index.php?id=155> – letöltés ideje: 2008. április 1.
- CIETT (2002): *Rationale of Agency Work. European labour suppliers' and demanders' motives to engage in agency work. Final report*. Lásd: <http://www.ciett.org/index.php?id=155> – letöltés ideje: 2008. április 1.
- CIETT (2007): *The Agency Work Industry Around the World. Main Statistics*. International Confederation of Private Employment Agencies
- Contreras, Ricardo Rodríguez (szerk.) (2008): *The Impact of New Forms of Labour on Industrial Relations and the Evolution of Labour Law in the European Union*. Study for the European Parliament's Committee on Employment and Social Affairs. Lásd: <http://www.europarl.europa.eu/activities/delegations/studies/download.do?file=23224> – letöltés ideje: 2009. január 15.
- Erickcek, George A.; Houseman, Susan N.; Kalleberg, Arne L. (2003): *The Role of Temporary Agency Employment in Tight Labor Markets*. *Industrial and Labour Relations Review* Vol. 57. No. 1.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofund) (2007): *Temporary Agency Work in the European Union*. Lásd: <http://www.eurofound.europa.eu/ewco/reports/TN0408TR01/TN0408TR01.htm> – letöltés ideje: 2007. december 10.
- García-Pérez, J. Ignacio; Muñoz-Bullón, Fernando (2005): *Temporary Help Agencies and Occupational Mobility*. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 67, No. 2.
- Gray, Anne (2002): *Jobseekers and Gatekeepers: the Role of the Private Employment Agency in the Placement of the Unemployed*. *Work, Employment & Society*, Vol. 16, No. 4.
- Gyulavári Tamás (2001): *Az Európai Unió szociális joga*. PhD értekezés, kézirat. Budapest
- Heinrich, Carolyn J.; Mueser, Peter R.; Troske, Kenneth R. (2002): *Welfare to Temporary Work: Implications for Labor Market Outcomes*. IZA Discussion Paper No. 584. Lásd: http://ssrn.com/abstract_id=340321 – letöltés ideje: 2009. március 4.

- Horváth László (2005): *Atypical forms of employment expansion. Experience of the Visegrad countries*. Doctoral School of Earth Sciences, Pécs, Baranya Megyei Munkaügyi Központ
- Ichino, Andrea; Mealli, Fabrizia; Nannicini, Tommaso (2006): *From Temporary Help Jobs to Permanent Employment: What Can We Learn from Matching Estimators and their Sensitivity?* IZA Discussion Paper No. 2149. Lásd: <http://ssrn.com/abstract=905551> – letöltés ideje: 2007. december 10.
- ILO (2009): *Private employment agencies, temporary agency workers and their contribution to the labour market. Issues paper for discussion at the Workshop to promote ratification of the Private Employment Agencies Convention, 1997 (No. 181), 20-21 October 2009*. Genf, International Labour Office, Sectoral Activities Programme
- Kvasnicka, Michael (2005): *Does Temporary Agency Work Provide a Stepping Stone to Regular Employment?* Lásd: <http://edoc.hu-berlin.de/series/sfb-649-papers/2005-31/PDF/31.pdf> – letöltés ideje: 2007. december 10.
- Nienhüser, Werner; Matiaske, Wenzel (2006): Effects of the ‘principle of non-discrimination’ on temporary agency work: compensation and working conditions of temporary agency workers in 15 European countries. *Industrial Relations Journal*, Vol. 37. No. 1.
- Phan, Thuy (1999): *ILO convention on private employment agencies (No. 181)*. In: Blanpain, Roger (szerk.): *Private Employment Agencies: The Impact of ILO Convention 181 (1997) and the Judgement of the European Court of Justice of 11 December 1997*. (Bulletin of Comparative Labour Relations) Kluwer Law International
- Storrie, Donald (2002): *Temporary Agency Work in the European Union*. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities
- Zappala, Loredana (2003): The Temporary Agency Workers’ Directive: An Impossible Political Agreement? *Industrial Law Journal*, Vol. 32., No. 4.

EURÓPAI UNIÓ

JEAN-PAUL FITOUSSI – ÉLOI LAURENT

Makrogazdasági politika és szociálpolitika az EU 15-ben az elmúlt két évtizedben*

A tanulmányban a makrogazdasági politika és a szociális modellek közötti kapcsolat elmúlt két évtizedben tapasztalható alakulását vizsgáljuk, az EU 15-ben. Először leírjuk a maastrichti „fegyelmezési kultúrára” irányuló váltást, azaz a makrogazdasági politikát irányító szabályok alkalmazásának hatását az euróövezethez tartozó országokban. Felmérjük ennek a gazdaság teljesítményében mutatkozó következményeit, és értékeljük, hogy e szabályok eddig miként szerepelnek a jelenlegi válságban. Utána kísérletet teszünk a szociális modellek „strukturális reformját” célzó második váltás részletezésére, annak bemutatására, hogy ez miként vezetett az „automatikus stabilizálók” gyengüléséhez, amelyek ily módon a jelenlegi válságban nem tudják teljes egészében eljátszani a nekik szánt szerepet. Végül elméleti magyarázatot kínálunk a fenti két váltás értelmezéséhez.

Bevezetés: „amerikai válság”, európai kellemetlenségek

A globális pénzpiacok 2007 tavaszán kezdődött zavarai és a problémák 2008 őszen¹ tapasztalható, brutális felgyorsulása óta az EU tisztségviselői egyfolytában egy „amerikai pénzügyi válság” következményének tekintik a pénzügyi, gazdasági és szociális helyzet folyamatos romlását. Egészen 2008 decemberéig azt állították, hogy mivel az európai bankok és fogyasztók óvakodtak a túlzott kockázatvállalástól, a túlfogyasztástól és a felelőtlen eladósodástól, az EU gazdaságát, különösen pedig az euróövezetet kevésbé érintik a gazdasági stagnálás és ennek fájdalmas szociális következményei.

* Jean-Paul Fitoussi and Éloi Laurent (2009): Macroeconomic and social policies in the EU 15: the last two decades, OFCE/Sciences Po, Collection OFCE/ANR n°9

¹ A valószínű fordulópontok: 2007. április 2. (a News Century Financial csődje) és 2008. szeptember 14. (a Lehman Brothers összeomlása, amit nem követett kormányzati mentőakció).

A kontinentális Európában tapasztalható csökkenő növekedés és nagyarányú elbocsátások fényében ez a nézet igen nehezen tarthatónak bizonyult. Valójában már a 2008-as adatok is ellentmondtak az EU álláspontjának: az Eurostat, az OECD és az IMF szerint az EU-n és az euróövezeten belüli növekedés 19–37 százalékkal *alacsonyabb* volt, mint az Egyesült Államokban.

1. táblázat A GDP növekedése 2008-ban, %

	Eurostat	IMF	OECD
Euróövezet	0,8	0,9	0,7
EU 27	0,9	–	–
USA	1,1	1,1	1,1
OECD összes	–	–	0,9
Feltörekvő és fejlődő országok	–	6,1	–
Világ	–	3,2	–

Forrás: IMF, Eurostat. OECD

Ha negyedéves bontásban vizsgáljuk az USA és az EU recesszióba süllyedésének dinamikáját, akkor könnyebben megérthetjük, hogy 2008 folyamán miért változott meg a két régió egymáshoz viszonyított helyzete. Az év elején Európa gyorsabban növekedett, mint az USA, de valami hatására ez a helyzet a fordítottjára változott: az USA növekedése gyorsabb volt a 2. és 3. negyedévben, az utolsó negyedév azonos eredményt hozott, mindennek eredményeként az egész évben az amerikai növekedés bizonyult magasabbnak.

Bárhogy magyarázzuk is a gazdasági eseményeket, az európai recesszió szociális következményei egyértelműek: ismét gyors növekedésnek indult a munkanélküliség és majdnem elérte az euróövezet 2000-es munkanélküliségi szintjét.

Az euróövezetben és az USA-ban megfigyelhető gazdasági ciklusok NBER (The National Bureau of Economic Research), illetve CEPR (Centre for Economic Policy Research) általi vizsgálata megerősíti – ismét a 2008 nagy részében hangoztatott európai nézettel szemben – , hogy mindkét régió majdnem egy időben recesszióba süllyedt. Az USA-val kapcsolatban a NBER megjegyzi: „A bizottság megállapította, hogy az USA-ban a gazdasági aktivitás 2007 decemberében elérte a csúcspontját. A csúcspont a 2001 novemberében kezdődött expanzió végét és a recesszió kezdetét jelzi. A növekedési szakasz 73 hónapig tartott; az 1990-es években zajló korábbi expanzív periódus hossza 120 hónap volt.”² Az euróövezetre vonatkozóan a CEPR a következő értékelést tette közzé:³ „Véleményünk szerint a ciklus csúcspontja nagy

² NBER, December 2008, <http://www.nber.org/cycles/dec2008.html>

³ CEPR, March 2009, <http://www.cepr.org/press/Dating-Committee-Findings-31-March-2009.pdf>

EURÓPAI UNIÓ

*valószínűséggel 2008 januárjában volt. A csúcspont az 1993 harmadik negyed-
évében kezdődött expanzió végét és a recesszió kezdetét jelzi. Az expanzió 57
negyedévig, azaz több mint 14 évig tartott.”⁴*

Igy tehát a következő kép alakul ki: az európai felfogással és a hivatalos nyilatkozatokkal szemben az EU-t és az euróöveget az USA-val majdnem párhuzamosan erős gazdasági visszaesés sújtotta, ami 2008 elejétől recesszióba fordult; azóta az EU a termelést tekintve többet veszített ebben a recesszióban, mint az USA.

Mindez egy természetesen adódó kérdést állít elemzésünk centrumába: mi a helyzet a válságra adott európai makrogazdasági válasszal? Az európai álláspont – amelyet erőteljesen képviseltek az április elején Londonban tartott G20 csúcsertekezleten, illetve az Európai Központi Bank, az Eurogroup és a nemzeti kormányok számos intervenciója alkalmazásával – kettős: a gazdasági megrázkódtatás nem olyan súlyos Európában, mint az USA-ban, ezért az általános európai fiskális és monetáris válasznak nem kell olyan mértékűnek lennie, mint az amerikaiak; az EU a recesszió enyhítésében támaszkodhat az „automatikus stabilizálóira”, és így az átfogó európai válaszon belül a diszkrecionális makrogazdasági politikának nem kell olyan erősnek lennie, mint az USA-ban.

Ennek az állításnak az első része a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján nemcsak gyengének, hanem egyszerűen hamisnak tűnik: a gazdasági sokknak súlyosabb következményei vannak az EU-ban és az euróövegben, mint az USA-ban. Ebből adódóan baj van az állítás második részének konzisztenciájával: mivel a diszkrecionális válasz 2008-ban az EU-ban gyengébb volt, mint az USA-ban, az automatikus stabilizátorok nem egészen a várt módon működtek és a valóságban nem tudták meggátolni a termelés komoly visszaesését. Ebből következően a jövőben, a válság elhúzódásával, várhatóan nem fognak kielégítően működni. Így az EU-nak és az euróövegnek aktívabban kell ösztönöznie a gazdaságait, ha el akarják kerülni a GDP-jük további csökkenését – mégis, a tagállamok többsége ez ideig ellenezte ezt. Mindent összevetve, az összes dimenzióját számításba véve, a gazdasági logika alapján meglehetősen nehéz megérteni az európai álláspontot.

Ennél fontosabb – és a tanulmányban ezt akarjuk bemutatni –, hogy ez az álláspont az elmúlt két évtizedben történt két döntő jelentőségű változásban gyökerezik. Az egyik a makrogazdasági irányításban érvényesülő maastrichti „fegyelmezés kultúrájának” a kialakulása, ami restriktív szabályok alkalmazásához vezetett a monetáris és fiskális politikában; a másik a jelenlegi európai elköteleződés a szociális modellek „strukturális reformja” mellett, ami elősegítette a szociális védelmi programok és a munkaerő-piaci rugalmasság gyengítését. E két alapvető váltás összefügg egymással, de nem valamilyen hatékony módon: a makrogazdasági politika valóban viszonylag passzív lehet akkor, ha a szociális védelem rendszerei védik a munkanélkülieket, de az ennek eredményeként kialakuló, gyenge növekedési út gazdasági recesszió idején fokozatosan egyre nagyobb nyomásnak teszi ki a szociális védelmi rendszert és a közfinanszírozást, mivel a költségvetési és szociális bevételek azonnal lecsökkennek, és növekednek a szociális kiadások. Másrészt, egy gyenge növeke-

⁴ E látványosan hosszú „expanzió” jellegéről vö. később.

dési út és a gazdasági visszaesést ellensúlyozó makrogazdasági politika hiánya esetén a szociális modellek „strukturális reformja” tűnhet a természetes gazdaságpolitikának, de ennek hatékonysága elméleti és gyakorlati alapon is igencsak megkérdőjelezhető.

Tanulmányunk, amely a „The politics and economics of change in European social models” (Az európai szociális modellek változásának politikája és gazdaságtana) című könyvhöz készült, a makrogazdasági politika és a szociális modellek közötti kapcsolatot elmúlt két évtizedben lezajlott alakulását vizsgálja az EU 15-ben. Először leírja a maastrichti „fegyelmezés kultúrája” felé irányuló váltást, azaz a makrogazdasági politikát irányító szabályok alkalmazásának hatását az euróövezethez tartozó országokban; felméri ennek a gazdaság teljesítményében mutatkozó következményeit, és értékeli, hogy e szabályok eddig miként szerepelnek a jelenlegi válságban. Elemzésünk középpontjában természetesen az esettanulmányként külön fejezetekben szereplő 10 ország áll, amelyek közül Norvégia kivételével mindegyik tagja az EU 15-nek és 7 az euróövezetnek is, az időkeret pedig nagyjából az elmúlt két évtized. Mivel úgy gondoljuk, hogy az EU 15-ben az elmúlt két évtized legfontosabb makrogazdasági eseménye az EMU (Európai Monetáris Unió) megteremtése volt, a gazdasági teljesítmény és gazdaságpolitika értékeléséhez összehasonlítjuk egyrészt a monetáris unión belüli és kívüli országokat, másrészt pedig az euróövezetet és a vele egyedül összevethető gazdasági régiót, az USA-t. Ezután kísérletet teszünk a szociális modellek „strukturális reformját” célzó, második váltás részletezésére, annak bemutatására, hogy ez miként vezetett az „automatikus stabilizáló” gyengüléséhez, amelyek ily módon a jelenlegi válságban nem tudják teljes egészében eljátszani a nekik szánt szerepet.

Végül két, analitikus érvekészlet kialakításával elméleti magyarázatot kínálunk a fenti két váltás értelmezéséhez. Először – mivel az európai államok együttműködése a jelenlegi válságban nyilvánvalóan elégtelen – megvizsgáljuk ennek a következményeit. A nem-együttműködés politikája racionális módon alakult ki az euróövezetben, melynek hátterében az országméret gazdasági következménye áll. Az alkalmazott analitikus érvek másik csoportja az „általános társadalmi szokásokon” és normákon alapul: az európai országokon belüli társadalmi szokások szerepet játszanak a nem hatékony kimenetek korlátozásában; az elmúlt két évtized európai makrogazdasági politikájának szerepe úgy is értelmezhető, mint ami egy új egyenlőtlenségi norma elérése érdekében kikényszeríti a „strukturális reformokat” a tagállamokban.

A maastrichti „fegyelmezés kultúrája”: a játékszabályok

Az EU és az USA makrogazdasági aktivitása közötti ellentét teljesen egyértelműnek tűnik. A gazdaságpolitikának csak ott kell aktívnak lennie, ahol a szociális védelmi rendszer elégtelen a kevésbé tehetősek fogyasztási szintjének fenntartására (USA), passzívnak pedig akkor, ha a rendszer bőkezű (EU). Az USA-nak nincs fejlett jóléti állama (talán nem is akar ilyet), ezért a gazdasági ciklus leszálló ágában reaktív monetáris és fiskális politikát kell alkalmaznia, mert ha nem tenné, akkor politikai-

lag elviselhetetlenné válnak a gazdasági válság szociális költségei. Ezzel szemben az EU országaiban a nagy változatosság mellett bőkezű jóléti államok vannak, ezért nem kell olyan aktívnak lenniük a makrogazdasági politikában: gazdasági recesszió idején támaszkodhatnak a „beta-gozódott fiskális politikát” alkotó, beépített mechanizmusokra, amelyek kisimítják a gazdasági recessziót. E nyilvánvaló logikán belül azonban fontos ellentmondás található: az EU-ban nagyarányú tartós munkanélküliség alakulhat ki, mivel ez nem vezet automatikusan alulfogyasztási válsághoz.

Az európai modell tagadhatatlan erőssége, a fejlett jóléti állam tehát valójában gyengessé válhat, mivel ürügyként használható a munkanélküliség emelkedésekor alkalmazandó, megfelelő makrogazdasági reakció mellőzésére. Általános véleményünk szerint az európaiak – akik megszállottan ragaszkodnak a maastrichti „fegyelmezés kultúrája” lényegét jelentő konvergencia-kritériumokhoz – nem tettek meg mindent a munkanélküliség leküzdésére és a gazdasági növekedés elősegítésére az 1990-es évek elején. Előbb egy évtizeden át az euró sikeres bevezetéséhez vezető, fájdalmas mesterséges konvergencia-politikát folytattak, a rákövetkező évtizedben pedig a jelenlegi válságba torkolló nem-együttműködési politika jellemezte a tevékenységüket.

Az 1980-as évek végétől a makrogazdasági politika valójában egydimenzióssá vált Európában, és mindössze egy célt követett: az árstabilitást. S bár a makrogazdasági politikát többé nem is lehetett a foglalkoztatás támogatására alkalmazni, ugyanakkor a fejlett szociális védelem nagyrészt elfedte a munkanélküliség társadalmi költségeit. Az abnormálisan magas kamatszintek – amihez ez a makrogazdasági irány vezetett az 1990-es évek elején – súlyosbították a recessziót és egyúttal gyengítették a kilábalást. Később (az 1990-es évek végén, a következő évtized elején), az inflációs hullámok megelőzése érdekében visszafogták az expanziót. Mindennek eredményeként csak romolhatott a foglalkoztatási helyzet, az expanziós periódusok sosem voltak elegendőek az őket megelőző recessziók foglalkoztatási következményeinek helyrehozására. De e tendencia anélkül vált nyilvánvalóvá, hogy komolyabb társadalmi és politikai válsághoz vezetett volna, mert a közszektor egyfajta válságsemlegesítőként működött: a közszektor viselte a kiigazítás terheinek nagy részét, ennek eredménye lett a strukturális deficitje. Ezt a deficitet azonban nem értelmezhetjük a diszkrecionális fiskális politika jeleként: nemigen használták a gazdaság ösztönzésére, mikor a legnagyobb szükség lett volna rá, az 1990-es évek és a 2000-es évek elején.

Először értékeljük és összehasonlítjuk az euróövezet országainak, az euróövezet GDP-je kétharmadát adó három nagy ország, az EU 15-be tartozó, de euróövezeten kívüli három ország, és az USA makrogazdasági teljesítményét.

Az euróövezet országainak és az övezetbe tartozó három nagy országnak látványos a nominális teljesítménye: az 1980-as évek eleje óta negyedére csökkent és alacsony szinten stabilizálódott az infláció. Ugyanezen periódusban az USA inflációja csak megfelelő és magasabb maradt a 2000-es években. De az euróövezeten kívüli országok inflációs teljesítménye még az övezetbe tartozó országok mutatójánál is jobb.

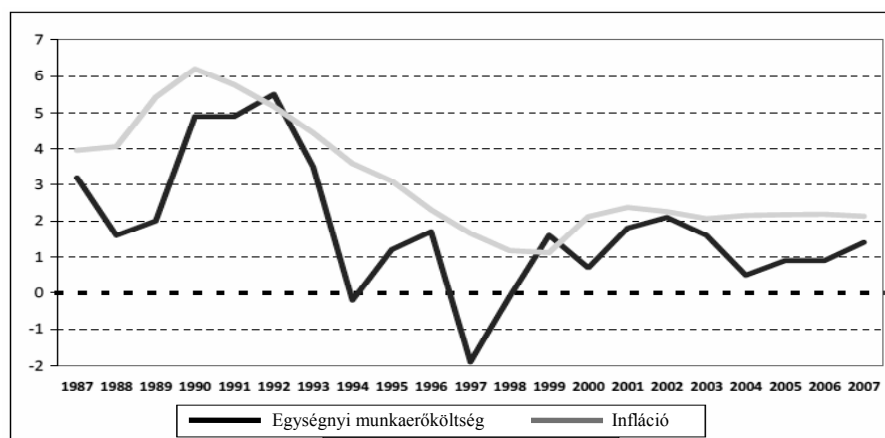
2. táblázat Fogyasztói árindex, százalékos éves növekedés

	Átlag 1979–1991	Átlag 1992–1998	Átlag 1999–2007
3 nagy euróország	6,34	2,65	1,75
Euróövezet	8,09	3,06	2,06
EU – nem euróövezet	7,32	2,34	1,58
USA	5,88	2,60	2,71

Forrás: OECD

Az euróövezet országainak ez az inflációs teljesítménye még látványosabb, ha figyelembe vesszük az egységnyi munkaerőköltséget is: mindkettő csökkent és stabilizálódott, és ebből a szempontból a monetáris unió sikertörténet – bár, mint az előbb már említettük, az euróövezeten kívüli országok még ennél is jobb mutatókkal rendelkeznek

1. ábra Az infláció és a munkaerőköltség csökkenése és stabilizálódása az euróövezetben, százalékos éves növekedés

Forrás: OECD

Az euróövezet kimagaslik, ha az egységnyi munkaerőköltség alakulását vesszük szemügyre. Az övezetbe tartozó országok jóval nagyobb mértékben csökkentették ezt a költséget, mint az euróövezeten kívüli EU 15 országok és az USA. Úgy tűnik, hogy az euróövezet országai a többi országnál előrébb jutottak a nominális stabilitás logikájának érvényesítésében.

EURÓPAI UNIÓ

3. táblázat *Egységnyi munkaerőköltség, százalékos éves növekedés*

	Átlag 1979–1991	Átlag 1992–1998	Átlag 1999–2007
3 nagy euróország	5,95	1,55	1,33
Euróövezet	5,90	1,83	1,59
EU – nem euróövezet	7,60	1,86	2,48
USA	4,76	1,91	2,29

Forrás: OECD

A „fegyelmzés kultúrája” azonban kevésbé eredményes a gazdasági teljesítmény tekintetében. A reál GDP növekedése az 1980-as években magasabb volt az euróövezetben, mint a többi országban, a monetáris konvergencia szakaszában (1992–1998) viszont sokkal alacsonyabb volt, és a következő évtizedben is alacsonyabb, mint az USA-ban és az övezeten kívüli országokban. A gazdasági növekedés szempontjából a monetáris unió nem tűnik sikeresnek. Az egy főre eső GDP alakulásának vizsgálata megerősíti ezt a kijelentést. Itt azt is figyelembe kell venni, hogy az USA népességének növekedése csökkenti az egy főre eső GDP növekedését, különösen az 1990-es és a 2000-es években. De a legfontosabb tény a három nagy euróövezeti ország, az euróövezet és az euróövezeten kívüli országok közötti – az 1980-as években megforduló – rés fennmaradása.

4. táblázat *GDP és egy főre eső GDP, százalékos éves növekedés*

	Átlag 1979–1991		Átlag 1992–1998		Átlag 1999–2007	
	GDP	GDP/fő*	GDP	GDP/fő*	GDP	GDP/fő*
3 nagy euró-ország	2,56	1,77	1,48	1,28	1,72	1,65
Euróövezet	2,50	1,68	1,76	1,44	2,18	1,82
EU – nem euróövezet	1,99	1,62	2,59	2,35	2,77	2,09
USA	2,74	1,44	3,56	2,49	2,75	1,36

* GDP/ munkaképes korú lakosság

Forrás: OECD

A munkanélküliségi ráta változása a növekedési ütem alakulását tükrözi: az 1980-as években a három nagy euróövezeti országban volt a legalacsonyabb a munkanélküliség szintje, ami az 1990-es években növekedett, majd enyhén csökkent a következő évtizedben. De az euróövezet és a három nagy euróövezeti ország munkanélküliségi szintje a 2000-es

években még mindig 40 százalékkal magasabb, mint az USA-ban és az övezeten kívüli országokban.

5. táblázat Munkanélküliségi szint (az aktív népesség százalékában)

	Átlag 1979–1991	Átlag 1992–1998	Átlag 1999–2007
3 nagy euróország	6,61	9,46	8,64
Euróövezet	7,52	9,89	8,31
EU – nem euróövezet	8,15	8,25	5,14
USA	7,00	5,85	4,95

Forrás: OECD

A munkatermelékenység alakulása is azt mutatja, hogy a monetáris konvergencia és a monetáris unió periódusában az euróövezetben lassult a munka termelékenységének növekedése, különösen a 2000-es években, ami a foglalkoztatási hullámmal magyarázható.

6. táblázat Munkatermelékenység, éves százalékos növekedés

	Átlag 1979–1991	Átlag 1992–1998	Átlag 1999–2007
3 nagy euróország	1,70	1,66	0,78
Euróövezet	1,80	1,60	0,78
EU – nem euróövezet	1,58	2,45	1,81
USA	1,00	1,56	1,87

Forrás: OECD

Az Európai Bizottság 2008 márciusában közzétette a saját értékelését a monetáris unióról, amelyben szintén az euróövezet országai, az övezeten kívüli országok és az USA összehasonlítását helyezte a középpontba. A következtetések azonosak a mieinkkel: az euróövezet nominális teljesítménye nem jobb az euróövezetbe nem tartozó országokéinál, a reál gazdasági teljesítménye viszont jelentősen rosszabb, és ugyanez a helyzet az USA-val való összehasonlításakor.

EURÓPAI UNIÓ

7. táblázat Az euróövezet és az övezeten kívüli országok gazdasági teljesítménye

		Euróövezet		Nem euróövezet	
		1989– 1998	1999– 2008	1989– 1998	1999– 2008
Nominális teljesítmény					
Infláció	%	3,3	2,2	3,4	1,7
Költségvetési egyensúly	GDP %	- 4,3	- 1,7	- 3,6	- 0,9
Bruttó államadósság	GDP %	68,6	68,6	48,7	43,0
Hosszú távú kamatrátá	%	8,1	4,4	8,6	4,9
Hosszú távú reál kamatrátá	%	4,7	2,4	4,2	3,3
Reál teljesítmény					
Reál GDP	változás %	2,2	2,1	2,0	2,7
Reál GDP/fő	változás %	1,9	1,6	1,7	2,2
Reál GDP/fő	USA = 100	73,0	72,0	74,0	76,0
Foglalkoztatottság	változás %	0,6	1,3	0,1	0,9
Munkatermelékenység	változás %	1,6	0,8	1,9	1,8
Munkanélküliség	munkaerő %	9,3	8,3	7,9	5,2

8. táblázat Az euróövezet és az USA gazdasági teljesítménye

		Euróövezet		USA	
		1989– 1998	1999– 2008	1989– 1998	1999– 2008
Nominális teljesítmény					
Infláció	%	3,3	2,2	3,3	2,8
Költségvetési egyensúly	GDP %	- 4,3	- 1,7	- 3,3	- 2,5
Bruttó állami adósság	GDP %	68,6	68,6	67,8	60,7
Hosszú távú kamatrátá	%	8,1	4,4	7,1	4,8
Hosszú távú reál kamatrátá	%	4,7	2,4	4,3	2,4
Reál teljesítmény					
Reál GDP	változás %	2,2	2,1	3,0	2,6
Reál GDP/fő	változás %	1,9	1,6	1,8	1,6
Reál GDP/fő	USA = 100	73	72	100	100
Foglalkoztatottság	változás %	0,6	1,3	1,5	1,0
Munkatermelékenység	változás %	1,6	0,8	1,5	1,6
Munkanélküliség	munkaerő %	9,3	8,3	5,8	5,0

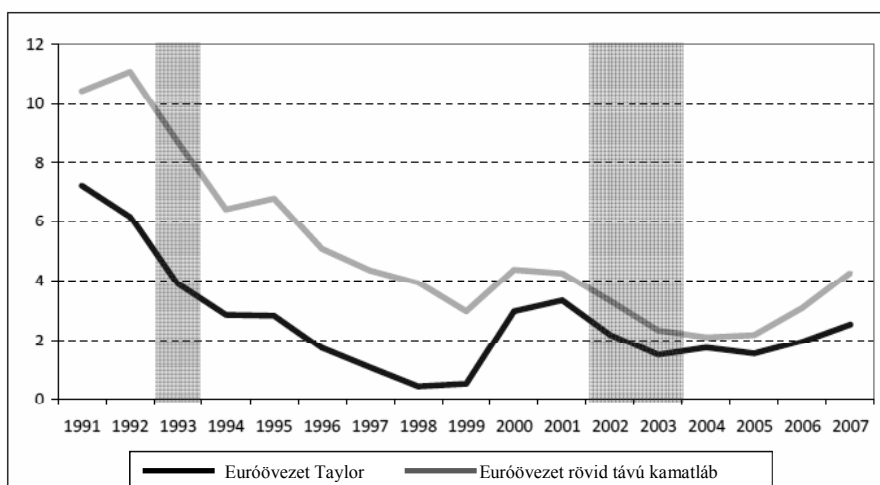
Mindkét táblázat forrása: Európai Bizottság

Ahhoz, hogy tisztázzuk a monetáris és fiskális politikának az euróövezet kiábrándító teljesítményében játszott szerepét, meg kell vizsgálnunk az euróövezeten belüli és kívüli makrogazdasági orientációt.

Monetáris politika

Az euróövezet elmúlt két évtizedbeli monetáris politikáját két szakaszban kell értékelnünk: a monetáris konvergencia és a monetáris unió szakaszában. A monetáris politika szerepét meg kell vizsgálnunk a gazdasági sokkok fényében, azaz hogy miként reagált a gazdasági recesszió periódusaira. A vizsgálatot elvégezhetjük egy egyszerű Taylor-szabállyal⁵, hogy kideríthessük, restriktív, illetve reaktív volt-e a monetáris politika. A vizsgálatnál az USA-t használjuk viszonyítási pontként.

2. ábra Monetáris politika az euróövezetben

Megjegyzés: az árnyékolt területek recessziót (negatív növekedést), vagy kvázi-recessziót (1%-nál kisebb növekedést) jeleznek. A CEPR az euróövezetre vonatkozóan megjegyzi, hogy „itt nem volt recesszió 2001-ben vagy 2003-ban, de 2001 második negyedétől a negyedik negyedévéig alacsony volt a növekedés, és a gazdasági aktivitás elhúzódó pangása figyelhető meg 2003 első két negyedévében is”.

Forrás: OECD

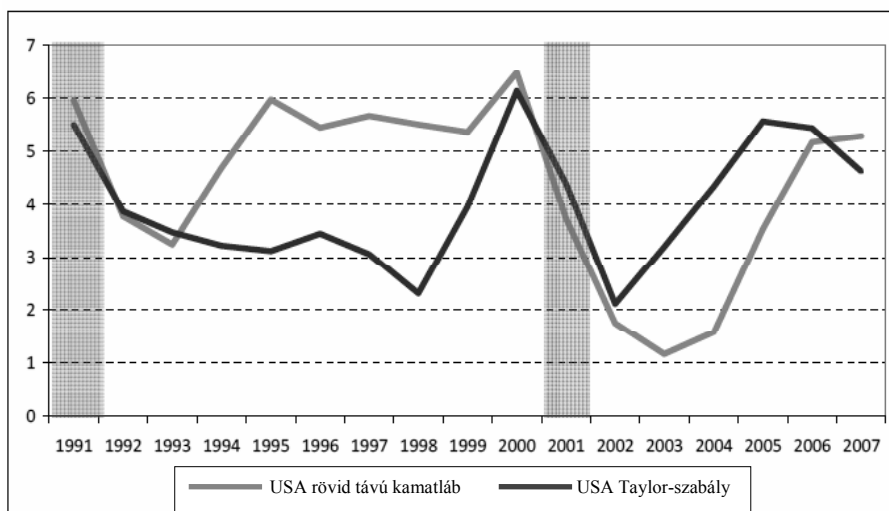
A grafikonból nyilvánvaló, hogy az euróövezet monetáris politikája mindig restriktívebb volt, mint ahogyan az a Taylor-szabályból követke-

⁵ A Taylor-szabály egy egyszerű képlet, amely szerint ha magasabb az infláció a kívánt szintnél, vagy ha a gazdasági termelés meghaladja a potenciális kibocsátást, akkor emelni kell a kamatot, ellenkező esetben csökkenteni, így simítva a gazdasági ciklusokat. A Taylor-szabály szerint az optimális kamat az inflációs céltól való eltérés, valamint a reálkibocsátás trendtől való eltérés függvénye. (A ford.)

EURÓPAI UNIÓ

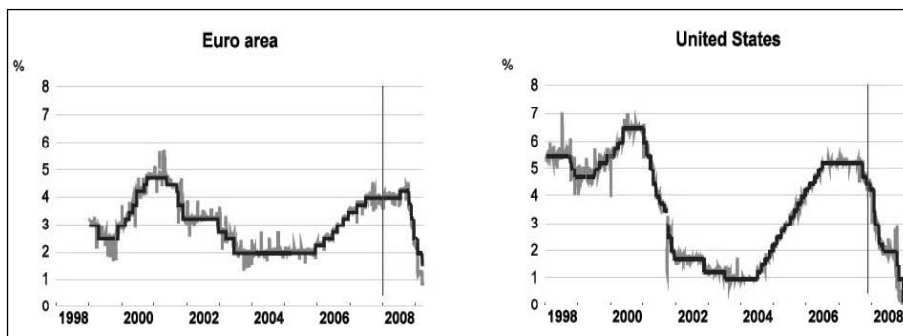
zett volna. Azt is láthatjuk, hogy a kettő közötti legnagyobb távolság az 1993-ban bekövetkezett, legkomolyabb recesszió alatt alakult ki, mikor a tényleges kamatszint a duplája volt a Taylor-szabály szerinti rátának. Végül, a monetáris politika nem volt igazán reaktív a 2002–2003-as gazdasági kvázi-recesszióra: a növekedés 2001-ben elkezdett csökkenni, de először növelték, és utána csak fokozatosan csökkentették a kamatrátát. Az USA ennek a szöges ellentéte, ahol a monetáris politika nagyon reaktív a gazdasági kontextusra.

3. ábra Monetáris politika az USA-ban

Forrás: OECD

4. ábra Az euróövezet és az USA monetáris politikája

Megjegyzés: a sötétebb vonal a központi bankok kamatpolitikájának fő irányát jelzi. A világosabb vonalak az éppen aktuális kamatszinteket jelenítik meg. A függőleges vonal azt az időpontot mutatja, mikor a CEPR szerint az euróövezet és a NBER szerint az USA gazdasága recesszióba váltott.

Forrás: OECD

Az összehasonlítás egyik érdekessége, hogy ennek nyomán megérthetjük, miért emelte az ECB (Európai Központi Bank) 2008 júliusában a kamatlábat, mikor az euróövezet gazdasága már recesszióban volt. Az ECB nyilvánvalóan az árstabilitást választotta a gazdasági növekedéssel szemben, és az ellensúlyozása helyett súlyosbította a recessziót. A Fed (az USA központi bankja) ezzel éles ellentétben cselekedett.

Az ECB 2008-ban pontosan ugyanazt a hibát követte el, mint 2001-ben, mikor nem hajtotta végre a kamatláb szükséges csökkentését, és ezzel ahelyett hogy megpróbálta volna megakadályozni a visszaesést, előre kiszámítható módon rontotta a gazdasági növekedés esélyeit. Mindeközben a Fed mindkét alkalommal bátor döntést hozott, hogy fenntartsa az USA gazdaságának növekedését. A 2001-es recesszió után egy év kellett az USA-nak, hogy a visszaesésből erős növekedésbe váltsón. Természetesen feltehető az a kérdés, hogy 2001 után valóban olyan hosszú ideig alacsonyan kellett volna tartania a Fednek a kamatszintet, de ez más kérdés, mint a gazdasági visszaesés idején tanúsított reaktivitás.

Felvethető, hogy az ECB működését szabályozó törvény rendelkezik úgy, hogy a banknak kizárólag az árstabilitásra kell figyelnie, ezért az előbb említett szisztematikus hibák elkerülése érdekében a törvényi szabályozást kellene megváltoztatni. De még ez az érv sem egészen meggyőző. Bár az Európai Közösség szerződésének 105. cikkelyében tényleg az áll, hogy az ECB „elsődleges célja az árstabilitás megőrzése”, ez azonban nem azt jelenti, hogy ez a központi bank tevékenységének a kizárólagos célja. Ellenkezőleg, a továbbiakban az olvasható a cikkelyben, hogy „az árstabilitás céljának sérelme nélkül” az ECB-nek segítenie kell az Európai Unió céljainak elérését, beleértve „a fenntartható és nem inflatorikus növekedést is”. Más szóval, az ECB, kizárólag az inflációra koncentrálna, a feladatának csak egy részét teljesíti. Még problémásabb az a tény, hogy amikor 1998 októberében az ECB kormányzótanácsa meghatározta a bank politikai stratégiáját, elismerte, hogy az árstabilitás megőrzése iránti elkötelezettség „középtávon... azt az igényt tükrözi, hogy a monetáris politika előre tekintő orientációjú legyen” és „lehetséges az árakban mutatkozó rövid távú volatilitás⁶, ami nem kontrollálható monetáris politikával”.

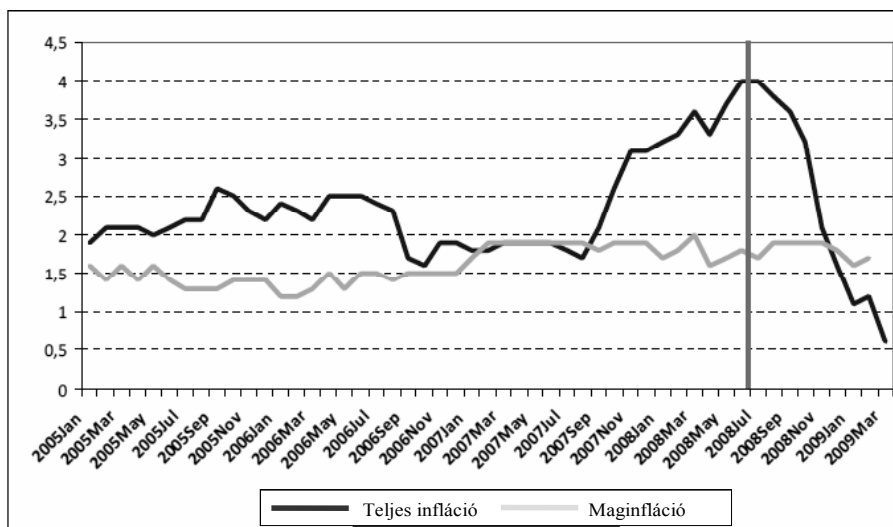
Pontosan ez történt 2008-ban: az általános infláció az energiaárak miatt mesterséges növekedésnek indult, miközben a maginfláció⁷ stabil maradt. Mikor az ECB 2008 júliusában meghozta a döntését, az infláció a globális recesszió következtében már csökkenőben volt.

⁶ A volatilitás az árfolyam ingadozásának mértékét tükröző jelzőszám. Pénzügy-matematikai fogalom, mely egy adott árfolyam várható ingadozását jelzi egy bizonyos megfigyelt időszakon belül. A nagyobb volatilitás nagyobb árfolyamkockázatot jelent. (A ford.)

⁷ A maginfláció a szezonális, illetve külső hatásoktól megtisztított infláció, amely valósabb képet ad a gazdaság állapotáról. A leggyakoribb inflációs mutatók a termelői és fogyasztói árindexek. A fogyasztói árindexből a volatilisabb energia és élelmiszerárak elhagyásával származtatják a maginflációs mutatót. (A ford.)

EURÓPAI UNIÓ

5. ábra A teljes infláció és a maginfláció az euróövezetben

Megjegyzés: a függőleges vonal azt az időpontot jelzi, mikor az ECB úgy döntött, hogy 4,25 %-ra növeli a kamatlábat.

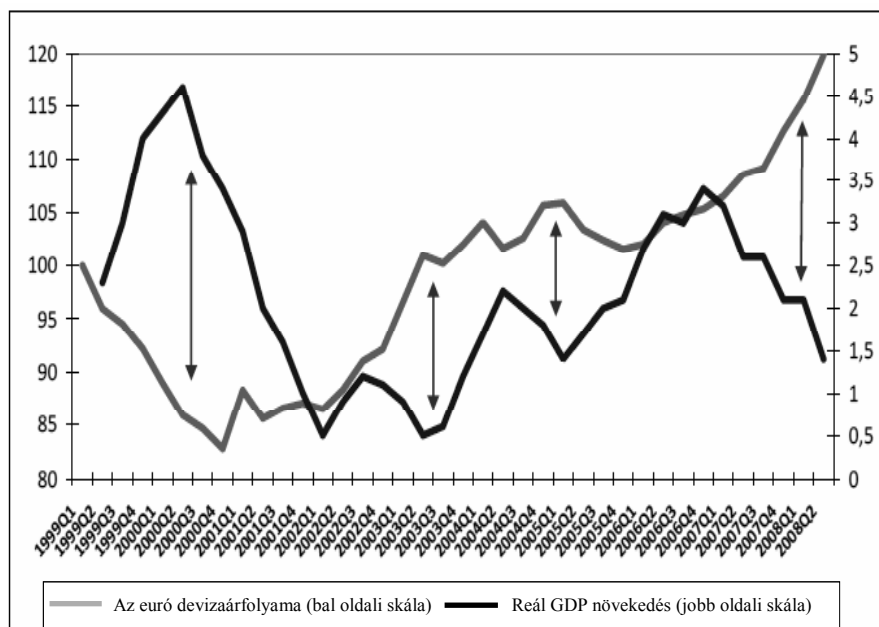
Forrás: ECB

Egy devizaárfolyam-politika?

Az euróövezetben a devizaárfolyam-politikát teljesen alárendelték az árstabilitás céljának, olyannyira, hogy de facto az ECB irányítja a devizaárfolyam-politikát, bár de jure ez a Tanáccsal közösen gyakorolt hatáskör.⁸ Ennek eredményeként az euró nem támogatja az euróövezet gazdasági növekedését, sőt, ennek ellenkezője az igaz. 1999 óta nagy gazdasági aktivitás idején csökkent, a növekedés lassultával pedig nőtt az árfolyama. Az euró árfolyamát alapvetően az ECB antiinflációs politikája befolyásolja. Az árstabilitásért cserébe fizetett ár a devizaárfolyam nagy volatilitása.

⁸ Vö. Creel (2008), Laurent and Le Cacheux.

6. ábra Az euró devizaárfolyamának alakulása

Forrás: ECB

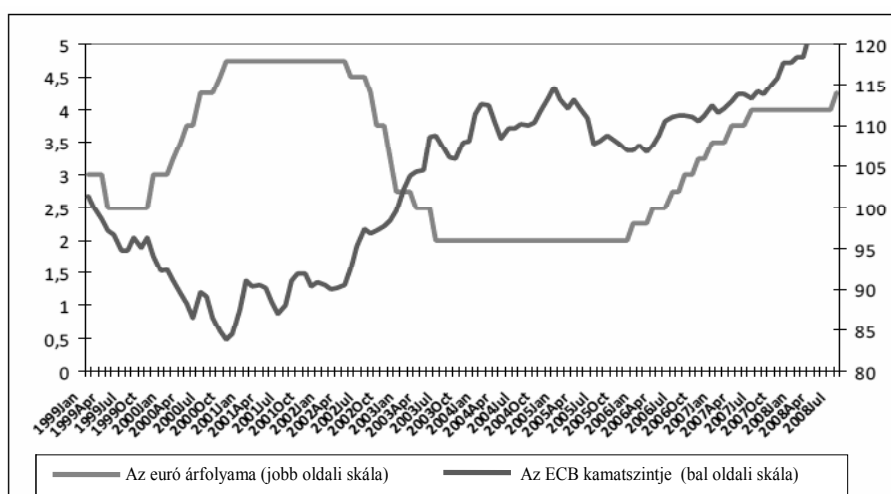
Az USA-ban, az Egyesült Királyságban és Svédországban teljesen eltérően alakítják az árfolyam-politikát. A 2001-es sokk rövid kivételével a dollár árfolyamának alakulása 1992 óta stabilizáló tényező. 2000-ig a dollár magas növekedés idején nőtt az árfolyama, 2002 után az amerikai valuta értékcsökkenése fenntartotta a gazdasági növekedést. Az Egyesült Királyságban a valuta felértékelődése mindaddig tartott, míg a gazdasági növekedés éves átlagban meghaladta a 3 százalékot. Különösen tanulságos Svédország esete. Bár a svéd korona meglehetősen stabil maradt az euróval szemben, ez nem változtat azon a tényen, hogy az ország anticiklikus devizaárfolyam-politikát folytatott, ami bölcs dolog egy olyan, kicsi és nyitott gazdaság esetében, mint amilyen Svédorszáé. Svédország nem tagja az euróövezetnek, ami azt jelenti, hogy az árfolyam-politika és monetáris politika tekintetében potenciálisan nagyobb manőverezési tere van, mint az euróövezetbe tartozó országoknak. Így, az euróövezeti országoktól eltérően, a Svéd Központi Bank olyan árfolyam-politikát folytatott, ami 2001 után a devizaárfolyama anticiklikus alakulásához vezetett. A svéd korona árfolyama 2001-ben volt a legalacsonyabb, mikor az ország GDP-je alig 1 százalékkal nőtt. Ezután a korona árfolyama felment, elsősorban a dollárral szemben, ami ügyesen segítette a gazdaság magára találását. Tehát a svéd korona euróval szembeni viszonylagos stabilitása – különösen, miután a svédek úgy döntöttek, hogy nem vezetik be az eurót – nem annak a jele, hogy Svédország

EURÓPAI UNIÓ

felhagyott volna az árfolyamnak a gazdasági növekedés serkentése, vagy egyszerűen a védelme érdekében történő felhasználásával.

Ezzel szemben az euróövezetben, mikor az euró értéke már növekedésnek indult 2006-ban, az ECB 2008 júliusáig még feljebb tornázta az árfolyamot. Ez azt jelenti, hogy a monetáris feltételek – azaz a kamatszint és az árfolyamszint kombinációja – már jóval az euróövezet recesszióba süllyedése előtt, 2007-ben és 2008-ban, restriktív jellegűek voltak.

7. ábra Az euró árfolyamának és kamatának alakulása

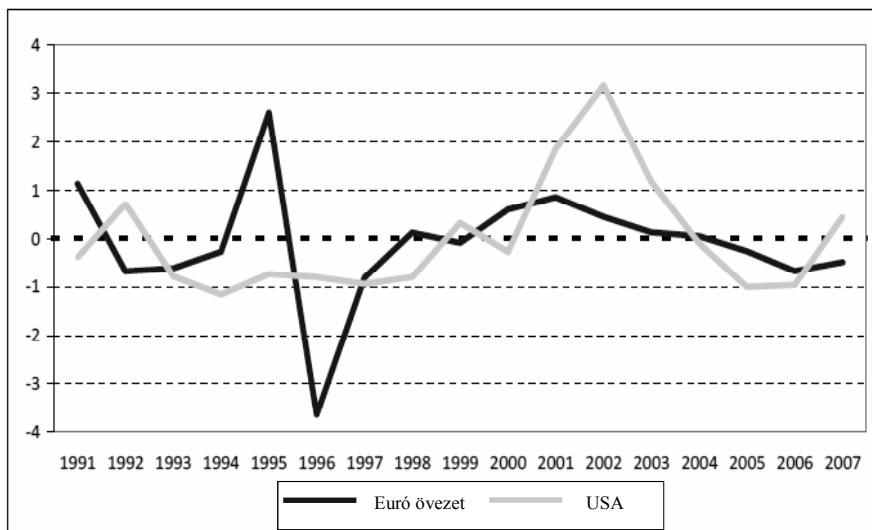
Forrás: ECB

Diszkrecionális fiskális politika

Itt most csak a diszkrecionális fiskális politikát vizsgáljuk meg, mivel az európai automatikus stabilizálók helyzetét a következő részben fogjuk részletezni. A (strukturális elsődleges egyensúly és a potenciális GDP arány variációinak inverzével mért) hagyományos fiskális impulzus indikátort használjuk az euróövezeten belüli, az övezeten kívüli EU 15-be tartozó országok és az USA diszkrecionális fiskális politikájának értékelésére.

Itt ismét meglepő eredményre vezet az euróövezet és az USA közötti összehasonlítás. Az euróövezet majdnem válasz nélkül hagyta az 1993-as és a 2002–2003-as két nagyobb megrázkódtatást, ugyanakkor érvényesítette a monetáris konvergencia logikáját (ezt tanúsítja a maastrichti kritériumoknak való megfelelés miatti 1996-os és 1997-es két negatív sokk). Az USA ezzel szemben reagált az 1991-es sokkra, és még ennél is fontosabb módon, a 2001-es sokkra is.

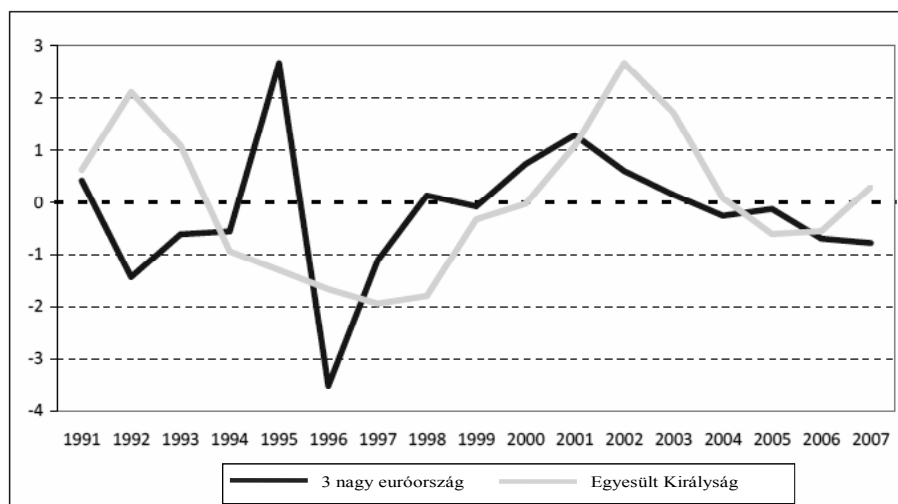
8. ábra Fiskális impulzus az euróövezetben és az USA-ban

Forrás: OECD

A három nagy euróövezeti ország és az Egyesült Királyság összehasonlítása a fiskális reaktivitás ugyanilyen különbözőséget mutatja: az egyik politika alapvetően pro-ciklikus, míg a másik anticiklikus.

9. ábra Fiskális impulzus az euróövezetben és az Egyesült Királyságban

Forrás: OECD

EURÓPAI UNIÓ

Az euróövezet, az euróövezeten kívüli EU 15 országok és az USA elmúlt két évtizedben folytatott fiskális politikájának paradoxona az államadósság szintjének alakulásával szemléltethető. Bár a maastrichti kritériumok és később a Stabilitási és Növekedési Egyezmény korlátozták a fiskális politikát és a közfinanszírozást, mégis az elmúlt évtizedben az euróövezetben a legmagasabb az államadósság, és még magasabb Németországban, Franciaországban és Olaszországban, pedig 1991 előtt ezekben az országokban alacsonyabb volt, mint az USA-ban. Az államadósság valójában a monetáris konvergencia éveiben nőtt a legtöbbet.

9. táblázat Államadósság (a GDP százalékában)

	1991	1998	2007
3 nagy euróország	37,5	56,6	53,4
Euróövezet	45,0	53,4	44,8
EU – nem euróövezet	13,5	40,5	20,9
USA	48,9	45,9	43,8

Forrás: OECD

A válságban ez idáig nagyon félnék volt az euróövezet fiskális reagálása, még akkor is, mikor folyamatosan romlott a gazdasági helyzet, nem is beszélve arról a tényről, hogy a fiskális reakciót nem koordinálták a tagállamok között. Az IMF és az OECD becslései azt mutatják, hogy az USA-val és a fejlett világ többi országával összehasonlítva milyen gyenge az euróövezet fiskális reakciója. Az OECD szerint 2008-ban és 2009-ben az euróövezet fiskális impulzusa valójában negatív lesz.

10. táblázat Fiskális ösztönző-csomagok a nagy országokban (a GDP százalékában)

	2008	2009
Kanada	0,0	1,5
Kína	0,4	2,0
Franciaország	0,0	0,7
Németország	0,0	1,5
Olaszország	0,0	0,2
Japán	0,4	1,4
Egyesült Királyság	0,2	1,4
USA	1,1	2,0
Átlag	0,5	1,6

Forrás: IMF

11. táblázat Fiskális impulzus 2008-ban és 2009-ben (a GDP százalékában)

	2008	2009
USA	3,5	6,1
Euróövezet	- 1,2	- 0,5
OECD	1,4	3,1

Forrás: OECD

A politikai mix

Mindent összevetve, a bemutatott bizonyítékok ahhoz a konklúzióhoz vezetnek, hogy az euróövezetben a politikák összessége (policy mix) lényegesen restriktívebb, a makrogazdasági politika reaktivitása pedig sokkal gyengébb volt, mint az euróövezeten kívül és az USA-ban. Ez az általános jellemző még kiugróbb a jelenlegi válság fényében. Ha az „automatikus stabilizálók” nagyon hatékonyak lettek volna az EU-ban, ez nem bizonyult volna ilyen súlyos problémának.

Európa „strukturális” destabilizálása

Az 1990-es évek elején elméleti és gyakorlati lépések történtek a munkaerőpiac rugalmasságának növelését és a jóléti állam karcsúsítását célzó „strukturális reformok” bevezetésére, amelyekről az európai országokat sújtó tömeges munkanélküliség megszüntetését remélték. Gyakorlatilag az uniós intézmények mellett az összes tagország elfogadta ezt az új gazdasági és társadalmi stratégiát, és hozzáálltak a „strukturális reformok” programjának megvalósításához.

De mint egy korábbi tanulmányban (Fitoussi 2003) olvasható, „*nincsenek meggyőző bizonyítékok arra, hogy a munkaerő-piaci intézmények a felelősek a kontinentális Európa magas munkanélküliségéért, vagy Európa 1990-es évekbeli kiábrándító makrogazdasági teljesítményéért. A gazdasági eredmények sokkal jobban magyarázhatók az OECD országokat ért nagy megrázkódtatásokkal: a termelékenység növekedésének változó trendjeivel, az olajár-emelkedéssel, a reálkamatok növekedésével... A gyakorlati vizsgálatok a legjobb esetben is csak a munkaerő-piaci intézmények másodlagos szerepét tudják kimutatni... A piaci demokráciákban az intézményes szerkezet nem meghatározó magyarázó tényezője a gazdasági teljesítménynek.*”⁹

Mindebből viszont nem következik az, hogy Európának a szociális modellek átalakítását célzó „strukturális reformok iránti elkötelezettsége” következmények nélküli lett volna. Ez ugyanis hozzájárult ahhoz, hogy nőtt a gazdaság gazdasági megrázkódtatásokkal szembeni sebez-

⁹ A társadalmi modellek jellemzői és a foglalkoztatási helyzet közötti lényegi empirikus bizonyítékok hiányára vö. pl. Fitoussi, Passet (2000), Freeman (2000), Palley (2004), Howell (2005), Baker et al. (2005), Freeman (2005).

hetősége, azaz csökkent a gazdaság rezilienciája (a gazdaság azon képessége, hogy hatékonyan reagáljon egy adott sokkra), és szerepe van a túl alacsony bérek miatti alacsony összkereslet kialakulásában is. Általánosabban megfogalmazva, az európai országokban a jelenlegi válságban javasolt „automatikus stabilizálók” gyengültek az elmúlt két évtizedben.

Mint Creel és Saraceno (2008) megjegyzik, „...az automatikus stabilizálók hatékonysága attól függ, hogy a kormányzati bevételek és kiadások mennyire érzékenyek a gazdasági fluktuációkra, és a gazdasági tevékenység mennyire függ a kormányzati bevételekben és kiadásokban mutatkozó ciklikus változásoktól. A költségvetés érzékenységét befolyásoló tényezők között az irodalom a következőket sorolja fel: a közszektor mérete, az adó- és juttatási rendszer progresszivitása, az adóbázis gazdasági fluktuációkkal szembeni érzékenysége, az adórendszer intézményi időprofilja, a munkanélküli juttatások szintje, és a munkanélküliségnek a gazdasági tevékenység hullámozásával kapcsolatos érzékenysége.”

A szerzők áttekintik a különböző makro-ökonometrikus modelleket, amelyek felbecsülik, hogy az automatikus stabilizálók milyen arányban mérséklék a kibocsátás fluktuációit. Arra az eredményre jutnak, hogy „az automatikus stabilizálók EU-n belüli szerepe csekély: a legjobb esetben 36 százalékkal, a legrosszabb esetben pedig csupán 5 százalékkal enyhítik a fluktuációkat”.

Több, automatikus stabilizáló kialakulásának és hatásának elemzését követően a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy ellentmondás van az Európai Uniónak a diszkrecionális fiskális politika megakadályozását célzó fiskális szabályai és az automatikus stabilizálók gyengülése között: „Egyrészt [a Stabilitási és Növekedési Paktumot] azzal a céllal tervezték, hogy megakadályozza a fiskális politika tetszés szerinti alakítását, és így az anticiklikus politika kizárólagos terhét az automatikus stabilizálására hagyták; másrészt azonban a tanulmányunkban közzétett számos stilizált tény az automatikus stabilizálás szerepének komoly gyengülését mutatja. A legtöbb európai országban csökkentették az adórendszer progresszivitását és a közszektor méretét, és az 1990-es években strukturális fékeket építettek be a GDP-arányos közkiadások változásainak kontrollálására.”

Az alábbiakban lényegében megerősítjük ezt az állítást, kiegészítve a szerzők véleményét a bérek és a munkaerő-piaci rugalmasság kérdésével. Az elemzést a hagyományos automatikus stabilizáló, a munkanélküli ellátás vizsgálatával kezdjük.

Munkanélküli ellátások

Mint az OECD jelezte 2007-ben, „1994 óta számos OECD ország csökkentette a juttatások helyettesítési arányát vagy időtartamát”. Az ilyen intézkedéseket hozó EU országok tulajdonképpen az OECD (Jobs Strategy) által megfogalmazott ajánlásokat követték. Nem kétséges, hogy – vagy a munkanélküli juttatások szintjének, vagy időtartamának csökkentésével – ez az automatikus stabilizáló az elmúlt két évtizedben jelentősen gyengült az EU országokban.

12. táblázat A munkanélküli juttatási rendszer: reformok 1994–2004 között

	A juttatás bőkezűsége	
	Helyettesítési arány	Időtartam
Ausztria	[+, -]	
Dánia	+	+
Franciaország	-	+
Németország	[+, -]	+
Hollandia		+
Spanyolország	+	-
Svédország	[+, -]	
Egyesült Királyság	+	

Megjegyzés:

+ : Az OECD Jobs Strategy ajánlásait követő reformok

- : Az OECD Jobs Strategy ajánlásaival ellentétes reformok

[+, -]: különböző irányú elemeket tartalmazó reformok

Forrás: OECD

Ezek az intézkedések a rugalmasság növelését célzó általánosabb reformfolyamatba illeszkednek. Arról a rugalmasságról van szó, amely gazdasági recesszió idején teher, és nem előny, mivel az emberek gyorsabban veszítik el a munkahelyeiket, ami csökkenti a fogyasztást és a beruházásokat.

A munkaerőpiac rugalmassága

Az európai munkaerőpiacok megnövekedett rugalmasságának egyik lehetséges mércéje az OECD foglalkoztatottság-védelmi mutatója. Ez azt mutatja, hogy a legtöbb reform 1994 után ment végbe, jelentősen gyengítve a foglalkoztatottság védelmét, miközben a tartós foglalkoztatottakat érintő törvények a legtöbb országban változatlanok maradtak.

EURÓPAI UNIÓ

13. táblázat *Foglalkoztatás-védelem az EU 15-ben*

	1980 vége – 1994			1994–2003		
	Összes változás FVT	Változás a tartós foglalkoztatás törvényeiben	Változás a szezonális foglalkoztatás törvényeiben	Összes változás FVT	Változás a tartós foglalkoztatás törvényeiben	Változás a szezonális foglalkoztatás törvényeiben
Ausztria	0,00	0,00	0,00	-0,27	-0,27	0,00
Dánia	0,00	0,00	0,00	-0,90	-0,02	-0,88
Finnország	-0,16	-0,16	0,00	-0,15	-0,15	0,00
Franciaország	0,20	-0,08	0,28	0,06	0,06	0,00
Németország	-0,08	0,05	-0,13	-0,74	0,00	-0,74
Olaszország	0,00	0,00	0,00	-1,63	0,00	-1,63
Hollandia	0,00	0,00	0,00	-0,61	-0,02	-0,59
Norvégia	0,00	0,00	0,00	-0,33	0,00	-0,33
Spanyolország	-0,71	-0,46	-0,25	-0,05	-0,18	0,13
Svédország	-1,02	-0,02	-0,99	-0,24	0,00	-0,24
Egyesült Királyság	0,00	0,00	0,00	0,15	0,08	0,06

Forrás: OECD

Ráadásul az elmúlt évtizedben gyorsan fejlődött a részmunkaidős foglalkoztatás. 2006-ban az euróövezetben már az összfoglalkoztatás közel 20 százalékát tette ki, egyes országokban – például Németországban és az Egyesült Királyságban – pedig meghaladta a 25 százalékot.

14. táblázat *Részmunkaidőben foglalkoztatottak (az összes foglalkoztatott százalékában)*

	1996	2001	2006
Euróövezet	14,1	16,1	19,5
Dánia	21,9	20,1	23,6
Németország	16,7	20,3	25,8
Spanyolország	7,6	8,0	12,0
Franciaország	16,3	16,3	17,2
Olaszország	6,5	8,4	13,3
Hollandia	38,0	42,2	46,2
Ausztria	14,0	18,2	21,8
Svédország	20,2	21,1	25,1
Egyesült Királyság	24,6	25,1	25,5

Forrás: Eurostat

Ez a változás némi magyarázattal szolgál a foglalkoztatás fent jelzett növekedésére. Mint az Európai Szakszervezeti Szövetség (European Trade Union Confederation, 2008) dokumentumában olvasható: „Valójában a foglalkoztatási szintek 2000 utáni növekedése nagyrészt a részmunkaidős állások számának növekedésével magyarázható, és a teljes munkaidős állásokra átszámított foglalkoztatási ráta alig változott (58,2 százalékról 58,9 százalékra). Ez azt is jelenti, hogy mikor ismét növekedésnek indul a munkanélküliség, egészen gyors lesz a növekedés (erre jó példa Spanyolország, ahol 7 millió munkahelyet hoztak létre az 1990-es évek közepétől, ami jelentős részét tette ki az EU-n belüli összes új munkahelynek: 18 hónap alatt megduplázódott a munkanélküliségi szint és 2009 februárjában elérte a 16 százalékot).”

Bérek az EU-ban

A munkaerő-piaci rugalmasság a béreket illetően is nőtt. Tulajdonképpen 2000 óta az EU 15-ben majdnem teljesen megszűnt a sokat kárhozott európai „bér-rugalmatlanság”, és majdnem az összes országban csökkentek a reálbérek. Az euróövezet országaiban, különösen Németországban, Olaszországban és Spanyolországban, 2000 után a nullához közeli, sőt, negatív a reálbérek növekedése, míg az euróövezeten kívüli EU 15 országok Norvégiához hasonlóan jobb teljesítményt mutatnak. Ez az euróövezeten belüli bér-dezinfláció trendjére utal.

15. táblázat Az átlagbérek reálértékének átlagos éves növekedése (%)

	1990–1995	1995–2000	2000–2005
Ausztria	1,8	0,4	0,9
Finnország	0,0	1,3	2,5
Franciaország	1,1	1,3	1,3
Németország	2,1	0,8	0,2
Olaszország	-0,7	0,8	0,2
Hollandia	0,3	0,0	0,5
Spanyolország	1,9	-0,5	-0,4
Dánia	0,8	1,6	1,5
Svédország	-0,2	3,2	1,5
Egyesült Királyság	0,9	2,5	1,6
Norvégia	1,2	1,9	3,6
OECD Európa	1,4	1,4	1,0
EU 15	1,0	1,1	0,7

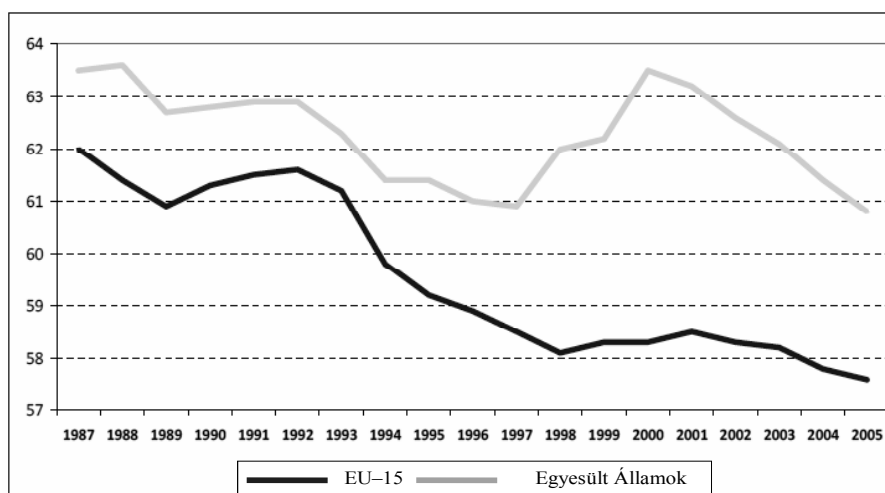
Forrás: OECD

EURÓPAI UNIÓ

Azt láthatjuk, hogy az euróövezet országaiban az elmúlt évtizedben a GDP-jükhöz viszonyítva meredeken csökkent a reálbérek növekedése, olyannyira, hogy a bérek a periódus nagy részében nem ellensúlyozták a munkatermelékenység és az infláció növekedését. A bérek, illetve a termelékenység és az infláció közötti nyílás 1996 és 2007 között közel 7,5 százalékot tett ki.

Ennek az általános fejlődésnek az eredményeként a bér aránya az értéknövekedésben (value added), ami már az 1980-as években is jelentősen csökkent, az 1990-es és 2000-es években tovább kisebbedett. Az EU 15-ben az elmúlt két évtizedben a bér arányának az összes csökkenése megközelítette az 5 százalékpontot. Ugyanez az USA-ban csak 2 százalékos volt.

10. ábra Az összes bér és fizetés aránya az értéknövekedésben (%)

Forrás: OECD

Adópolitika

Végül az adópolitika változása történetünk szempontjából kétféle módon is fontos. Először, mert a vállalatok és a magas jövedelmek adóztatása részben meghatározza az automatikus stabilizálók hatékonyságát, de azért is, mert az adórendszeren keresztüli redisztribúció mértéke önmagában is egy automatikus stabilizáló. E tekintetben az EU országok közötti kemény adóverseny az elmúlt két évtizedben a vállalati adók látványos csökkenéséhez vezetett.

16. táblázat Vállalati adóráták (%)

	EU 15 átlaga*		USA		Japán	
	tényleges	törvényi	tényleges	törvényi	tényleges	törvényi
1987	29	48	23	38	42	55
1997	22	38	24	39	37	50
2005	21	32	24	39	28	40

* Az EU 15 átlaga Franciaország, Németország, az Egyesült Királyság, Olaszország, Spanyolország, Hollandia, Norvégia, Ausztria és Svédország nem súlyozott átlaga.
 Forrás: Devereux, M. P., R. Griffith and A. Klemm (2002) "Corporate income tax reforms and international tax competition" *Economic Policy*, 35: 451–495. adatbázisának kiegészített változata.

E változás ahhoz vezetett, hogy az OECD adatok szerint 2008-ban a hasonló fejlettségű országokkal összehasonlítva az EU 15-ben voltak a legalacsonyabbak a vállalati adószintek, sőt, a KPMG éves tanulmánya szerint 2007-ben az EU vált a világ legalacsonyabb vállalati adókat kivető régiójává.

Laurent (2006) kimutatta, hogy az EU-n belüli, adóharmonizáció nélküli tőkemobilitás miként váltotta ki a vállalati adóknak ezt a látványos csökkenését, amely hatására jelentősen csökkent a magas jövedelmek adóztatása, ami hatással volt a személyi jövedelemadózásra és végső soron a tőkére és munkára kivetett relatív adóterhelésre. A változás első ciklusa 1986 és 1993 közé esett, amit maga az Európai Bizottság elemzett. Az Európai Bizottság (1996) megjegyezte, hogy „miközben a munka adóztatása nő, a termelés munkán kívüli tényezőinek adóztatása általános csökkenést mutat”, és hogy „Az össz-adóbevétel stabilitását az adózás szerkezetének progresszív átalakításával érték el: az adóteher a kevésbé mobil adóbázis – a munka – irányába tolódott el, annak érdekében, hogy kompenzálják a más, mobilabb adóbázisok csökkenő adóztatásából következő adóvesztéseket.”

Az Európai Bizottság becslése szerint „1980 és 1993 között összességében ötödével nőtt a Közösségen belül a foglalkoztatottakat érintő implicit adóráták¹⁰, míg ugyanez a mutató a termelés egyéb tényezői – főleg az önfoglalkoztatók és a tőke – esetében több mint tizedével csökkent”. Az Európai Bizottság (1997) azt is kijelentette, hogy „az elmúlt 15 évben... több mint 7 százalékponttal nőtt a foglalkoztatottak adórátája, míg ugyanez a mutató a termelés többi szereplője (tőke, önfoglalkoztatás, energia, természeti erőforrások) esetében több mint 10 százalékponttal csökkent”.

¹⁰ „Makrogazdasági szempontból az adórátát úgy kalkulálják, hogy az adott tevékenység vagy termék adóztatásából származó bevételeket elosztják az országos statisztikai kimutatásokban szereplő megfelelő aggregált adóbázissal. Ennek eredményeként kapjuk az implicit adórátát, amit néha átlagos vagy tényleges adórátának is neveznek.”

Forrás: Coded, Eurostat, <http://forum.europa.eu.int/irc/dsis/coded/info/data/coded/en.htm>

EURÓPAI UNIÓ

Az 1990-es évek közepétől máig tartó dinamika összetettebb. Ez azért van, mert az alacsony képzettségű munkaerő adóztatása az 1990-es évek végén elfogadott új, európai foglalkoztatási stratégia részeként csökkent (ami magyarázatot ad arra, hogy ezzel párhuzamosan miért csökkent a munka termelékenysége), és így a tőke és a munka adóztatásán kívül egy újabb aspektust is számításba kell venni, ha a maga teljességében akarjuk vizsgálni az adóterhek eloszlásában az elmúlt két évtizedben lezajlott változásokat. A pótlólagosan alkalmazandó kategória az indirekt adózás: az elmúlt évtizedben az adóteher több EU 15 országban az indirekt adózás irányába tolódott el, ami az adóverseny intenzitásán kívül abból az igényből is következik, hogy korlátozzák az alacsony képzettségű munkaerő adóztatását.

17. táblázat A direkt és indirekt adózás alakulása (%)

	Marginális személyi jövedelemadó ráta		Értéknövekedési adó (VAT) ráta	
	2000	2006	2000	2006
Ausztria	41,31	44,88	20,0	20,0
Franciaország	39,27	36,78	20,6	19,6
Németország	60,85	58,97	16,0	19,0
Olaszország	40,43	37,10	20,0	20,0
Hollandia	53,06	45,02	17,5	19,0
Spanyolország	28,83	28,83	16,0	16,0
Euróövezet	44,18	41,65	18,67	19,38

Forrás: OECD

Összegzésként elmondható, hogy a legtöbb EU országban jelentősen gyengültek az automatikus stabilizálók, és az euróövezetben főként azok, amelyek megerősítik a korábbi megállapításunkat: Európa jelenlegi, válságra adott, makrogazdasági válasza azon a téves feltevésen alapul, hogy elég erősek az automatikus stabilizálók, és így nincs szükség diszkrecionális makrogazdasági reakcióra. Véleményünk szerint viszont szükség lenne ilyen politikára. A záró részben néhány hipotézist fogalmazunk meg arra vonatkozóan, hogy miért történt az általunk jelzett két váltás.

A szabályok téves haszna és a nemzetek méretének gazdasági következményei

Az euróövezetbe tartozó európai országok, de általánosabban az Európai Monetáris Unió különböző stádiumaiban levő EU 15 országok, szabályokat alkottak a makrogazdasági politikájuk irányítására és ezek a szabályok rosszul szolgálták őket az elmúlt két évtizedben. Ezenkívül ezek a szabályok nem az együttműködés, hanem a fegyelmelés kultúráját

teremtették meg, és így névleges, és nagyrészt mesterséges – ebből következően pedig törekeny – konvergenciához vezettek. Ennek egyik empirikus mutatója az euróövezethez tartozó országok között egyrészt az infláció és a hosszú távú kamatszintek, másrészt a reálnövekedés és a fizetési mérleg terén mutatkozó divergencia mértéke a monetáris unió előtt és után. Az eredmény ékesszóló: a nominális konvergencia erősödött, ezzel párhuzamosan viszont súlyosbodott a reál divergencia.

18. táblázat Az euróvezeti országok közötti standard szórás

	Inflációs ráta	Hosszú távú reál kamatszint	Reál GDP növekedés	Folyó fizetési mérleg (a GDP százalékában)
Átlag 1979–1991	5,65	1,74	0,90	2,34
Átlag 1992–1998	2,29	1,05	1,56	3,96
Átlag 1998–2007	0,73	0,85	1,54	5,07

Forrás: OECD

Itt van a jelenlegi válságra a fiskális és szabályozási politikában adott kiábrándító európai válasz oka: az európai érdekek a gazdasági integráció két évtizede után sem kongruensek. A táblázat utolsó oszlopa kiemelkedő jelentőségű: a folyó fizetési mérlegben jelentkező divergencia mértékét mutatja, és ez a divergencia alapvető jelentőségű a makrogazdasági politikában és szociálpolitikában végbement, a fentiekben részletezett két váltást érintő első magyarázatunkban. Az érvelésünk egyértelmű: a makrogazdasági eszközök bénultsága nem-együttműködő versengő politikák kialakítására készítette az euróövezet országait, amelyek eszközei a szociális adók terén folytatott verseny és a dezinfláció. Németország 2000-es évtizedben folytatott gazdaságpolitikája emblemikus e stratégia szempontjából, mint amiképpen az volt Franciaország kompetitív dezinflációs stratégiája is az 1980-as évek közepén.

Az ország mérete a következőképpen kerül a képbe¹¹: míg a monetáris unióhoz nem tartozó országok kontrollálhatják a fiskális és monetáris politikájukat, és szükség esetén befolyásolhatják a devizaárfolyamaikat, a monetáris unió tagjai ezt nem tehetik meg, és együtt kell élniük a fiskális politikát korlátozó szabályokkal, a közös kamatszinttel és a közös devizaárfolyammal. Egy kis, nyitott gazdaság számára ez a veszteség nem olyan költséges: egy hagyományos keynesi típusú fiskális politika általában alacsony hatékonyságú, és viszonylag eredményesebbek a hazai cégek termelési költségeinek csökkentésével a nemzetgazdaság versenyképességének fokozását célzó politikák. Az adóversenynek, a „strukturális reformoknak”, a bémérséklő politikának mindnek tényleg nagyon erőteljes pozitív hatásai lehetnek egy kis nyitott gazdaságban, egyrészt mert a hazai kereslet a hazai cégek termelésének csak egy részét szívja

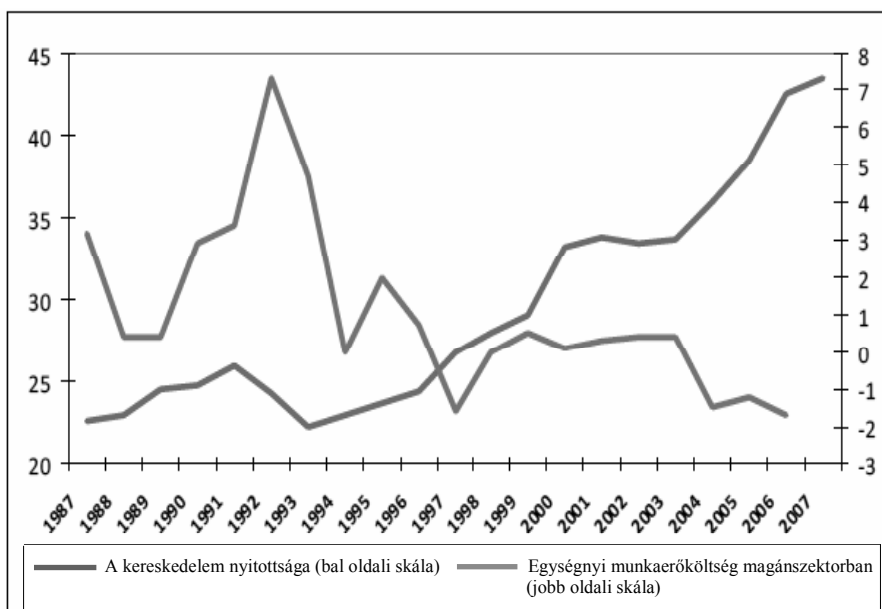
¹¹ Vö. Le Cacheux (2005), Laurent and Le Cacheux (2006) és Laurent and Le Cacheux (2007).

EURÓPAI UNIÓ

fel, másrészt pedig mert a nettó export elaszticitása annál nagyobb, minél kisebb és nyitottabb a gazdaság. Ezenkívül egy kis gazdaságban a termelési költségeket csökkentő politika nem veszélyezteti túlságosan a hazai keresletet és kevés hatása van a belső inflációra, és így nem emelik a reál kamatszinteket, mivel egy monetáris unión belül a nominális kamatszint általában egységes, amit kevéssé befolyásolhat egyetlen kis ország politikája.

Ezzel szemben a nagy országokban általában költségesebbek a fent említett különböző politikák. A keynesi jellegű keresletorientált politika, különösen a fiskális politika, hatékonyabb a nagy és viszonylag zárt országokban, mint a kis nyitott gazdaságokban. Másrészt viszont a termelési költségeket mérsékelni akaró összes politika kevésbé hatékony, és mindegyik belső infláció csökkentését eredményezi, ami azután magasabb reál kamatszinthez vezet, mindez pedig mérsékli a gazdasági aktivitást és a növekedést. Itt a legfontosabb a stabilizáló politika használatát korlátozó szabályok szerepe az euróövezetben: ezek sokkal fájdalmasabbak a nagy országoknak, mint a kicsiknek. Ezért a maastrichti „fegyelmezés kultúrája” és a „strukturális reformok” iránti európai elkötelezettség az euróövezeten belül sokkal több kárt okoz a nagy országoknak, mint a kicsiknek, míg az eurózónán kívüli Dánia, Svédország és az Egyesült Királyság makrogazdasági teljesítménye nem nagyon különbözik egymástól.

11. ábra A kereskedelem nyitottsága és az egységnyi munkaerőköltség Németországban, 1987–2007

Forrás: OECD

Különösen feltűnő Németország esete. Laurent és Le Cacheux (2007) megjegyzik, hogy bár 2000 után a versenyképességgel kapcsolatos német erőfeszítések nagy sikereket értek el a növekedés és a nettó export tekintetében, de ez aligha kompatibilis azzal a ténnyel, hogy Németország nagy ország. Úgy tűnik, hogy Németország „zsugorítása” eddig jó széljárásban alkalmazott, kontraproduktív, kis ország növekedési stratégia volt. De Németország 2009-es helyzete megmutatja e stratégia veszélyét válság idején: a nemzetközi kereskedelemnek való kitettség „gazdasági destabilizálóként” működik.

De miért választotta Németország ezt a stratégiát? Úgy vélhetnénk, hogy a globalizációval minden ország kicsi lett, és Németország egyszerűen tudomásul vette ezt a tényt. De Németország mindenekelőtt az európai integráció része. Így ebben az országban is az „európai gazdasági alkotmányból” eredeztetett ösztönző rendszer hat, amely arra ösztönzi a nagy országokat, hogy kis országgént viselkedjenek és a reál „szociális dezinflációval” versengjenek, és a belső piacuk makrogazdasági politikával történő befolyásolása helyett a munkaerőköltség csökkentésére koncentráló versenypolitikát folytassanak. Mivel a nagy kontinentális országok egészen biztosan nem kicsik, az eredmények számukra és az euróövezet számára sem jók. Ez a politika stratégiai reakciókat váltott ki a többi nagy országból, ami beindította a szociális „lefelé tartó versenyt” (race to the bottom). Innen a kapcsolat az általunk feltárt két váltás között.

Természetesen paradox helyzet, hogy a monetáris uniót többek között azért teremtették meg, hogy elkerüljék az 1980-as években megtapasztalt nem-együtműködő kompetitív dezinflációs stratégiát, és ne folytassák ezt új módon és új eszközökkel. Mivel az euróövezet tagállamai racionálisan úgy viselkednek, mint a versenyképességüket egymás rovására javítani akaró, versengő kis gazdaságok összessége, és nem mint egy egységes, kohezív egész, a monetáris unió története zéró összegű, sőt negatív összegű játékká válhat. A vállalati adózás terén nemrég zajló adóverseny jól illusztrálja, hogy az euróövezeten belül nem csak a kis országok versengenek a nagyokkal, hanem a nagyok is egymással. A Németországon belüli bér-dezinfláció szintén jó példa lehet. Ha az euróövezetet továbbra is egymással versengő kis gazdaságok összességéként irányítják, nem csak az alacsony regionális növekedés és a tartós munkanélküliség lesz az eredmény, hanem a tagállamok közötti erősödő divergencia és a fokozódó politikai feszültségek is. Az euróövezet azzal kapcsolatos nehézségei, hogy konzisztens, koordinált és megfelelő választ dolgozzanak ki a válságra, e patológia szimptomájaként értelmezhetők.

Két lényegi determináns: általános társadalmi szokások és az egyenlőtlenség új normája

Általános társadalmi szokások

Fitoussi és Saraceno (2004) kísérletet tettek annak magyarázatára, hogy az EU-ban miért és hogyan alkalmaznak a makrogazdasági politikát irányító hatástalan szabályokat és eredménytelen és méltánytalan „strukturális reformokat”. A szerzők az európai intézmények „reputációs hatásait” hangsúlyozzák, és megjegyzik, hogy „egy újonnan választott kormánynak a politikai színezetétől függetlenül meg kell mutatnia az európai partnereinek, hogy tényleg érdemes a közösségekben való részvételre. Ennek eredményeként a választói preferenciáitól és a célszerűségtől függetlenül az általános menetrendet fogja követni. Paradox módon azoknak a kormányoknak, amelyek országai többet törődnek a társadalmi szerződéssel, kell keményebben győzködni a partnereket azoknak a reformoknak a megvalósítására, amelyek célja ennek a szerződésnek a lerombolása.”

Az egyenlőtlenség új normája

Fitoussi (2006) egy még lényegibb determinánst említ az euróövezet és az USA között a makrogazdasági irányításban mutatkozó különbség magyarázatára. Ha feltesszük, hogy az elmúlt évtizedekben változtak a társadalmi normák, és az új normák nagyobb fokú egyenlőtlenséget igényelnek, akkor „a makrogazdasági politikának ott kell aktívnak lennie, ahol gyenge a szociális védelmi rendszer, vagy ahol az egyenlőtlenség mértéke elérte az új társadalmi normák által igényelt szintet. Egyébként a növekedés lassulásának, egy recesszióról nem is beszélve, olyan messzemenő következményei lennének, hogy veszélyeztetné a gazdasági rendszer legitimitációját. Az EU-ban, a kiigazítás terheit a szociális védelmi rendszerre hárítva, a restriktív makrogazdasági politika bizonyítja a hatékonyságát, ha egyszer felismerik ennek az egyenlőtlenség mértékének növelésére – azaz az új szociális normákhoz való alkalmazkodásra – irányuló implicit célját.” Másképp fogalmazva: „a makrogazdasági politikának ott – az USA-ban – aktívnak kell lennie, ahol ezt a nagyobb mérvű egyenlőtlenségét elérték, ott pedig – az EU-ban – passzívnak, ahol ez még nem adott, így megvalósítandó.”

Az EU-n belüli jövedelemegyenlőtlenség dinamikája az elmúlt két évtizedben valóban azt mutatja, hogy sok uniós országban a méltányosság és redisztribúció melletti, történelmi elkötelezettségük ellenére gyorsan nőtt a jövedelemegyenlőtlenség.

18. táblázat A háztartások reáljövedelmének kvintilisek szerinti változása

	Alsó kvintilis (átlagos éves változás, 1980-as évek közepe – 1990-es évek közepe)	Középső három kvintilis	Legfelső kvintilis
OECD 22	1,2	1,4	2,1
EU 9 átlaga*	1,2	1,6	2,0
	(átlagos éves változás, 1990-es évek közepe – 2000-es évek közepe)		
OECD 22	1,5	1,8	1,9
EU 9 átlaga*	1,3	1,6	1,8

* Norvégia kivételével a projektben szereplő 10 ország súlyozatlan átlaga.
Forrás: OECD

Következtetés: a nemzeti modellek átfogó vizsgálata

Mint James Buchanan és Geoffrey Brennan írták, „a jó játékok erősebben függnék a jó szabályoktól, mint a jó játékosoktól”. Ha a makrogazdasági politika nem eredményezett hatékonyságot és méltányosságot az EU-ban az elmúlt két évtizedben – és hajlunk erre a véleményre –, akkor az európai vezetőknek nem magukat kell hibáztatniuk. Valószínűbb, hogy a gazdaságpolitikai eszköztár vezetett rossz ösztönzőkhöz, különösen a Gazdasági Európa szívében, az euróövezetben. Igyekeztünk kimutatni, hogy ezeknek a hatástalan makrogazdasági szabályoknak tovagyrúzó hatása volt, és ez elvezet bennünket az utolsó kérdésünkhöz.

Az irodalomban van egy olyan tendencia, hogy osztályokba sorolják a szociális modelleket és a méltányosságuk és hatékonyságuk foka szerint kategorizálják őket (vö. Sapir, 2005). Ezzel a megközelítéssel szemben mi úgy gondoljuk, hogy a nemzeti „modelleket” vagy inkább rendszereket integrált módon kell értékelni, figyelembe véve a szociális és a makrogazdasági politikát. Ezzel az átfogó megközelítéssel nehezebben fordulhatna elő, hogy nem vesszük észre az ellentmondásokat és tovagyrúzó hatásokat.

Fordította Nyilas Mihály

Irodalom

- Creel, Jérôme and Francesco Saraceno (2008), „Automatic Stabilisation, Discretionary Policy and the Stability Pact”, OFCE WP.
Fitoussi, J-P. (1995), *Le débat interdit : monnaie, Europe, pauvreté*. Paris: Arléa.
Fitoussi, J-P. (2002), *La règle et le choix*. Paris: Seuil.

EURÓPAI UNIÓ

- Fitoussi, J.-P. (2003), „The Beveridge Curve, Unemployment and Wages in the OECD from the 1960s to the 1990s: Comment”, in P. Aghion *et al.*, (eds.), *Knowledge, information, and expectations in modern macroeconomics: In honor of Edmund S. Phelps*, pp. 432–40, Princeton and Oxford, Princeton University Press.
- Fitoussi, J.-P. (2006), „Macroeconomic policies and institutions”, *OFCE Working Paper* n° 2006-06, April <http://www.ofce.sciences-po.fr/pdf/dtravail/WP2006-06.pdf>
- Fitoussi, J.-P., Laurent, É., Le Cacheux, J. (2007). „L'Europe des biens publics” in Fitoussi, J.P. and Laurent E. (eds.), *France 2012: E-book de campagne à l'usage des citoyens*, OFCE, 2007. <http://www.ofce.sciences-po.fr/pdf/ebook/ebook315.pdf>
- Fitoussi, J.-P. and O. Passet (2000), *Réduction du chômage: les réussites en Europe*, 23. Paris, La documentation française.
- Fitoussi, J.-P. and F. Saraceno (2002), „A Theory of Social Custom of Which Soft Growth May Be One Consequence. Tales of the European Stability Pact.” *Observatoire Français des Conjonctures Économiques Document de Travail*, 2002-07, October.
- Freeman, R. B. (2000), „Single Peaked Vs. Diversified Capitalism: The Relation Between Economic Institutions and Outcomes”, *National Bureau of Economic Research Working Paper*, 7556, February.
- Freeman, R. B. (2005), „Labour Market Institutions Without Blinders: The Debate over Flexibility and Labour Market Performance”, *NBER Working Paper* 11286, April.
- Howell, David R. (2005), Fighting Unemployment: Why Labor Market ‘Reforms’ Are Not the Answer in Jonas Olofsson, ed., *Den Tredje Arbetslinjen*, Agoras årsbok.
- Howell, David R., Dean Baker, Andrew Glyn and John Schmitt (2006), „Are Protective Labor Market Institutions at the Root of Unemployment? A Critical Review of the Evidence”, Revised August 27.
- Laurent, É. and Le Cacheux, J. (2006) „Integrity and Efficiency in the EU: The Case against the European economic constitution” (with), *Working Paper Series* n°130, Center for European Studies, Harvard University, March. http://www.ces.fas.harvard.edu/publications/docs/abs/Laurent_LeCacheux_abst.html
- Laurent, É. and Le Cacheux, J. (2007), „The Irish Tiger and the German Frog : A Tale of Size and Growth in the Euro area” (with Jacques Le Cacheux), *OFCE Working Paper Collection ANR* n°3, October 2007. <http://www.ofce.sciences-po.fr/pdf/dtravail/WP2007-31.pdf>
- Nickell, S., L. Nunziata, W. Ochel and G. Quintini (2003), „The Beveridge Curve, Unemployment and Wages in the OECD from the 1960s to the 1990s”, in P. Aghion *et al.*, (eds.), *Knowledge, information, and expectations in modern macroeconomics: In honor of Edmund S. Phelps*, pp. 394–431, Princeton and Oxford, Princeton University Press.
- Palley T. I. (2004), „The Causes of High Unemployment: Labor Market Sclerosis versus Macroeconomic Policy”, in Hein E., Heise A. and Truger A. (eds.), *Wages, Emploi, Distribution and Growth*, Palgrave/Macmillan: London, 2006. <http://tinyurl.com/57e6mc>

BUDAI ISTVÁN

Húsz év után – önkritikusan

...avagy mit tesz a szociálismunkás-képzés a szakmai identitás alakításában

1990 ősze tekinthető a hazai szociálismunkás-képzés újrakezdése időpontjának, és most a 20 éves évforduló alkalmat ad a képzésben dolgozó szakembereknek a két évtized tevékenységének, eredményeinek átfogó és részletes, érzelmekkel teli és racionális szempontok szerinti számbavételére, elemzésére. Az akadályok, nehézségek és korlátok feltárására, a tapasztalatok rendszerezésére és a következtetések levonására, azaz hogy mit jelentett, mire volt elég az elmúlt időszak?

A tanulmány nemzetközi és hazai szakirodalomra és tapasztalatokra támaszkodva a szociális munkás szakmai működésének egyik alapkérdését, a szakmai identitásnak a képzés során való alakulását-alakítását vizsgálja. Áttekintést ad a szakmai önazonosságot meghatározó, különböző megközelítésekről, arról, hogy mit tesz a hazai szociálismunkás-képzés a szakmai identitás alakításában. Kritikai elemzés alá veszi a Soproni Konferenciát, részletesen kitér a képzésben kezdetektől meglévő akademizálódás-szakmaiság kettősségére, vizsgálja a kompetencia-alapú képzés és a sztenderdizáció előnyeit és korlátait.

Bevezetés

Már jó néhány éve világos: a hazai szociálpolitikának és szociális munkának szembesülnie kell azzal, hogy napjainkra nagyon sok minden megváltozott a globalizálódott világban és a magyar társadalomban, az új helyzetnek és kihívásoknak pedig sokszor sem a szociális képzés, sem a szociális szolgáltatások nem tudnak megfelelni.

„...Nem vagyok benne biztos, hogy elég szilárdra építettük a szakmánkat... Nem tudom, hogy a leendő, és a már dolgozó szociális munkások megfelelően fel vannak-e készülve ... a kihívásokra, és azt sem, hogy megfelelően kidolgozták-e azok az eszközök, amelyek segíthetnének nekik, hogy a klienseket – és őket magukat is – körülvevő nagyon nehéz körülményekkel megbirkózzanak...” (Ferge 2007).

A szerző „No, hol is tartunk...?” címmel 1999-ben már tett egy kísérletet az addig eltelt 10 évről egy egyszerű (kvázi) mérleg elkészítésére és bemutatására az Esély hasábjain. Az akkor megállapított eredmények és problémák lényegében azóta is megvannak, vagy megerősödtek, vagy újra termelődtek. Az elmúlt 20 év számtalan eredményt, tapasztalatot hozott az iskolák szintjén és országosan is a közreműködő képzésszervezők, oktatók, tereptanárok, szakmában dolgozók és a volt diákok által: különböző képzési programok, újabb és újabb szakok létesítése, képzési formák létrehozása, hazai és nemzetközi projektek megvalósítása. Interdiszciplinaritást felvállaló, elmélet–gyakorlat integrációját modelláló stúdiumok bevezetése, különböző metodikai modellek és projektoktatás kipróbálása, tereptanárképzések lebonyolítása, kézikönyvek megjelentetése, különböző szakmai konferenciák, műhelymunkák, viták, fórumok. Többen végeztek kutatásokat, felméréseket, elemzéseket a képzés különböző szegmenseit illetően: a képzés története, a szakemberek iránti kereslet, a szakember ellátottság, a tantervek – képző folyamat – metodika és dilemmák összefüggései stb. témákban.¹ Jelentős dokumentáció (tantervek, tanulmányok, kiadványok, tanulási segédletek, akkreditációs, minőségügyi jelentések stb.) áll rendelkezésre, és e megtermelt kincsek újabb, részletes vizsgálatokra és elemzésekre adnak lehetőséget. Mindezek erőforrásként is szolgálhatnak a korábban elhalkuló viták újjáélesztéséhez, a jobbító szándékú diskurzusok folytatására, vagy célirányos produktumok elkészítéséhez.

A számos innovációs eredmény ellenére ugyanakkor határozottan érzékelhetők a szociális képzés problémái, korlátai. Így a képzés nem rendszerszerű működése, a képzési kapacitások és a beiskolázott hallgatók közötti differenciák, a képzési struktúra szétaprózottsága, a képzési tartalom erősen akadémikus-diszciplináris meghatározottsága, a curriculáris jellegű tantervek hiánya, a képző helyek zárttá válása, az iskolák közötti együttműködés csökkenése és mindezek diákokra való negatív hatása. A tantermi és a terepeken zajló képzés közötti távolságok növekedése következtében 2010-ben is megállapítható, hogy a *„képzés nem tekinthető a szolgáltatás szolgáltatásának, és ma még nem képes az akadémiai és a szakmai követelmények közötti összhangjának megteremtésére...”* (Budai 1999, 102).

Képzésfejlesztésről és képzéspolitikáról általában az alábbi össze-

¹ A szociális szakemberek iránti keresletről (1996): *Fraternité Rt*, Budapest.
 Bass László – Mányai Judit (2006): *A szociális terület szakember-ellátottságának jellemzői* (kutatási beszámoló, kézirat) Magyarországi Szociális Szakembert Képző Iskolák és Oktatók Egyesülete – Iskolaszövetség, Budapest.
 Budai István (2004): *Some Dilemmas in the Development of Social Work Education in Hungary* (thesis), Bournemouth University, United Kingdom. A hazai szociálmunkás-képzés számos kérdését magában foglaló kutatás 1997–2001 között zajlott le.
 Goldmann Róbert (2000): *Felsőfokú szociális képzések az Európai Unióban*, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
 Hegyesi Gábor (1997): *Az „általános szociális munka” modelljei: a magyar képzés születése és elméleti forrásai* (kandidátusi értekezés tézisei), Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
 Szöllősi Gábor (1997): *A nyíregyházi mérföldkő – Jelentés az Iskolaszövetség konferenciájának eredményeiről és javaslatairól*, Iskolaszövetség, Nyíregyháza.

vők mentén lehet gondolkodni: 1. a képzés keretei, rendszere, 2. a képzés szakmaisága – tartalma: tudás, kompetenciák, értékek, szakmai készségek és ezzel szoros összefüggésben a szakmai hivatás, identitás, szerepek, 3. a szakmaiság képző programokban való megjelenítése: a tanterv – curriculum, 4. a képzésekben alkalmazott tanulás-irányítási metodika. Az elemek nem választhatók el egymástól, mindegyik minden más elemmel szoros összefüggésben és kölcsönhatásban van és együttesen egy rendszerben kezelendő, ahogy Varsányi (2008, 9.) írja: „Az oktatás-képzés módjának, szemléletének és tartalmának kongruenciája a leghatékonyabb élménytanulás: a (...) szociális munka módszerei és a képzés tapasztalatai elemeiként tágitják a résztvevők szakmai horizontját.” Így a „kiket”, „mire”, „miért”, „hogyan képezünk” kérdésekre tudunk válaszokat adni.

Jelen tanulmány alapvetően a képzés egyik fundamentálisnak tekinthető kérdésével, a szociális szakma és a szociális képzés viszonyrendszerének néhány dimenziójával, a szakmaiság, a szakmai identitás és a képzés összefüggéseivel foglalkozik. Arra kívánja felhívni az olvasó figyelmét, hogy milyen eredményeknek lehet őszintén örülni, másrészt, hogy milyen folyamatokkal, gyakorlattal, tendenciákkal szemben kellene határozottan kritikusnak és változtatásokra késznek lenni. Nem ad képzés-történeti áttekintést, utóbbiról és főleg a képzés teljesítményeiről, eredményeiről néhány éve kollégáimmal már beszámoltunk (Budai és társai 2006).

Kézenfekvő az eddig megjelent elemzések, tanulmányok, kutatási és a szakma működését érintő fontos dokumentumok másodelemzése, ugyanakkor e makro-elemzésnél komoly nehézséget jelent, hogy a megcélzott kérdésekben ugyan sok, de mégsem elegendő elemezhető anyag született. Szükség van a szerző 20 éves, saját, szubjektív élményeire, emlékeire, jelenlétének, közreműködésének, a kollégákkal és a diákokkal kialakított kapcsolatrendszernek, az együttes munkának tapasztalataira, résztvevői megfigyeléseire is, amelyek persze a kvalitatív kutatások előnyeit (pl. a folyamatok „fekete dobozába” lehet betekinteni, a dolgok, jelenségek mélységeit lehet feltárni) és korlátait (pl. miképpen lehet belsőként külső szemmel is vizsgálni) egyaránt magukon viselik. A kritikai elemzésből a teljesség igénye nélkül kísérlek meg óvatos következtetéseket levonni. A fókuszba a felsőfokú szociálismunkás-képzés kerül, mert kialakulásánál, súlyánál fogva ez tekinthető a szociális képzések különböző szintjein is zsinórmértéknek, és ehhez viszonyítva célszerű a más karakterű és szintű képzésekre is megállapításokat tenni.

Mi legyen a képzés magvában?

Minden képzés alapkérdése az adott mesterség, foglalkozás, hivatás lényegéből való kiindulás, azaz hogy melyek a szakmaiságot összetartó lényege, elemek, erők. Miben kell nagyon szilárdnak lenni a szakembernek? A szociális szakmában és képzésben dolgozók nap, mint nap szembesülnek az identitás kérdésével, azaz hogy mit jelent, mit fejez ki a szociális szakember önazonossága?

SZOCIÁLIS MUNKA

„Az önazonosság, az identitás azt a szakmai eszenciát, azt a szakmai belső magot jelenti, amittől ez a hivatás hivatássá válik. Az identitásnak köze van a tisztasághoz, tehát tisztán tudom, hogy mi vagyok, másrészt köze van a társadalmi elismertséghez, és mindez egy jól körülhatárolható egység a tudatomban...” (Kersting 1996, 27–29).

Ez így jó kiinduló pont lenne a szociális munka szakmai identitásának megragadásához, de:

„...A szociális munka területén nagyon nehéz ezt az egységet világosan kidomborítani. Tulajdonképpen a szociális munka (...) vonatkozásában, eddigi történetében sok lehetséges modellt kipróbáltunk, s egyik sem volt egészen megfelelő erre a szakmára... a szakemberek körében is (...) törekennyé vált az identitástudat ... egy olyan nyitott identitásról beszélnek, amely a jövőre irányul és ami tulajdonképpen azt jelenti, hogy egy élet során az állandó tanulási folyamatban az identitás állandóan változik... ..hogy a szociális munkásnak nincsen világosan körülhatárolt szakmai önazonosság-tudata, de ez segítség lehet éppen azoknak a megtámogatásában, akik tőlünk kérnek támaszt és segítséget” (Kersting 1996, 27–29).

A fentiek mindkét oldala fontos. A szociális munka művelőinek mindennapi tevékenységük végzéséhez valóban határozottan szükségük van biztos pontokra, a valamilyen lényeghez, esszenciális maghoz, értékekhez való azonosulásra, ugyanakkor tisztában kell lenni a permanens változások ezt gyengítő, vagy éppen elbizonytalanító, megváltoztató erejével is. A Kersting-idézet optimizmusát áthatja a jövőbe vetett hit, az állandó tanulás és megújulás nélkülözhetetlensége és az, hogy identitásbeli bizonytalanságaink érzete is hozzájárulhat a szolgáltatásokat felhasználók bizonytalanságainak megértéséhez és ezzel a szellemiséggel a kliensekkel végzett partneri munkához. Mások az igazodáshoz oly fontos biztosabb összetevőkre teszik a hangsúlyokat:

„E szakma paradigmaticus nyitottsága ad esélyt arra, hogy nagyon sajátos (és állandóan változó) történelmi és politikai összefüggésekkel foglalkozzék, miközben ugyanakkor törekednie kell egy bizonyos fokú egyetemlegességre, tudományos megbízhatóságra, szakmai autonómiára és morális felelősségre” (Lorenz 2001, 12).

Az identitáshoz igen szorosan közel áll az attitűd fogalma, azaz, hogy milyen értékrendszerű szellemi beállítottság, elméleti álláspont, modell alapján viselkedik, cselekszik a szociális munkás.

A változó társadalmi szükségleteknek megfelelően a szociális munka professzionalizálódása során az identitás kérdése közvetve vagy közvetlenül mindig a szakmáról szóló gondolkodás középpontjában állt. Különböző társadalomfilozófiai megközelítések alapján a szociális munka lényegét Samuel Barnettől, Mary Richmondon át Lena Dominelli-ig, vagy Walter Lorenzig sokan, sokféle módon értelmezték és határozták meg az adott társadalmi viszonyoknak megfelelően. Ilyen volt például az 1970-es években a Pritchard – Taylor-féle (1978) vígasztalás-változtatás-irányítás-társadalmi konfliktusok kezelése – lényeg négyese. A különböző értelmezések alapján különböző rendszerezésekre és modellképzésekre is sor került, ilyenek például a Szabó (1999), Payne (2005), Howe (2008) és mások szociális munka áttekintésére vonatkozó rendszerezései. Mindezek szándéka többek között a gyakorlatban dolgozó szociális munkások

tájékoztatása a szociális munka különböző felfogásairól és orientálásuk saját identitásuk kialakítása érdekében.

Az elmúlt 20 évben Magyarországon a szakmabeliek széles köre manifesztáltan természetszerűen segítő identításban gondolkodik; kérdés, hogy hányféle módon fejezhető ki ez, hányféle identitás van, ki-ki milyen megközelítésben, miféle segítői identitást vall magáénak, mit tart gondolati-érzelmi eszenciának.² A szociális munka rendszerezésére és tipizálására vonatkozó elméletek és modellek és az azokon alapuló gondolkodás nem honosodott még meg a hazai szakmai gyakorlatban, ezek túl távolinak és túl spekulatívnak tűntek és tűnnek a jelen ezernyi, szinte azonnal megoldandó gondja és baja közepette.

Itt most nem részletezhetjük a különböző szociális munka-felfogásokat, de praktikus volta miatt figyelemre méltó kiinduló szempont lehet a Karuza és társai (1982) által leírt modell, amely egyfelől a szociális problémák okai és megoldásaik alapján kialakított feltételezésekre és felelőségekre épül, másfelől a szociális munkás és a szolgáltatás felhasználók viszonyrendszerében gondolkodik, és ezek alapján tipizálja a szociális munkát. A szociális munkás és a szolgáltatást felhasználók közötti kapcsolatot alapvetően két szempont határozza meg: 1. Kik hibáztathatók a problémák meglétéért, kik a felelősök a problémák kialakulásáért? 2. Kik a felelősök a problémák megoldásáért? A két kérdést együttesen kezelve négyféle segítői viszony és attitűd különböztethető meg (ld. 1. táblázat).

1. táblázat *A felelősség meghatározásának következményei a szociális munkában (Karuza és társai nyomán)*

		Felelősség a problémák megoldása érdekében	
		Nagy	Kicsi
Felelősség a problémák kialakulásáért	Nagy	Erkölcsei	Felvilágosító
	Kicsi	Kompenzáló	Medikális

A *medikális szemléletű* megközelítés értelmében a bajba jutottak kevésbé okozták a bajokat, és a megoldás kulcsa sem lehet náluk, hanem vannak a szakemberek, akik ezt mindenkinél jobban tudják és omnipotens módon teszik is dolgukat. Következésképp a felhasználók betegnek, hibásnak, elfuserálnak, butáknak tekinthetik magukat (és sokszor a segítők is őket), és a beavatkozások során a szakember túl szerepe miatt nem sok dolog motiválja őket az önmaguk sorsa iránt érzett felelősségtudat erősödése érdekében. A modell hátránya, hogy a kliensek függőségét erősíti, az sem biztos, hogy a szociális munkások összes tudása és kompetenciája

² A hazai szociális képzést például végig kísérte a szociális munka vs szociálpedagógia időnként fellángoló vitája, amely a közép-európai hagyományok miatt a fejlődés természetes része volt. Jelzésértékű, hogy egy képző bázison, egy stábbal máig nem folyik közös szociálmunkás- és szociálpedagógus képzés. Itt most az identitások összefüggésében nem térünk ki erre a problematikára, de megérett az idő e kérdés alaposabb feltárására, elemzésére és a következtetések levonására is.

hosszabb távon jótékony hatású lehet, a szakmai felelősségüket pedig könnyen elveszíthetik.

Idehaza igen elterjedt a medikális szemléleten alapuló segítői identitás. A gyakran érzelmi alapokra („arra vagyok, hogy szeretettel segítsek és én ezt már nagyon is jól tudom csinálni...”) támaszkodó és az aprógyors eredmények elérését megcélzó („hamarabb megcsinálom, mint a kliens...”) identitás lényegében *paternalisztikus jellegű*, elsősorban az aktivitásra képtelen klienseknél járható út, bár minimális aktivitás szinte minden kliensnél elképzelhető. Kérdés: Mit lehet gondolni a túlszegmentálásról, a kliens helyetti szakemberi cselekvés okozta következményekről, a kliensek elbizonytalanodásáról, önállótlanúságról, amikor éppen az ő elvesztett (irreleváns) tudását és kompetenciáit kellene újra előhozni, átfordítani, relevánssá tenni. Nagyon alaposan célszerű tehát meggondolni, hogy milyen szolgáltatások során alkalmazható a medikális identitás (ld. még Varsányi 1996).

A második kompenzáló modell szintén csak kevésbé hibáztatja a szolgáltatás-felhasználókat a bajok meglétéért, mert azok inkább strukturálisak. Ugyanakkor nagy felelősséget várnak el tőlük a problémák megoldásában. A pozitív szemléleten alapuló segítő folyamat mintegy kompenzálhatja a problémákat, magabiztossá, megküzdővé teheti a klienseket, segítheti kapcsolatépítési, döntési, problémakezelő képességeik fejlődését. A szociális munkás itt is szakértő, de inkább a *motiváló*, „felrázó” szerepe dominál. Hátránya, ha a kliensek túlzottan kényszerítve érzik magukat a problémakezelés folyamatában, így a folyamat közbeni kudarcok – kellő ellenszer nélkül – jelentősen visszavehetnek a már elért eredményekből.

A hazai szociális szakemberek körében nem tekinthető tipikusnak a kompenzáló identitás. Azért, mert még ha a szociális munkások kevésbé hibáztatnák is a klienseket a bajok okai miatt, a szociális szakma hazai fejlődésének sajátosságai miatt és a szociálismunkás-képzések eddigi erőfeszítései ellenére az empowerment, a kliensek megküzdővé és képessé tétele nem tudott beivódni a szociális munkások értékrendjébe és kultúrájába. Így igen nehéz elérni a kliensek nagyobb felelősségvállalását a problémák kezelésében.

Bár a harmadik megközelítés a klienseket tartja a bajok fő okozójának, és mivel most a bajban többnyire nem is urai önmaguknak, a *felvilágosítást* helyezi a folyamatok fókuszába, és kevésbé teszik őket felelőssé a helyzet javítása érdekében. Inkább a segítő szakember erejére támaszkodva remélhetők a pozitív változások. A szociális munkás preventív módon kíván a jövő felé tekinteni, modellként azt tudja mutatni, hogy a probléma kezelhető, hogy a bajban lévők megtanulhatják, melyek a célszerű megoldások, és hogy később segítő kapcsolat hiányában is majd a maguk lábán állhatnak. E modell hátránya, hogy a szolgáltatást felhasználók sokszor bűnösöknek, illetve túlzottan a szociális munkás szakmai tekintélye alá rendeltnek érezhetik magukat. Miként a medikálisnál már látható volt, itt is túlértékelődhet a segítő szerepe.

A hazai, alapvetően kríziskezelő szociális szolgáltatásoktól objektív és szubjektív okoknál fogva sokszor távol áll a kliensek preventív modellkövetésre irányuló motiválása. Lehet-e beszélni a szociális munkás modelláló szerepéről akkor, hogyha – éppen a hibás érzetetéssel – nem tud kiépülni a bizalom közte és a kliensek között, éppen azért, mert a szol-

gáltatás a preventív segítség helyett elsősorban szankcionálást és a büntetést alkalmazza? Védelembe vételre, és a gyerekek kiemelésére törekszik például, miközben a kliens részéről nem érzékelhető semmilyen együttérzés, nincs remény a gyermekjóléti támogatásra, a drasztikusabb gyermekvédelmi eljárás elkerülése érdekében. A szociális munkásoknál sokszor tapasztalható eszköztelenség sem eredményezhet hathatós felvilágosítást, modell-mutatást. A felvilágosító identitás sem tekinthető túl gyakorinak idehaza.

A negyedik segítői attitűd *morális szemléletű*, amely szerint, ha már lustaságunknál és önfejlőségüktől fogva a kliensek a bajok fő okozói, akkor erkölcsi kötelességük is a bajok orvoslása. A jobbítás, az önmagukon segítség elsősorban az ő kötelességük és felelősségük, fő feladatuk úrrá lenni saját magukon. A szociális munkás szerepe itt elsősorban a feltételek megteremtése, az ösztönzés, az, hogy a klienseket emlékeztesse, hogy saját maguk okozták a problémát, így felelősségük megtalálniuk a megoldások kulcsait is.

A mai magyar társadalomban a hátrányos helyzetű településeken, térségekben, mélyszegénységben élő családok, a munkanélküliek, a romák vannak kikiáltva a bajok okozóinak, bűnbakoknak, ők a bűnös szegények. Számítalan eset, adat bizonyítja, hogy a szociális szakemberek jó része a bajok forrásaként csak a családot, az alkoholbeteg, bántalmazó apát nevezi meg, és nem értelmezi a problémákat tágabb dimenziókban, strukturálisan is. A szakemberek sokszor úgy érzik, hogy az ő szakmai küszködésük szélmalomharc, és az igen erős társadalmi ellenszélben dolgozva sokszor azonosulni is tudnak a gyorsan terjedő bűnbakképző mechanizmussal is. Így a kliensek hibáztatásával, megbüntetésével épül föl választófal a szakemberek és közöttük, a bizalom megteremtése szinte lehetetlen, és sokszor csak a verbalitás szintjén deklarálódik fontossága. Az erőteljesen terjedő morális szemléletű identitást illetően kérdés: Milyen eredményeket lehet elérni kötelezettségi alapon? Mit kezdenek a kliensek az őket állandóan bűnösnek tekintett, őket hibáztató, regulázó, szankcionáló, büntető, kontrolláló segítőkkal? Lehet-e őket egyáltalán szolgáltatás felhasználóknak tekinteni? És mit lehet kezdeni egyes szolgáltatást felhasználók magára hagyásával „már más szolgáltatás hatókörébe kerültek, nekünk már nincs semmi dolgunk velük” alapon.

A Karuza és társai-féle modell a szociális munka gyakorlatának és az elméleti megfontolásoknak ötvözetét jelenti, a különböző jellegű segítő identitások és attitűdök eldöntése, vállalása szempontjából hasznos keretet ad. A szociális munka széles körű gyakorlatában a rendkívül heterogén motivációval, tapasztalattal és képzettséggel bíró szociális szakemberek között mindegyik segítő identitás, szemlélet él, hat. Akár úgy, hogy egy-egy szociális szolgáltatás az egyik vagy másik modellben találja meg azt a szellemi lényegét, amivel azonosulni kíván, és ebben fejeződik ki az ott dolgozók identitása (pl. kompenzáló közösségi szociális munka adott településen, vagy adott egyházi szellemiséggel dolgozó szolgáltatás stb.). Akár úgy, hogy egy szolgáltatásban alkalmazottak szakmai személyiségük alakulása következtében már eleve magukkal hoztak kialakult identitást(okat). Ez jó menedzsmenttel megsokszorozhatja egy-egy szolgáltatás erejét, hatékony lehet az egységesség, a rutin szerinti munkavégzés, sőt még az eszköztelenség ellen is, ugyanakkor jelentős konfliktus-

SZOCIÁLIS MUNKA

forrás lehet a „kinek identitása a kívánatosabb, korszerűbb” alapon. Akár úgy, hogy egy-egy eset, beavatkozás, projekt egyszerre többféle identitás szellemében zajló tevékenységet is elbír, sőt igényel (hátrányos helyzetű településen, mélyszegénységben élőkkel, tartós betegekkel, munkanélküliekkel foglalkozás, alkohol betegek önségítése stb.).

A fenti keretek tehát támpontokat adhatnak annak tisztázására, hogy egy-egy adott konkrét esetben, helyzetben, szolgáltatásban, klienscsoportban milyen identitással és attitűdökkel lehet eredményes beavatkozásokat végezni. Kérdés: miképpen alakul ki a szociális munkások szakmai identitása, miképpen segít ennek alakulásához a szociális képzés és továbbképzés. Tehát ennek fényében célszerű megvizsgálni, mit tett és tesz ez ügyben a szakmai szocializáció egyik, de kiemelkedő jelentőségű (és nem mindenható tényezőnek tekinthető) szakaszában a képzés. Miként kezeli magát a szakmai identitást, attitűdöket? Milyen esszenciális lényeg kerül a képzési folyamatok fókuszába? (Budai 2006)

Sopron és hatása

A szociálismunkás-képzés indításakor és fejlesztése során alapvető, hogy világos válaszok legyenek: milyen elvek, filozófiák, társadalmi megrendelések mentén határozható meg az adott szakember tevékenysége, milyen társadalmi-szakmai szükségleteket kíván kielégíteni, milyen tevékenység végzésére készít fel, milyen identitáshoz kíván hozzásegíteni, azaz milyen szociális munkás képzésére vállalkozik. Az egyszerre szakmai- és képzésfilozófiai kérdés kezdettől fogva változó intenzitással volt a szakma- és képzéspolitikai viták egyik eleme.

A képzésben közreműködő oktatók az 1990. évi Soproni Konferencia funkcióját, jelentőségét és főleg szellemiségét sokan, sokféleképpen értékelték-értékelik, idézték-idézik máig. Ma is kérdés: Mire volt képes, mi volt a küldetése a konferenciának, mit mondott a képzési célok, a szociális munka lényege és a szakmai identitás vonatkozásában? (Győri 1996, Hegyesi 2009, Talyigás – Hegyesi 1990)³

³ Itt most nem érintem az 1980-as évek második felétől, az akkori Művelődési és Köznevelési Minisztérium által 1987 óta működtetett Gesztori Bizottságnak és később a Szociális és Egészségügyi Minisztérium által 1989 óta működtetett Szociális Képzési Bizottságnak a magyarországi szociális képzés megszervezésével kapcsolatos rendkívül értékes műhelymunkáját, de megjegyzendő, hogy az ott folyó tevékenység igen jelentős vonulata volt, hogy milyen szociális munkást kívánunk képezni. Bővebben ld. Ferge Zsuzsával 2010. december 8-án felvett interjút és Bánfalvi Istvánnak az Iskolaszövetség Sopron Konferenciáján, 2010. február 5-én elmondott előadását.

Kivételes lehetőség és szellemiség⁴

A konferencia kivételes lehetőség volt, és ezzel jól tudott élni a szociális képzés megalkotását felvállaló szakmai kör. Az ötnapos produktív együttműködés a szociális szakma és képzés alapvető értékévé vált, a vitatkozó és végül is igen sok kérdésben többé-kevésbé konszenzusra jutott szakembergárda maradandó dokumentumot – a főiskolai szintű, általános szociálismunkás-képzés tantervi irányelveit – alkotott (Az általános szociálismunkás-képzés tantervi irányelvei, 1990). Egyértelművé vált, hogy a társadalomtudományokra alapozva egy angolszász orientációjú, radikális, generalista jellegű szociálismunkás-képzésére van szükség Magyarországon. Egy olyan szociális szakember képe körvonalazódott, aki az ember és a társadalmi környezet működését, egymásra hatását jól ismerve képes eredményes beavatkozásokkal a szociális problémákat enyhíteni. A jövőt meghatározó szellemiség – „valami újat csinálunk...” – öltött testet az ottani munkában és a dokumentumban. Ez feltétlenül nagy erénye volt (Szabó 2005).

A Soproni Konferencia alapvetően „egy kívánatos” jóléti állami szociálpolitikában működő szociális munka filozófiájában gondolkodott. A szociális körülmények zuhanásszerű romlása, a hosszú évekig tartó gazdasági krízis, a szociális problémák ugrásszerű növekedése a szociálpolitikában akkor természetszerűen előhívta az Európában már kipróbált és régóta „használt” jóléti állam modelljét. A vágyott cél az állami jóléti politikában működő szociális munkás képének körvonalazása volt. Ennek akkor fantasztikus motiváló, lelkesítő és mozgósító ereje volt. A jóléti államok filozófiája és modellje viszont nem az 1990-es évek közepkelet-európai rendszerváltozásokra volt kitalálva. Régóta éljük és tudjuk, hogy 1990 óta a világban és idehaza a szociálpolitikában és a szociális munkában szinte minden jelentősen megváltozott. Európa-szerte csökkentek a jótéti kiadások, a szociális ellátó rendszert számtalan támadás érte. A hazai állami és önkormányzati szociális ellátórendszer is egyre növekvő, sokféle finanszírozási, jogszabályi, szakmai-minőségi problémával, nehézséggel és zavarral küszködik. A szakmailag kívánatos (és képzésekbe beforgatott) célok, modellek, és a mindennapi szakmai valóság egyre kevésbé képes közös pontokon találkozni egymással.

Diszciplináris normák?

A munkakonferencián elsősorban a képzés tartalmának, a „mit tanítunk” alapkérdései kerültek a fókuszba, az elmélettől a gyakorlat felé megközelítés és képzési program meghatározás érvényesült. Pedig már az 1980-as években írt előtanulmányokban megfogalmazódott, hogy a leendő szociálismunkás-képzés semmiképp ne legyen prelegáló, de legyen rugalmas, kapjon szerepet az eszmei meggyőződés és a komplexitás. „Komplex ... ismeretekre van szükségünk ahhoz, hogy a roppant komplex helyzetekben eligazodjunk és hatékonyan, sokféle eszközt felhasználva tudjunk

⁴ E kifejezést használtam a „Továbblépés elé...” c. írásomban, *Háló* 2005/8–9. szám, 6–12.

SZOCIÁLIS MUNKA

segítséget nyújtani...” (Ferge 1986, 122–123). Az igen erős hazai, tradicionális kultúrájú oktatási-képzési hatás (tanterv = képzési tartalom és követelmények) miatt jelent meg és terjedt el gyorsan a szakmai köznyelvben „soproni norma” kifejezés is, amely egy újraépülő szakma és képzése időszakában érthető volt. A Sopronban összegyűlő szakmai grémium az „ideálist” akarta kinyilvánítani, a „legjobb” létrehozására akart egymással szövetkezni, és a legjobbat kívánta a továbbiakban megkövetelni, így a normativitásban fejeződött ki leginkább a szellemisége. Ez mindenképp indokolt és szükséges volt akkor.

A szociális munka-tapasztalat hiánya miatt is egyik biztos fogódzónak a szaktudományos háttér bizonyult. A konferencián elsősorban a felsőoktatásban dolgozó elméleti szakemberek vettek részt: pszichológusok, szociológusok, jogászok, szociálpolitikusok, pedagógusok, orvosok és csak egy-két (főleg külföldi szakember) képviselővel a szociális munkások. A társdiszciplínák képviselői saját tudományuk szinte egészét kívánták a szociálismunkás-képzés részévé tenni, és így egyrészt biztos, másrészt maximalista tudományos háttérrel nyújtottak, s ezzel bizonyos fokig elit jelleget kölcsönöztek az induló szociálismunkás-képzéseknek. Olyan helyzet alakult ki, hogy lényegében a kis szociológus, kis szociálpolitikus, kis pszichológus, kis jogász egy szakemberbe sűrítve lehet egyenértékű a jó szociális munkással. Kiindulópont tehát elsősorban nem az volt, hogy milyen szociális munkás szakmai személyiségben, milyen szakmai identitásban gondolkodjunk. Korábbi kutatásom interjúalanyaként így fogalmazott egyik képző iskola vezetője 2000-ben:

„A soproni irányelvek tartalmazták a szociológia, a pszichológia, a jog stb. diszciplínák követelményeit és ezek nem a gyakorlat igényeiből fogalmazódtak meg, hanem a tradicionális képzési területekből ... Sopron fontos volt, de maximalista és a szociálismunkás-képzés irányelveit, fő szemléletét ott, akkor a szociális munkát körülvevő szakmák csinálták meg...” (Budai 2001, 64–65).

A szociális munka gyakorlatában dolgozó szakemberek – érthető módon – még nem tudtak közreműködni az alapok lerakásában, és dönteni a különböző diszciplináris tartalmak szociális képzésben megjelenő hangsúlyairól és arányairól. Így a tantervi irányelvek is meglehetősen eklektikus jellegűvé váltak. A felsőoktatás alapvetően akadémikus örökségéből következően a diszciplináris hatás, a képzést alkotó úgynevezett főbb tanulmányi területek merev kezelése pedig sokáig érzékelhető volt az 1990-es években és még a 2000-es évek eleji kredit-műhelyein és az évtized közepén a képzési és kimeneti követelmények (kkk) műhelyvitáin is (Budai 2004/a, Szöllösi 1997).

A szociálismunkás-képzésben közvetített szociális munka-tudás tartalom Sopronban alapvetően külföldi – főleg brit, amerikai és német – gyakorlatból, modellekből, szakirodalomból és csak kevésbé a néhány korábbi, második világháború előtti hazai kezdeményezés eredményeiből, valamint az újjáalakuló gyakorlat tapasztalataiból volt átvéve. Csak nagyon hosszú idő után kezdték az egyes képző iskolák a soproni irányelvek tartalmait vizsgálat alá venni, illetve a szakma nemzetközileg kiérlelt szempontjait, modelljeit és a hazai gyakorlatból épülő tapasztalati elemeket egymással integrálni. Következésképp a megvalósuló képzések

sem voltak képesek megfelelő hangsúlyokkal kiemelni a szakmai identitás alakításának fontosságát, így ezek elsősorban a képesítési követelmények céljaiban és a tantervekben deklarálódtak.⁵

Lelkes, elkötelezett együttműködés

Voltaképpen miben is volt „norma”, mire volt képes, mi volt küldetése a konferenciának? A szerző határozott véleménye szerint legfőbb értéke a különböző szakmai háttérrel, képzettséggel, tapasztalatokkal bíró szakembereknek egy közös érdek felismerésén alapuló, jelentős produktumot létrehozó lelkes, elkötelezett együtt dolgozásában, a szakmai identitás felvállalásában és a szociálismunkás-képzés magyarországi és újraépítésében határozható meg. És ez az értéke tekinthető elsősorban normának hosszú távon. A képzések „úttörő” időszakában Sopron szellemisége erős szakmapolitikai hatótényezővé tudott válni, mintegy előfutárává, meghatározójává vált a szakma fejlődésének. Később e szerep fokozatosan csökkent az egyes képzések anyaintézményekbe való betagozódása után, és különösen a 2000-es évektől már kevésbé, és egyre erősebben érzékelhetővé vált egy jogos, a korábbi „vívmányok” eliminálódása miatti elégedetlenség. Talán ezért is kap újra hangsúlyt a jelenlegi polémiák közepe a norma kifejezés, persze attól, ha ezt a fogalmat csak önmagában, vagy szűken értelmezzük – azaz van mihez viszonyítanunk, csak be kell tartani –, akkor csak a lelkiismeretünknek teszünk eleget (Budai és társai 1996, Lévai 2001).

Abban viszont semmiképpen sem lehet Sopron norma, hogy a szociális munkáról és a képzés alapvető kérdéseiről korábban megalkotott nézeteket ne lehessen felülvizsgálni és újrafogalmazni. Abban sem, hogy a normára hivatkozás kibúvót és felmentéseket adjon az újabb kihívásoknak való megfelelés alól.

Összességében

A helyükön kell, nem lehet túl- vagy alulkezelnünk Sopron értékeit. Sopron a szociálismunkás-képzés akkori legfontosabb kérdéseiben próbált állást foglalni. Ezért tekinthető joggal a szociálismunkás-képzés filozófiai, viszonyítási alapjának, igazodási, képzés-identitási pontnak a magyarországi szociális képzésekben. A fentiek alapján láthatóak a pozitívumok, a negatívumok és a korlátok. A soproni identitás elsősorban talán inkább a Sopronban összejött, szociálpszichológiai értelemben minőségi, de kvázi közösséghez való tartozást fejezi ki. Abban ragadható meg, hogy jó volt az „alapítók” körében lenni, jó volt valami kézzel fogható közöset, hasznosat alkotni, tanulni egymástól, egymásnak tapasztalatot és tudást átadni. Sopron viszont csak áttételesen jelenthette a szakmai identitás alapozását, elsősorban nem a szakmaiságról szólt, hiszen akkor

⁵ 6/1996. (I. 18.) Kormányrendelet a szociális felsőoktatás alapképzési szakjainak képesítési követelményeiről.

SZOCIÁLIS MUNKA

még lényegében nem lehetett mivel (ön)azonosulni, még „csak” újraszerveződés alatt volt a szociális munka Magyarországon. Az akkori társadalmi szituáció, a jóléti állam szociálpolitikájához való elkötelezettség következtében a Karuza és társai-féle rendszerezést tekintve erőteljesen hatni kezdett a kompenzáló, de jelentős mértékben terjedt a medikális modell és identitás is a szociális munkában. Az igen erős diszciplináris hatások és következményei viszont máig érzékelhetők az erősen akadémikus, ismeretközpontú képzésekben, az elmélet és a gyakorlat igen gyors különválásában.

Az akademizálódás–szakmaiság dichotómiája

A hazai szociálismunkás-képzés 1990–2005 közötti időszakának végét a Globális Alapelvek megjelenésének és a Bolognai felsőoktatási rendszer hazai bevezetésének időpontjával célszerű meghatározni (indokait ld. később).

A 15 éves időszak jó néhány kérdését a szerző korábbi kutatásában sokféle szempontból részletesen vizsgálta és elemezte (Budai 2004/a, 2004/b, 2. táblázat).

2. táblázat *Jelenségek, törekvések és ellentmondások a szociálismunkás-képzés fejlődésében (1990–2005)*

A szociális képzés rendszerének kialakítása	Kvázi, szétaprózott, nem koherens rendszer
Modern, integrált szemléletű, kettős (akadémiai-szakmai) legitimációjú képzés kialakítása	A tradicionális, diszciplináris, tömeges jellegű felsőoktatásban: akadémiai-szakmai legitimáció egymást gyengítő hatása
A szociális munka kvázi tudás rendszerének kialakítása: helyet kér a diszciplínák rendszerében	A szociális munka csekély tudományos háttere
A szociális munka gyakorlatához, a terepekhez kötődés erősítése	A képzés és a szakma külön utakon jár – iskolák-tereppek egymást kölcsönösen gyengítő hatása
Erősödő akadémiai követelmények	Puhuló alkalmazási követelmények a szociális ellátásban

Kvázi képzési rendszer

A kialakuló szociális képzés csak kvázi rendszernek minősíthető, mert különböző formái (szakképzés – felsőfokú képzés továbbképzés – szakvizsga) nem épültek egymásra, nem illeszkedtek koherens módon egymáshoz, nincs egyensúly, hatékony kölcsönhatás az alrendszerek között, és területileg is rendkívüli módon fragmentálódott (sok helyen kis humán erőforrással és szellemi kapacitásokkal működő képző stábok). Az e szisztéma kialakulása melletti érv, miszerint országosan építsünk képzési

hálót, hogy vigyük közel a képzést a potenciális diákokhoz, méltánylandó, de ma már jól látható, hogy a felsőfokú integrációk ellenére is a sok kis képző stáb kevés erőt, biztonságot és érdekérvényesítő képességet tud nyújtani a stáboknak saját intézményükben és más társadalmi relációkban (régiók) is (Budai 1999, Szabó 2005)⁶. A legfőbb probléma, hogy a képzést – mint szolgáltatást – igénybevevők sem tudják jól használni a képző rendszert saját egyéni karrierútjuk építése tekintetében. Óvatosan megjegyezhető: napjainkig kísért az „először alkossunk rendszer(eket)” és aztán töltsük meg tartalommal és szakmai lényeggel a kerete(ke)t” elvének egyoldalú gyakorlata (ld. például a nem egyértelmű funkciójú továbbképző- és szakvizsgarendszer). Idővel ez a kvázi rendszer lényegében elfogadottá vált, megmerevedett, és a megreformálására vonatkozóan is csak egy-két tervezet vált újabban publikussá (Nemes 2010).

Kettős legitimáció

Az újonnan létrehozott képzés kezdetektől fogva természetesen az elfogadottságra, a stabilitásra, a biztonságának megteremtésére és a kezelhető, mérhető fejlődésre törekedett. Ha a szociálmunkás-képzés helyét kíván kapni a diszciplínák rendszerében, akkor tudományos szempontoknak is meg kell felelnie, ez az egyik legitimációs erő, így viszont megvan a veszélye, hogy távol kerülhet a mindennapi gyakorlattól, ellentmondásba kerülhet a szakma gyakorlatával, rugalmatlanná és hiteltelenné válhat. A szociális szakma változó szükségleteinek való megfelelés adja a másik legitimációt; ha viszont a képzések túlságosan az utóbbi követelményeknek kívánnak eleget tenni, akkor fennáll a képzések felsőoktatáson belüli leértékelődésének és az onnan való kiszorításának, vagy ellehetetlenítésének veszélye. E kettős legitimáció megszerzése a szociálmunkás-képzésnek kezdetektől komoly befolyásoló és alakító tényezője.

A kettős legitimációnak való megfelelést célul tűző szociálmunkás-képzésnek az erősen akadémikus háttérű és szemléletű felsőoktatásban kellett a szociális munka szempontjából szükséges problémaközpontú, modern, integrált szemléletű képzést létrehozni. A képzés ugyan integrálódott a felsőfokú és a szakképzés rendszerébe (1996 óta önálló képzési ág), ugyanakkor korábban a jogszabályok által is deklarált kiscsoportos és tutorális képzések ellenére és később a felsőoktatás tömegesedése folytán egyre erőteljesebben kezdte magán viselni az akadémizmus jegyeit. A diszciplinaritásra szocializált és ugyanakkor a felsőoktatás tradicionális követelményeinek nehezen megfelelni tudó diákok tanulási nehézségei még inkább bonyolultabbá teszik ezt a helyzetet. Egy, a közép-kelet-európai országok (Csehország, Horvátország, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia) szociálmunkás-képzését vizsgáló tanulmány már 1996-ban kimutatta: a képzésekben inkább elméleti és akadémiai kifejeződések érhetők tetten, mint a gyakorlat kompetenciái, az alkalmazók oppozícióban vannak a képzés szabályozása ügyében. Alapvető érdekkülönbségek vannak a képző intézmények képviselői és a leendő szociális munkást

⁶ A 2009/10. akadémiai évben 18 felsőfokú intézményben, 24 képző helyen (karon, intézetben) folyik felsőfokú szociális képzés az országban.

SZOCIÁLIS MUNKA

alkalmazók között. A vezetői értékrend például alapvetően különbözik a képzésben közvetített értékrendtől, az alkalmazottak rutinból, adminisztratíván dolgoznak stb. (Stubs 1996, 13–17). Az akademizmus és a szakmaiság szempontjai idővel nem egymást kompenzálták és erősítették, hanem inkább gyengítették.

A szociális munka-tudás és kompetenciák igen nehezen körvonalazható, leírható, rendszerezhető volta és csekély tudományos háttere miatt nem tudott biztos szakmai diszciplínává válni, annak ellenére, hogy a felsőoktatásban oktatók részéről folyamatosan manifesztálódik a tudás-szakértelem iránti taxonómizálási igény. Az 1997–2001 között lefolytatott kutatásomból a tantervi dokumentumok több dimenzióban elvégzett elemzése során kiderült ugyan a képzés által közvetített tudás több tényező, az ismeretek, a készségek és az értékek egységén és egyensúlyán alapuló megközelítésének szükségessége („nincs szükség »katedra tudomány« oktatására...”). Az egyes tantervi stúdium leírások viszont alapvetően akadémiai jellegűek maradtak, az absztrakt elemekre tették a hangsúlyt. A felvett interjúk valamennyi formájában, de különösen a fókusz csoport interjúkban kapott primátust a szociális munka tudományos, multidiszciplináris és szakszerű meghatározásának, leírásának, strukturálásának igénye, azaz, hogy milyen szakmai önképet is akarunk magunkénak vallani, de nem deklarálódott egyértelműen, hogy milyen identitással (identitásokkal) rendelkező szociális munkásra van szükség.

A szociális szolgáltatásoknak úgyszintén nem voltak manifesztált elvárásai a képzésekkel szemben a közvetítendő tudást illetően, kivételt csak a Szociális Szakmai Szövetség által kimunkált és először 1995-ben kihirdetett Etikai kódex jelentett, amely lényegében összefoglalta a szakmaisággal és identitással összefüggő kérdéseket. De nem voltak markánsan tetten érhetőek a szociális szolgáltatások, és – ami eléggé nyilvánvaló volt – közvetetten pedig egyáltalán nem a szolgáltatást felhasználók képzéssel szemben támasztott konkrét szükségletei.⁷

A „mindent tudó szociális munkás” képe

Az 1990-es évek közepétől már több tanulmány foglalkozott a szociális munkás képével, emberismerő, kapcsolatépítő személyiségével, a társadalomban betöltött szerepével, komplex tudásával, amelyek a „mindent rakjunk össze” maximalizmusa alapján afféle eklektikus „kívánság listákat” fogalmaztak meg a szociális munkás „ismérveit, jellemzőit” illetően. Idővel előtérbe kerültek a kompetenciákról, a naprakészségről, a skillek fejlesztéséről, a szakember önmaga „karbantartásáról”, a szupervízióról, a társtudományok és a team-munka fontosságáról szóló tanulmányok, és egyes szakmai dilemmák (egyéni versus közösségi munka, politikai jellegű versus politikamentes szociális munka, terápia közelség versus terápia-mentesség, angolszász versus német modell) kifejtésére is sor került. Mindezek igen hasznos gondolati keretek voltak a képző iskolák tanárai és képzés szervezői számára. Hangsúlyozni kell ugyan-

⁷ Megjegyzendő: igen nehéz meghatározni a szakma képzési szükségleteit, azaz ki, hogyan, milyen alapon és mandátumokkal mondja/határozza meg azokat.

akkor, hogy a sokféle „kívánság-elvárás lista” mellett nem kapott kellő hangsúlyt a segítői tevékenység és a szociálismunkás-identitás lényege, és arról sem volt szó, hogy milyen szakmai identitást követve, miképpen lehet a vágyott szakember modelljét képezni (Ágoston és társai 1996, Kádár 1994, Kozma 1994, Lévai 1994).

Az Iskolaszövetség által 1996 szeptemberében Nyíregyháza-Sóstón megrendezett országos konferenciát sokan jogosan értékelik úgy, hogy az volt a Sopron II. Egyfelől azért, mert a többnapos konferencia résztvevőinek száma (közel 200 fő) azonos volt Sopronéval. Résztvevők személyeit tekintve voltak „soproniak” és „nem soproniak”. Másfelől e konferencia tematikai tartalmát tekintve jelentősen kiszélesedett, lényegében a szociális képzés és munka valamennyi területét érintette a szociális szakemberek iránti szakmai követelményektől kezdve a képző rendszer felépítésén, a tanterveken, a képesítési követelményeken, az ismeretek-készségek-munkakörök összefüggésein, az intenzív képzési formákon, a terepen folyó képzéseken, az oktatók-terepstanárok, a gyenge érdekérvényesítés, sérülékenység problémáin át az akkreditáció kérdéseiig. A befoghatatlan, igazán megtárgyalhatatlan sokféleség (a „mindenről beszélhetünk minden felelősség és következmény nélkül” jóérzésével) is nyilván a megkésett fejlődés gyermekbetegsége volt.

A „milyen szociális munkást, és milyen módon akarunk képezni” kérdése itt is csak közvetetten volt jelen; a tudománycsoportok, a tantárgyrendszer, a modulok, kreditek és sztenderdek mögé került, bár a deklaráció szintjén megjelent: „őrizni kell szakmai identitásunkat”. E konferencia deklaráta viszont, hogy a személyiségfejlesztésről a szakmai készségfejlesztés (és szakmai személyiség fejlesztése) irányába célszerű vinni a gyakorlatokat. Mindazonáltal a terepgyakorlatok számos problémájának vizsgálata ellenére itt sem sikerült a dominánsan tudományterületek-tantárgyak szerinti, felülről lefelé irányuló (tradicionális tanterv építkezési) megközelítést átfordítani a szociális munka szakmaiságából, lényegéből és a szociális munkás identitását, szakmai személyiségét fókuszba tevő képzési logikába.

„Saját tudományuk egészét ... a képzés részévé kívánták tenni. A Nyíregyházi Konferencián inkább az volt érezhető, hogy az oktatók saját szakterületük tudományos közvéleménye előtt kívánják igazolni az oktatás minőségét, továbbá saját tudományos színvonalukat” (Szöllősi 1997, 24–25).

Identitást a terepgyakorlaton

A szakmai identitás alakítása vonatkozásában voltak további lépések is.

„A hivatástudat ... alapozza meg a segítői identitás kialakulását. A segítői identitás egy kép önmagunkról, mint sikeres segítőről. Ebben a belső képben integráljuk a szakma gyakorlása során felhasznált adottságainkat, tulajdonságainkat, a segítőként gyakorolt szerepeink összességét, viselkedésmintáinkat, értéktörekvéseinket. Ennek felépítése a szakmai karrier egész ideje alatt zajlik.” (Kozma 1998, 387–388)

SZOCIÁLIS MUNKA

Ebben a gondolatmenetben a szociális munkás szakmai személyiségének integrált volta és teljessége fejeződik ki (vö. Kersting, 1996). E meghatározás is sugallja a szociális munkás személyével szemben támasztott rendkívül erős követelményeket (talán Sopron szellemiségének hatására), azaz rendkívüli tehetséggel és képességekkel megáldott szakember képét kell látnunk, elfogadnunk, azzal kellene identifikálódni. Bár itt már jelentős elmozdulás volt a „minden ismeretet töltsünk a gyakornok fejébe” elvtől, de a szakmai személyiséggel szemben támasztott maximális (vö. szakértői túlszerep medikális modellje) igények megfogalmazása egyértelmű. Indirekt módon üzeni a képzés felelősségét és képzésmetodikai lehetőségét: a szakmai lényeg közvetítése komplex, integrált hatások révén lehet eredményes.

„...a képzés tegyen képessé integrált gondolkodásra...” „...a szociális munka jól tud integrálni...” (Budai 2004/b).

Kutatásom interjúalanyai fontos szerepet tulajdonítottak a szociális munka értékei megőrzésének, továbbvitelének, a szakmai szerepek bővítésének, a kompetencia határok határozott meghúzásának a képző folyamat során. A szociálismunkás-eszköztár olyan fontos elemeinek tanítása, mint például a változni és változtatni tudás, a kockázatvállalás tanítása, a döntésképeség fejlesztése, a jogtudat alakítása, a civil szektor használata stb. igényként jelen volt az interjúalanyok gondolkodásában, de kevésbé volt tetten érhető a vizsgált tantervek tartalmi leírásaiban. Az egyes szociálismunkás-képző iskolák fejlesztési terveiből sem derült ki határozottan a társadalmi változások képzést motiváló, befolyásoló szerepe.

A szakmai lényeg, önismeret, önazonosság, identitás kérdése elsősorban a gyakorlati képzés részévé vált. A terepgyakorlatok elvi, módszertani és szervezési kérdéseiről Woods már a kezdetekkor (1990) egy nemzetközi megközelítéseket alapul vevő és ma is használható több-szemponútú (szociális munka definíció, terepen folyó képzés értelmezése, képző struktúra, felelősségek) kitűnő és általános keretrendszerben vázolta fel a gyakorlati képzés egészét, tartalmát. Ennek lényege a szakmai szocializáció, a szakemberré érés (következésképp az identitás alakítása is) volt, de sajnálatos módon a koncepció idővel a feledésbe merült. Ehhez hasonló funkciójú dokumentum volt idővel az intenzív szakmai gyakorlathoz elkészülő vezérfonal is, amely kiemelten kezelte a szakmai önismeret kérdését is (Borbély és társai 1996, Ohly 1995).

Az évek során kialakult a terepgyakorlatok rendszere, a szociálismunkás-képzést képviselő iskolák egyre több szálon kötődtek a terepekhez: a szociális ellátás intézményeihez és szervezeteihez, ugyanakkor mégis kölcsönösen gyengítő módon hatottak egymásra. A képzés és a szakma külön útjukat járták, illetve párhuzamosságok alakultak ki; a képzéseknek kevés találkozási pontja volt a szakmával, a szociális ellátó rendszerrel, a szakmai szervezetekkel és viszont. Az iskolai kurzusok és a szolgáltatások sokszor ellentétes szemléletet közvetítettek, másra szocializálódtak diákként az osztályteremben és másra gyakornokként a terepen.

„...amit Te tanultál az iskolában, gyönyörű, csak itt ezt a gyakorlatban nem lehet használni,« ... és e mondást a gyakornokok egy bizonyos idő után valóban el is hiszik, és így

gyorsan elfelejtik az iskolában tanultakat... alapvető érdekellentétek vannak, ezek sokszor kirekesztőek, ..." (Budai 2004/b).

A szolgáltatásoknál folyó gyakornoki munka csak részben szerveült az ott folyó tevékenység-rendszerbe. A gyakornokok sokszor ingyen segéderőkké vagy felesleges személyekké váltak egy-egy szolgáltatásnál. A szolgáltatások vezetői és dolgozói többnyire ambivalens módon viszonyultak a gyakornokokhoz és közvetetten a szociális képző iskolákhoz. Egyik fél részéről sem volt megfelelő energia az eredményes viszony kialakítására, fejlesztésére. A képzés során közvetített értékek csak részben mentek át a szolgáltatások gyakorlatába és a szakma jó tapasztalatai sem váltak mindig a képzés részévé, *„...így sem a szakszerű..., sem az elvégzett munka nem marad meg sokáig”* (Budai 2004/b).

Medikális – fenntartói – emancipatorikus funkciók

Miután kevés a nemzetközi szaksajtóban megjelent kurrens témákkal foglalkozó szakanyag magyar fordítása, így a képző fórumokon sem került a viták középpontjába a szociális munka mibenléte, alapértékeire, értelmezéseire és azok változásaira vonatkozó különböző felfogások és a szakmai identitás kérdése. Nem nagyon érintette meg a szakembereket például a Dominelli (1997) által, az állam és az állampolgár viszonya közvetítőjének értelmezett szociális munka sem, pedig kiváló támpontokat ad a szakmai identitás kérdésének jobb értelmezéséhez.⁸

E szerint a szociális munka terápiás, fenntartói és emancipatorikus funkciója és szellemisége jelentheti a szakmaiság tekintetében az eligazodást és a vonatkoztatási pontokat az azonosulni kívánó szakember számára. A *terápiás* jellegű szociális munka felfogás szerint a kliens elsősorban a bajok előidézője, ezért elsősorban ráirányul a beavatkozás, amely magasfokú szakértői, technikai tudást: tanácsadást, terápiát igényel a szakembertől (ezért individualista jellegű), de nem alkalmazható sokféle felhasználói csoportnál, mint a munkanélkülieknél, a szegénységben élőknel, a lakhatási problémákkal küszködőknel. Látható, hogy az erős szakértelem tekintetében e felfogás találkozik a Karuza és társai-féle (1982) *medikális* modellel, de különbözik attól a problémák előidézésének kliensi felelősségében. Talán kimondható, hogy a *terápiás* jellegű szociális munka éppen a szakértelem kinyilváníthatósága szempontjából (hiszen így határozottan megragadható és érzékelhető a segítő tevékenység hatása) vált egyre vonzóbbá idehaza a szakemberek és a gyakornokok jó része számára.

A *fenntartói* felfogású szociális munka szerint a szociális problémák veszélyesek a társadalomra, ezért a társadalmi harmónia érdekében különböző kontrollokkal, prevenciós, rehabilitációs programokkal az állam elvárásait közvetíti az egyébként hibásnak tartott felhasználók felé megelőzendő, csökkentendő a társadalmi konfliktusokat, ezért morális

⁸ A kérdéssel Kozma Judit foglalkozik részletesen disszertációjában. Publikálásra került Kozma Judit (2007): A szociális munka professzionalizációja a jóléti államokban. *Kapocs*, 29. 2–19.

SZOCIÁLIS MUNKA

alapállása (változzanak meg a kliensek) sem elhanyagolható. Kérdés persze, hogy kinek érdekéről szól ez: a társadalom valamennyi tagja, vagy inkább a felső-közép osztály érdekében. A „tőke–munka békéjeként” leírt modell és identitás alapján itt is a szakember szakértelme dominál, ezért a Karuza-féle taxonómiát tekintve inkább a medikálishoz és a felvilágosítóhoz áll közel, de vannak találkozó pontjai az erkölcsi modellel is. Óvatosan megfogalmazható, hogy különösen az ezredforduló után kiteljesedő, ún. „jog-vezérelt” – hatósági – szociális munka miatt egyre inkább követett, igenelt identitássá vált ez a gyakorló szakemberek többségében és jó fogódzónak ígérkezett a nagyon is eszköztelen friss diplomások jó részénél, akik sokszor határozatlan motiváltságukból következően is szívesebben vállalják a kontrolláló szerepekkel való azonosulásokat.

A kritikai alapállású *emancipatorikus* megközelítés szerint, miután a problémák oka alapvetően strukturális, így a szociális munka alapfunkciója az állampolgári jogok érvényesítése, a társadalmi kirekesztődés elleni küzdelem, a társadalmi szolidaritás és integráció elősegítése azok számára, akik ideiglenesen, vagy tartósan nem képesek elérni a többség számára elérhető javakat. Különböző csoportokkal, közösségekkel vállaljon szerepet a közvélemény formálásában, érvényesítésében, a társadalmi feltételek alakításában, befolyásolásában. A Karuza-féle rendszert tekintve leginkább a kompenzálóval kapcsolható össze. Visszatekintve, most úgy tűnik, hogy az e modell szerinti identitás az 1990-es évek kezdetén mainál mintha lényegesen erősebb hatású lett volna, és ugyanakkor idővel a képzésben részt vevő gyakornokok csak kisebb csoportja tudott elköteleződni mellette.

Összegezve

A szociális munkás és a szociálmunkás-képzés mindenhatóságába vetett illúzió, a bizonytalan szakma- és szakemberkép, identitás, a szociális munka szaktudás és szakértelem bizonytalan meghatározása, a sajátosan túlzó és maximalista elvárás-listák stb. ellentmondásainak következtében vélhetően sok fiatal távolodott el a szakmától már a képzés során, vagy a végzés után viszonylag rövid időn belül. Feltételezhető továbbá, hogy a képzési folyamatban alkalmazható, különböző szintű, minőségű (a már akkor is és azóta is egyre határozottabban manifesztált) integrációs folyamatok (amelyben szintén pregnánsan kifejezhető a szakmai identitás lényege) nem tudtak erősödni és terjedni. Az akademiázódás vs szakmaiság dilemmája inkább az előbbi javára dőlt el a képzésben, így a szakmai identitás kérdése sem kerülhetett a szakmai gondolkodás fókuszába. Könnyebb volt a tudományok bázisán igen sokféle – önmagában persze fontos – tantárgyat kitalálni, bevezetni és tanítani (vö. elaprózott, 1-2 kredités tantárgystruktúra) és az ismereteket a diákok fejébe nyomni. Kérdés, hogy milyen szakmaiságot lehetett volna a képzés fókuszába tenni, amikor a szociális munka sztenderd értékeiről, szellemiségeiről, identitásról szóló értelmes diskurzusok száma igen csekély volt a szakma különböző fórumain, a képző iskolák és a terepek, iskolák és iskolák között. Mindez nyilván hosszú ideig kihatással volt és van a

végzősök gyengébb szakmai elköteleződésére és annak további következményeire: kiegészítés, gyors pálya elhagyás stb.

Bolognától a kompetencia-alapú képzésig

Miért tekinthető 2005 hozzávetőlegesen választóvonalnak? Azért, mert egyrészt kényszerekkel vagy azok nélkül kellett vagy lehetett az új – bolognai – rendszerben tovább folytatni a felsőfokú szociálismunkás-képzést. Másrészt, mert a szociálismunkás-képzések filozófiai, szakmai, tartalmi és metodikai kérdéseit egyaránt érintő, konszenzusokkal elért nemzetközi megállapodás (Global Standards) kinyilvánítására is ekkor került sor. A 2005-től máig tartó időszak szociálismunkás-képzést érintő fontos történéseit, törekvéseit és ellentmondásait vázolja a 3. táblázat.

3. táblázat *Jelenségek, törekvések és ellentmondások a szociálismunkás-képzés fejlődésében (2005–)*

Bolognai Nyilatkozat és Képző Rendszer	Hangsúlyok: a régi és az új keretek egymáshoz illesztése, tömegesedés és piaci jelleg erősödése
Globális Alapelvek	Hangsúlytalan maradt
Szakképzés reformja: modularitás, átjárhatóság	Felsőfokkal való összhang hiánya (ld. felsőfokú szakképzések)
Új MA szakok létesülése, beindítása	Informális (rejtett) vita létjogosultságáról, általános – speciális jellegéről
Szakirányú továbbképzések	Rendszer idegenség és ad-hoc jelleg
Továbbképzés és szakvizsga belesimulása a képző rendszerbe	Csökkenő forrással, de hozzájárul a puha alkalmazási követelmények érvényesítéséhez
Szociális szolgáltatások szabályozása – sztenderdizáció	Szakmai ellenérzések és dilemmák
Szociális munka-tárgyú kutatások	A meglévő eredmények nem épülnek bele a képzésbe*
TÁMOP projektek	Kiírási és indulási megkésetttség

* Például Farkas Zsuzsa (2007): „Egy tradicionális cigányközösség integrációs törekvései” c. doktori értekezése (ELTE Társadalomtudományi Kar). Meg kell említeni Kozma Judit, Soós Zsolt, Szilvási Léna, Szöllősi Gábor és mások doktori értekezéseit is.

A táblázatban vázoltak alapján jól látható, hogy az elmúlt öt-hat évben a hangsúly elsősorban a képzés szervezeti kereteire, és kevésbé a szakmai alapkérdésekre került. A továbbiakban is elsősorban a szakmaisággal és identitással összefüggő kérdésekre, és mint fő igazodási pon-

tokra, a Bolognai Nyilatkozatra és a Global Standards-ekre fókuszálok.⁹ Szakmai-képzési irányelvek, európai és nemzetközi dimenziók. Kézen fekvő a kérdés: mit kezdett ezekkel a hazai szociálmunkás-képzés?

Bologna és Global Standards – kihagyott üzenetek

A műhelymunkák már korábban, a 2000-es évek elejétől, a kredit rendszer bevezetésével megindultak, s ezek a képzési célok, tartalmak át- és újra fogalmazásával minden bizonnyal fejlesztő hatással bírtak. Bologna szellemiségéből viszont sok elem nem került be a közös gondolkodás és diszkusszió középpontjába, például: európai felsőoktatási kutatási-tudományos tér értelmezése a szociális képzés területén, a felhasználói igények és a képzések által nyújtott nyitott szolgáltatások összhangjára törekvés, a képzési mobilitás, az átjárhatóság kiterjesztése a képzésben, a kompetencia-alapú képzés kifejlesztése stb. A képzési minőség normáinak átgondolása, így a képző folyamatnak a szakmai lényeg és identitás szempontjából való átgondolása országos szinten csak részben kapott hangsúlyt (Lorenz 2003).

Bologna alapvetően három területen váltott ki idehaza vitát: 1. egy integrált, vagy két (szociális munka és szociálpedagógia) alapszak legyen, 2. miképpen lehet a korábbi négyéves képző folyamatot (és főleg még mindig a tantárgyak összességét) összetömöríteni három és félévbe, 3. milyen karakterűek legyenek a mesterszakok? A mesterszakokról folyó általános vs speciális képzés legyen vitája informális, rejtett és belterjes maradt. Néhány egyetem egymás között egyezett meg a szakok alap paramétereit illetően, vagy saját intézményi kereteiben oldotta meg a kérdést.¹⁰ Így a generalista vs speciális jellegű szociális mesterszakok vitáját az egyetemi autonómia háttérében egy-egy képző stáb oktatói ereje (ha megvoltak a szakindítás személyi feltételei) döntötte el (Szabó 2005). Nem véletlen Krémer későbbi reflexiója: „*úgy találunk ki és alapítunk új mesterszakokat, hogy azokat senkivel se kelljen megvitatnunk*”¹¹. Bologna nem hozott közeledést a szociális szolgáltatások és a képzők között sem, előbbieknél, és a főhatóságok illetékeseinek vélhetően máig sincs semmilyen elképzelése arról, hogy milyen munkakörökben lehetne és kellene mester-fokú diplomával végzetteket alkalmazni. Egyes iskolák viszont nyitottak az egyéb szakmákkal és képzésekkel való együttműködésre, ld. Egészségügyi szociális munka, Szociális munka – szociális gaz-

⁹ The Bologna Declaration on the European space for higher education, Bologna, 19. June 1999. A Globális Alapelvek eredetiben megjelent: Sewpaul, Vishanthie – Jones, David (2004): Global Standards for Social Work Education and Training. *Social Work Education – the international journal*. Vol. 23., N.5. October. Magyar változata: *A szociálmunkás-képzés globális alapelvei – Global Standards for Social Work Education and Training*, 2006. Magyarországi Szociális Szakembereket Képző Iskolák és Oktatók Egyesülete (Iskolaszövetség), Budapest.

¹⁰ A mesterszakok fejlesztésével kapcsolatos, három egyetem (ELTE, Debreceni Egyetem, Pécsi Tudományegyetem) közötti megegyezésre egy Pécsen rendezett konferencia keretében, 2005. október 21-én került sor.

¹¹ Elhangzott a Soproni Norma Konferencián 2010. február 5-én.

daság mesterszakok létesítése, és új – szolgáltatástudományt elvételező – interakcionista – képző modell bevezetésére is sor kerül (Hervainé 2006).¹²

A hazai szociálismunkás-képzést nem rázta fel a Global Standards-ek megjelenése és hazai terjesztése sem, annak ellenére, hogy a szociális munka Etikai kódexének 2005. évi változatába bekerült a szociális munka nemzetközi definíciója, és 2005 óta a Szociális munka BA alapszak képzési és kimeneti követelményei is talmazzák a Globális Alapelvek legfontosabb kritériumait.¹³ Pedig a szociálismunkás-képzésben világszerte végbemenő folyamatokhoz határozottabb illeszkedést kínált fel a hazai képzésnek: hogy milyen viszonylatrendszerben lehetne-kellene – és a nemzetközi szintéren is mozogni képes szociális munkás – gondolkodni, hogy hosszab távú stabilitáshoz jussunk.¹⁴ A Global Standards-ek magukba foglalják a szociális munka alapvető céljait, az egyes képző iskolák küldetésére, céljaira, programjaira, tantervére, a tanárookra, a diákokra, a képzési struktúrára, a szociális munka értékeire vonatkozó elveket. Az alapelvek kidolgozói szerint a szakma- és képzésfejlesztés azt jelenti, hogy lényegét, funkcióinak a társadalmi kihívásoknak megfelelő változásait, ellentmondásait, feszültségeit újra és újra kell tárgyalni, és nem lehet a végleges megoldások feltalálásában és kinyilvánításában megnyugodni.

A Globális Alapelvek elsősorban a szociális munka emancipatorikus jellegét hangsúlyozzák és erősítik. Azon az alapon, hogy miután a szociális problémák oka alapvetően strukturális jellegű és miután a túlgondoskodó, paternalista attitűd nem nyújt hosszabb távon megoldásokat, így a szociális munka alapvetően tegyen a társadalmi kirekesztődés ellen, segítse elő a társadalmi szolidaritást, motiválja és katalizálja a változásokat és integrációkat, hívja fel a közvélemény figyelmét a társadalmi igazságtalanságokra és egyenlőtlenségekre, azaz lépjen egyféle emberjogi szakmává válás felé is (Kozma 2007).¹⁵

A szociális munka alapvető lényegével, céljaival összefüggő, a szociális munkás mibenlétére vonatkozó, nemzetközi térben zajló korábbi polémiák kétségtelenül hatottak az alapelvek kimunkálására. Jelzik a tradicionális értékektől a radikális értékek felé irányuló elmozdulást – ld. elnyomást elutasító gyakorlat, a kirekesztett, veszélyeztetett stb. emberek, csoportok társadalmi integrációja, empowerment, a szociális munkás ne pusztán mechanikus, technikai módon, vagy csupán pszichológizálva dolgozzék stb. témákat – feltáró-elemző tanulmányok (Braye – Preston-

¹² Ld. Hervainé Szabó Gyöngyvér „A szociális munka kompetencia alapú képzési modellje” c. előadását az Iskolaszövetség 2010. június 2–4. közötti konferenciáján.

¹³ A dokumentum szándéka és tartalma szerint magyar kontextusban leginkább a Globális Alapelvek kifejezés használata a legcélszerűbb.

¹⁴ A Debreceni Egyetem Egészségügyi Főiskolai Kara és az Iskolaszövetség által közösen szervezett „Esélyek a szociális képzések megújítására” c. konferencia (Nyíregyháza, 2006. október 12–13.) is csak részben tudta tematizálni a kérdéskört.

¹⁵ Erről beszélt Németh László: „Mit vár a társadalom a szociális szolgáltatatóktól a XXI. században?” c. előadásában a Szociális Munka Napján, Zalaegerszegen, 2004. november 4-én.

Shoot 1995, Lorenz 2003¹⁶, Varsányi 2006). A Global Standards-ekben a szociális munkára meghatározott lényeg és célok a Karuza-féle rendszerezésben leginkább a kompenzáló identitással rokonítható, a Dominelli-féle rendszerezésben pedig az emancipatorikus funkcióval.

A Global Standards-ek további jelentősége abban áll, hogy egyrészt kimunkálásának folyamatát az ebben dolgozó szakemberek épp oly fontosnak tartják, mint magát az elkészült és kihirdetett dokumentumot. Másrészt, hogy egyértelműen deklarálták a szakmaiság és a képzés szoros kapcsolatát és kölcsönviszonyát. Lorenz már korábban is figyelmet fordított a képzés diszfunkcióira:

„...aggodalomra ad okot, hogy a szakmai sztenderdek kérdése, vagy teljes mértékben hiányzik a kompatibilitásról szóló vitákból, vagy a kérdés eldöntése ...az akkreditáció oktatási struktúrákra hárul ... formális, technikai viták váltják fel a szakmai kritériumokat és véleményeket. A vitát a mennyiségi kérdések uralják, ahelyett, hogy a tartalom minőségéről és a kvalifikáció professzionális standardjairól szólnánk” (Lorenz 2003, 8).

Láttuk, idehaza is elsősorban a szervezeti keretekre, a formális kérdésekre és kevésbé a szakmaiságra, identitásra irányulnak a szakmai viták. A Global Standards-ek alapján a hazai szociális képzés alapelveinek kimunkálása eddig elmaradt, ebben nem fogtak össze sem a szakmai szervezetek, sem az iskolák. Kevés az idő egymásra, egymás erősítésére, az együttműködésre és a szolidaritásra, inkább az egyes iskolai- és stáberdekek hatnak erősebben. A személyes találkozások során inkább csak a vélemények elmondására, egymás eredményeinek vagy problémáinak és küzdelmeinek meghallgatására van igény. Közös termékek elkészítésére talán igény lenne, de elkészítésére már nincs akarat és erő. Az egyetemek és főiskolák, a szociális képzési ágon belül pedig az egyes képzőintézetek is versenyben vannak egymással, képzési piaci mechanizmusok érvényesülnek (alkalmanként nem verseny-tiszta, hanem vad-kapitalista módon), következésképp jelenleg csak néhány, egyes szociális képző iskolák összefogásával futó fejlesztési projekt működik (ld. TÁMOP 5.4.4.).

Az elmúlt öt évben ugyan kisebb gyakorisággal közvetve vagy közvetlenül idehaza is megjelentek a szakmai lényegre összpontosító tanulmányok. Egy, a képzésbe bekerülő hallgatók szocializációs háttérének, motívumainak megértésével, ezeknek a képzés céljaival való összhangba hozásával és a szakmai szocializáció (képzés) különböző ágenseinek feltárását felvállaló kutatásból például kiderül, hogy a szakmai identitás legerőteljesebben a terepgyakorlatok befejezését követően fejlődik (Tóth 2006). Annak ellenére, hogy kiváló módszerek érvényesülnek a gyakornokok terepre helyezése, ottani tevékenységük követése, értékelése ügyében, a terepek-képzőintézmények által közvetített kétféle identitás a gyakornokokat kétségtelenül nehéz helyzetbe hozza, csak kevesen képesek segítség nélkül határozott identitás kialakítására (Kocsis 2009). Tanáraiktól is kevés segítséget kapnak ehhez. A túlterhelt tereptanárok többsége pedig a teljesítő képességük határán vannak. És sokszor, mint hivatalnok, bürokrata, a hatalom képviselője, a segítség technikusa – beta-

¹⁶ Walter Lorenz 2001. október 29-én a VII. Európai Szociális Munka Szimpóziumon (Pamplóna) elmondott előadása alapján készült tanulmány.

nított munkás szerepét vivője, mint mechanikus, rutinból végzett munkás sem képes megfelelően segíteni gyakornokait a szakmai identitás alakításában. Mindez még inkább ráirányítja a figyelmet a szakmaiság, az identitás és képzés összefüggéseinek alaposabb átgondolására.

A szociális és képző szakemberek beállítódásáról sokat elárulnak az utóbbi néhány évben egyre gyakrabban alkalmazott, a szociális munkás gyakornokok és már végzetek körében lefolytatott után-követéses vizsgálatok is. Bizonyos következtetéseket ugyan le lehet vonni a hallgatók szociális munka szakra való jelentkezési motivációiból, a képzés körükben tapasztalható megítéléséből vagy hiányosságainak megjelöléséből, a fő tantárgycsoportok ismereteinek alkalmazási lehetőségeire adott válaszokból, de így csak közvetetten szerezhethetünk információkat a gyakornokok kötődéséről a szakmai lényeghez, vagy arról, hogy mit tettek ennek érdekében az egyes képzések (Albert 2006, Pattván-Szoboszlai 2006).¹⁷

Újra fókuszban a szociális munka mibenléte

Az elmúlt öt évben Magyarországon a jóléti állam krízise következtében a korábbiakhoz képest egyre nyilvánvalóbbá vált a szociális szolgáltatások diszfunkcionális működése, a jogszabályok szakmailag sokszor indokolatlan és főleg ad-hoc változásai és a mindennapi valóság közti ellentmondás. Az ezzel összefüggő viták különböző informális csatornákon, másrészt szakmai találkozók, fórumokon, konferenciákon és a szociális szakma internetes levelező listáján kapnak teret.¹⁸ Egyre inkább tapasztalható, hogy a szociális munkások egy jó része társadalmi valóság-ismereti hiányokkal bír, egyedül, atomizáltan, magányosan (ld. egyszemélyes gyermekjóléti szolgálatok), túlzottan adminisztratív és bürokratikus, igen gyakran hatósági, vagy a szociális rendőr szerepekben működik, a szolgáltatások felhasználóit hibásnak, gyengéknek, betegnek, lehetetlennek és tehetetlennek tekintik (vö: Karuza erkölcsi identitás, Dominelli fenntartói funkció!). Ezért ők maguk sem nagyon hisznek saját tevékenységük hatékonyságában, vagy ha igen, akkor inkább „megnevelni”, vagy „kigondozni” akarják a klienseket (vö: Karuza: medikális, felvilágosító identitás, Dominelli: terápia, fenntartói funkció!).

Előtérbe kerültek a szociális munka segítő és a hatósági funkciójának, a hatékonyságnak, a minőségbiztosításnak, a szociális menedzsmentnek kérdései. A szociális törvény és a hozzá kapcsolódó jogszabályok igen gyakori módosítása pedig a „jog-vezérelt” szociális munka valóságát és

¹⁷ Korábban egy a szociális munkások pályaképével foglalkozó kutatás célirányosan gyűjtött és elemzett adatokat a szociális munkás tulajdonságaival, lényegével, nehézségeivel, más szakmabeliekkel való együttműködésével, képességeivel, készségeivel és tudásával. Forrás: Fónai Mihály – Pattván László – Szoboszlai Katalin (2001): Szociális munkások pályaképének néhány eleme. *Esély*, 6., 89–109.

¹⁸ Képzési vonatkozásban a legutóbbi időszakban például: SzocExpo 2009. november 12–13, Iskolaszövetség Sopron Konferenciája 2010. február 4–5, Szociális Szakmai Szövetség Küldöttgyűlése 2010. április 23, Szociális munka és társadalmi környezet konferencia, Szeged, 2010. május 20–21. Ld. különösen Bánfalvi István, Krémer Balázs, Lena Dominelli és Nagy Endre előadásait, hozzászólásait.

mindenhatóságát vetíti elénk, egyeseknek kapaszkodóként, másoknak nyúgként. Talán kimondható, hogy nem csupán a jóléti állam, de a szociális szakma is krízisállapotban van. A képzést pedig bizonyos fokig védi az egyetemeket körülölelő akadémizmus (ha tudja az adott képző stáb az akkreditációs követelményeket teljesíteni) és az erősödő piaci szemlélet.

Ebben a helyzetben újra hangsúlyosabbá válnak a szociális munka öndefiníálásával, lényegével és társadalmi küldetésével összefüggő kérdések. Feltétlenül szükséges tehát az alapokhoz visszanyúlni. Ehhez Lorenz (2006) a szociális munka gyakorlatában és képzésében érvényesülő három paradigma újragondolását kínálja: 1. megpróbálja a szolgáltatások felhasználóit az univerzálisan érvényesíthető, korrekt és jótékony hatású viselkedési formákhoz igazítani (ezek az elit rétegek normái, vö. Dominelli fenntartói funkció), 2. kulturálisan tradicionális jellegű, így a képzés egyfajta kultúra közvetítő folyamat, 3. a felhasználók autonómiájából kiindulva az önmegvalósítás és az életük feletti kontroll alapján idővel tudjanak magukkal mit kezdeni.¹⁹

A szociális munka Global Standards-ekben is hangsúlyozott alapvető értéke a szakember és a szolgáltatást felhasználók közötti partnerség, kölcsönösség és együttműködés, amely során erőt adnak egymásnak (főleg a kliensnek), alapvetően figyelembe véve azt, hogy együtt elemezzék a helyzetet, együtt állapítsák meg a szükségleteket és a problémákat. Ugyanakkor a szociális munkásnak szakértelme révén mégis vezérelnie kell a folyamatokat, és ez felveti a hatalmi viszonyok különböző megnyilvánulási formáit. A hatalom működéséhez, de a segítő és hatósági funkció áttekintéséhez kiváló szempontokat ad Tew (2009) rendszerezése. Az általa értelmezett keret szerint a hatalom – itt most elsősorban a szociális munkás beavatkozása – egyfelől megnyithat, másfelől bezárhat lehetőségeket. A beavatkozások során kérdés, hogy a szociális munkástól a kliensek felé irányuló szakmai hatalom inkább produktivitást eredményező (szegények, munkanélküliek, romák, hajléktalanok segítése), védelmező (tartós betegek, idősek, bántalmazottak, áldozatok támogatása), vagy hatásos ellenőrző-korlátozó (a közös megállapodásokra és döntésekre való rendszeres visszatérés, pártfogói munka) jellegű lesz-e. Egy másik, az együttes erőt hangsúlyozó dimenzió értelmében a hatalom megosztása egyfelől kooperativitással elért eredményekben (vö. Karuzaféle kompenzáló modell) realizálható és mérhető, másfelől abban, hogy a szakember egyes kliensekkel szövetkezve akarva vagy akaratlanul mások kirekesztésére (például agresszív, bántalmazó apák figyelmen kívül hagyása a menekült anyákkal és gyerekeikkel való foglalkozás során) törekszik. Igen gyakori kérdés, hogy a hatalom nélküliek segítése mikor és miként termelhet paternalizmust, mikor vált ki bezárkózást, ellenállást a kliensek részéről és hogy az ilyen esetekben milyen segítő módszerekkel lehet továbblépni. Tew modellje is jó fogódzó lehet a hazai képzésben dolgozóknak a „mi legyen a képző folyamat középpontjában” kérdés megválaszolásához.

A német szakirodalom és a hazai gyakorlat több szempontú elemzése alapján jut el Pataki (2006/b) a szakma professzionalizálódását végig

¹⁹ Walter Lorenz „Történelemformálás: emlékezet és kortárs szakmai gyakorlat” címmel hangzott el előadása az IFSW Világkonferenciáján, Münchenben, 2006. július 31-én.

kísérő kérdéshez, a segítő és a kontroll funkció (identitás) kettősségéhez, dilemmájához: szociális szakmai környezet vs bürokratikus szervezeti (intézményi) környezet, azaz mi a szakmai és a bürokratikus identitás viszonya egymáshoz és miképpen hatnak ezek egymásra. Ráirányítja a figyelmet a hazai szociálismunkás-képzések által többnyire képviselt és közvetített segítői, másrészt a szakma gyakorlatában terjedő kontroll egymással szemben álló identitására, adott esetben egy-egy szakember önmagában meglévő dilemmájára, szerepkonfliktusára és identitászavarára (vö. Lorenz 2006, ld. még: Parlosoe 1996).

Óvatosan megjegyzem: a fenti – és sok más fontos szakmai – kérdések valószínűleg nem állnak a képzési folyamatok fókuszában, sem az elméleti stúdiumokon, sem a terepgyakorlatokon. Hiszen az oktatóknak képessé kellene tenni magukat erre az eddig kevésbé begyakorolt feladatra, és egy sor új eszközre lenne szükségük a szakmai identitás értelmezéséhez (például a védelem és kooperáció során a kontroll funkciójára és viszont, a kontroll során a segítő funkcióra), önmagukkal és a diákokkal, a dilemmákkal való megküzdéshez. A tereptanároknak pedig az elsősorban bürokratikus szervezeti keretek között, kontroll-mechanizmusok szerint dolgozva igen nehéz a saját helyzetükből önmagukat kirántva más értékrendbe, identitásba átlépni, átlényegülni, vagy plurális identitással működni (vö. fent: Tew 2009).²⁰

Sztenderdizáció mint szakmai gyógyír?

A szociális munka mibenlétével, lényegével összefüggő témákat és gondolkodást az utóbbi néhány évben kibővítették a segítő tevékenység sztenderdizációjával (irányelvek, sztenderdek, protokollok kidolgozásával, bevezetésével) kapcsolatos, széles körű viták. A sztenderdizáció elsősorban a szociális szolgáltatások szakmai szabályozását, hatékonyabb irányítását, működését, a segítő tevékenység magasabb szintű minőségének elérését célozza meg, és kevésbé irányul a szakmai munka lényegére, értékrendjére. A szociális szolgáltatások funkciójával, irányulásával, hatékonyságával kapcsolatos széles körű polémiák során egyes nézetek a sztenderdizációt egy újabb, „mindenható”, a szociális szakma szinte minden problémájának abszolút megoldásaként értelmezik, mások határozottan óvnak az ez alapján is terjedő menedzsmenti szemlélet és a túlzottan beszabályozó szociális munka veszélyeitől. A vita még folyik, viszont a téma máig nincs jelen a szociálismunkás-képzés mindennapjaiban. Kérdés: Miként fog ott megjelenni és hogyan fogja hatását kifejteni (Bányai 2008, Kozma 2008, Pataki 2006/a, Pataki 2008).

²⁰ Ld. még Pataki Éva: „A kettős mandátum: a szociális munka segítő és kontroll funkciójának érvényesülése a gyakorlatban” című előadását a „Szociális munka és társadalmi környezet” c. konferencián 2010. május 20-án, Szegedi Tudományegyetem, Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar, Szeged.

Kompetencia-alapozottság mint gyógyír a képzésben?

Az elmúlt néhány évben a szociális szakmában és a szociálismunkás-képzésben mind az európai térségben, mind idehaza különösen hangsúlyossá vált a kompetencia alapú megközelítés. Miért vált kulcsfogalom a kompetencia, és miért vált szintén varázsige a kompetencia alapú (competence-based) képzés? A kompetencia olyan képesség, amely a már megszerzett tapasztalatokra, tudásra és a különböző készségekre alapozva különböző helyzetekben jobb teljesítmény elérését eredményezi. E szellemiség értelmében a hangsúly a „mit tud”-ról a „mire képes”, a „mit tud megcsinálni”-ra helyeződik. A kompetencia az adott ügyekben való illetékességet, pozitív hozzáállást, adott tevékenységre való jogosultságot fejezi ki. Szakértője valaminek valaki csak akkor lehet, ha önmaga a szóveges, elektronikus és verbális információk, instrukciók, ill. személyes tapasztalatok alapján önállóan képes cselekedni, ha a problémákat képes megoldani, ha új helyzetekben képes kreatívan hasznos, biztos, hatékonyt és mérhető teljesítményt konstruálni. Kompetensnek lenni mindenképp valamilyen személyességet, ill. aktív, alkotó létet és működést jelent. Merőben szemben áll a mechanikus, technikus vagy rutinszerű munkává (hasznos helyett értelmetlen adminisztráció: mint sokszor a macis lapok) degradált szellemiségtől és gyakorlattól (Lymbery 2003, Rolfe 1998).

A kompetencia igen széles körben értelmezhető; vonatkozhat az elméleti tudás gyakorlatban való alkalmazására, a különböző gyakorlati stratégiákra, eljárásokra, módszerekre, technikákra, vonatkozhat a szakember értékrendjére, továbbá a szakember szakmai személyiségére is. Mindenesetre a tudások, a képességek, a készségek, a hozzáállás szerves egységét és integrációját fejezi ki. A kompetencia alapú tevékenység tehát egyfelől megkerülhetetlen az alapvetően gyakorlatközpontú szakmában, másfelől a kompetencia fogalom-használat és megközelítés a hatékonyabb képzések kialakítását, fejlődését is megcélozhatja. A Bologna-folyamat kifejezetten preferálja a különböző képzések kompetencia alapú újra építését. Ezzel együtt a Global Standards-ekkel foglalkozó szakemberek joggal felhívják a figyelmet e megközelítés veszélyeire is; azaz, hogy ne tagoljuk túlságosan szét, ne tegyük triviálissá a szociális munkát, ne kerüljön a háttérbe, hogy a szociális munkás a változások ügynökeként, facilitálójaként, többdimenziójú partnerségben és rendszerekkel(ben) dolgozik (A szociálismunkás-képzés globális alapelvei 2006, Dominelli 1997, Lorenz 2001, Lymbery, 2003).²¹

Idehaza a szociális munka végzéséhez szükséges kompetenciák leírása, rendszerezése csak egy-két képző helyen történt meg, a szociális szakmai szervezetekben nem. A szociális munkában alkalmazható kompetencia rendszerezéshez alapul szolgálhat az OECD országok szerinti kulcskompetencia rendszer: kommunikációs, értékek-értékorientációk, motiváció, kritikus gondolkodás, szakmai terület kompetenciái, szemé-

²¹ Ld. még Lena Dominelli: Szociálismunka-oktatás és gyakorlat a XXI. században: Kihívások és lehetőségek c. és az „Elnyomás elleni gyakorlat a globalizálódó világban” c. előadásait a „Szociális munka és társadalmi környezet” konferencián 2010. május 21-én, Szegedi Tudományegyetem, Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar, Szeged.

lyes tulajdonságok és jellemzők. Megítélésem szerint igen leegyszerűsítetten a BA diplomával rendelkező szociális munkás legyen képes:

- a nyílt, tiszta kommunikáció folytatására, az információk használatára
- a társadalmi és szociális problémák, különböző szükségletek, veszélyeztető tényezők multi-dimenzionális leírására, elemzésére
- a társadalmi-szociális összefüggések kritikus értelmezésére, prezentálásra, érvelni tudásra
- tudományos, metodikai és gyakorlati alapozottsággal változtatások előidézésére és kivitelezésére – a problémakezelő képesség fejlődésének segítésére
- a szakmabeli kollégákkal és más szakmabeliekkel való együttműködésre és a szociális munkás saját szakértelmének érvényesítésére
- tudásának, kompetenciáinak permanens minőségi fejlesztésére
- a szakmai értékek (igazságosság, szolidaritás, partnerség, autonómia, méltóság, tisztelet stb.) érvényesítése stb. (Budai 2008, Galambos-Kozma 2008).²²

Összefoglalva

Látható, hogy az elmúlt néhány év során a szociálismunkás-képzéseket illetően régi-új szakmai követelmények fogalmazódnak meg, mint pl. a társadalmi valóság alaposabb, élesben való megismerése (mi és hogyan mozgatja a társadalmi folyamatokat; milyen következményei vannak a strukturális egyenlőtlenségeknek; hogyan engedte el a magyar társadalom a szegényeket és a romákat), mint az értékek változásai (például az individualizáció térhódítása) és szociális munkára vonatkozó következményei, mint a szociálpolitikát mozgató erők megértése, mint a hatékony szakmai kommunikáció elsajátítása stb.

„...Elengedhetetlen a kritikai megértése annak, hogy a társadalmi stabilitás, harmónia, a kölcsönös elfogadás és a közös szolidaritás miként hatnak ki az ember életére, működőképességére és fejlődésére minden szinten (beleértve a globális szintet is), feltételezve, hogy a stabilitás, a harmónia és a szolidaritás nem jelentheti olyan status quo fenntartását, amely sérti az emberi jogokat...”

„...Kiemelt jelentőségű a társadalomszerkezeti, politikai és gazdasági körülmények megismertetése és a szociális munka eszközeivel való megváltoztatása, amelyek nélkül az emberek elvesztik sorsuk irányításának képességét, és így marginalizálódnak és kirekesztődnek...” stb. (Globális Alapelvek 4.2.1. és 4.2.4. pontok).

²² E rendszerezéshez közel áll a Szociális munka BA alapszak képesítési és kimeneti követelményében szereplő leírás.

A szociális és a közösségi munka gyakorlatára figyelemre méltó struktúrát állított fel Jan Agten 2007-ben (kézirat), Leonardo da Vinci Community Care nemzetközi projekt: Competencies for the Community Worker.

Hervainé Szabó Gyöngyvér a Szociális munka BA szak kompetenciáit tekintve az alábbi felosztással operál: indikatív tudástartalom; habitus-attitűd; a közvetlen gyakorlat – autentikus bánásmód a személyekkel, csoportokkal, szervezetekkel, közösségekkel; szolgáltatás menedzsment – szolgáltatás koordináció; stb. In: A szociális munka kompetencia alapú képzési modellje, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 40–41.

SZOCIÁLIS MUNKA

A képző stáboknak tehát célszerű lenne újra átgondolniuk, hogy milyen szellemiségek, identitás(ok), attitűdök mentén lehet megfelelő szakmai válaszokat adni a fentiekre. Újra át kellene gondolni, miképpen lehet felelős állampolgárként, kritikus alapállással, kreatívan dolgozó, építkező, hálózatban működni képes, önszerveződni képes szociális munkásokat képezni. Újra át kellene gondolni a terepgyakorlatok filozófiáját, tartalmát, formáit, teret kellene adni a halmozottan hátrányos helyzetű, és/vagy zárvány településeken folytatandó, a settlement jellegű gyakorlatoknak.

A kompetencia alapú képzés előnye, hogy magával hozhatja a hazai szociálismunkás-képzések jelenlegi, hagyományos, diszciplináris logikával építkező tantárgyrendszerének revízióját és felbontását, a tananyag releváns, szakmai problémákra (problem based learning – PBL) koncentráló szervezését, s azt, hogy a gyakorlók gyorsabban és eredményesebben tudják az elméletet integrálni a gyakorlattal és viszont. Ugyanakkor egyoldalú preferálásának veszélye, hogy magán viselheti a mindenhatóságába vetett hitet, vagy mechanikus tevékenységeket végző szakmunkássá fokozhatja le a szociális munkást. Kérdés: mennyire kész és alkalmas a fenti feladatoknak megfelelni a hazai szociálismunkás-képzés. Mennyire vannak ma már olyan tantárgyak, modulok, amelyekben a tanárok és a diákok világosan átláthatnák a biológiai, a pszichológiai, a társadalom- és szociálpolitikai, a szocio-kulturális, a gazdasági, a politikai stb. faktorok közötti integrációk lényegét, értelmét? Miképpen lehetne a képző folyamatokat alapvetően a szakmaiság lényege, a szociális problémák szerint strukturálni? Milyen integrációs pontok kristályosíthatók ki a képzési folyamatban? És mindez miképpen segíthetné elő a szakmai identitás biztosabbá tételét már az iskolarendszerű képzés során (Budai 2004/a, 2004/b).

A tanulságok és a lehetőségek összhangja

A hazai szociálismunkás-képzés 20 évének áttekintése számtalan tapasztalatot adott a szociális szakmának és a képzésekbe bármilyen módon bekapcsolódott szakembereknek. Mit jelent egy tradicionális (poroszos hagyományú) felsőoktatási rendszerben felépíteni egy sok bizonytalansággal bíró, de modern szemléletű, problémaközpontú, gyakorlatorientált képzést és miben tud még ma is üzeni számunkra az időben már igen távoli Sopron. Érzékeljük, hogy a felsőoktatási dominánsan diszciplináris tér, szellemiség miképpen hat a képzésre, hogy a szakmai és akadémiai szempontok nem erősítik egymást. Tudjuk, hogy a szakma és a képzés fejlődése szoros kölcsönhatásban van egymással, annak összes előnyével és hátrányával, tudjuk, hogy miként gyengíti egymást terep és iskola. Látjuk, hogy milyen következményei vannak a gyakorlati szociális munka és az akadémiai képzés párhuzamosságának, a kétféle identitás közvetítésének. Nem teljesen érthető, hogy a hazai képzés kezdeti, a világra való nyitottsága (külföldi szakemberek itthoni közreműködése, nemzetközi projektek stb.) után miért nem tudtunk többet kezdeni Bologna és a Global Standards-ek lehetőségeivel, és az sem, hogy EU-s tagságunk ellenére mostanában miért maradunk kijebbe a nemzetközi

fő áramlatoktól. Látjuk a szociális munkával szemben megfogalmazódó újabb kihívásokat. Tudjuk, hogy szükségszerűen vagy nem teljesen szükségszerűen igen sok időt, energiát használtunk fel a szervezeti keretek, formák kialakítására, változtatására, formálására. És tudjuk, hogy mindig termelődnek mindenre megoldást kínáló, de sok mindenre egyáltalán nem megoldásokat hozó alternatívák (sztenderdizáció, kompetencia alapú képzés).

A tanulságok sok szempontú elemzése folyamatban van. Látható az is, hogy minél mélyebbre megyünk egyik-másik kérdés elemzésében, annál több bizonytalan pont is feltárul és egyre több feltételezéshez jutunk. Ezért a jövőben elengedhetetlenül fontosak és szükségesek lennének a szociális képzésre irányuló kutatások, újabb és újabb adatok gyűjtése és elemzése, képzési modellek kimunkálása és képzési kísérletek lefolytatása.

Kicsit ki kellene lépni és kívülről kellene rátekinteni jelen helyzetünkre. Megítélésem szerint alapkérdés újra átgondolni, hogy milyen segítői paradigma, értékrend és identitás szerint kíván a szociálmunkás-képzés hosszabb távon tovább lépni Magyarországon. Hogy elfogadja-e és követi-e a nemzetközileg ma ismert legmodernebbnek tekintett – a kliensek autonómiáját és önrendelkezését preferáló – paradigmát, a radikálisabb színezetű, emancipatorikus szociális munka funkcióra való felkészítést. Ha igen, akkor képzők, alkalmazók, szociális szakemberek, intézmények, szervezetek összefogásával képesnek kell lenni a hazai képzési alapelvek kimunkálására, ahogy ez a 2000-es évek elején a nemzetközi szinten a Szociális Munkások Nemzetközi Szövetsége (IFSW) és a Szociális Munkást Képző Iskolák Nemzetközi Egyesülete (IASSW) együttműködésével (igaz négy éves küzdelmes munka során) megtörtént (A szociálmunkás-képzés globális alapelve 2006). Ehhez jó segítséget adhatnak egyfelől a Global Standards-ek és a szociális munka tipizálására korábban megjelent rendszerezések, másfelől az e tanulmányban is vázolt, Karuza és társai-féle, segítői identításra és attitűdökre vonatkozó tipizálása, a Dominelli-féle, az állam és az állampolgár viszonya közvetítőjének értelmezett szociális munka funkcióiról szóló tipizálása, a Lorenz által értelmezett, szociális munkában használatos paradigmák, vagy a Tew-féle, a hatalmi viszonyok megnyilvánulási formáira vonatkozó leírás (4. táblázat). Ha ez nem megy, akkor konszenzusra kellene jutni a Global Standards-ek hazai elfogadásában és deklarációjában. A szociális munka lényegének határozott körvonalazása után, ahhoz viszonyítva célszerű beszélünk minden más további kérdésről. Például hogy miképpen lehet az értékeket, attitűdöket, szakmaiságot, az identitás alakítását tanítani – de ez már átvezet egy másik igen fontos, ám máig úgyszintén kevésbé végiggondolt problémakör világába.

4. táblázat Segítői identitások, funkciók és paradigmák

Karuzs és társai (1982)	Dominelli (1997)	Lorenz (2006)	Tew (2009)
Felelőség a problémák okaiban és megoldásában: • Kompenzáló • Erkölcsi • Felvilágosító • Medikális	Az állam és az állampolgár viszonyának közvetítője a szociális munkás: • Terápiás • Fenntartói • Emancipatórikus	A szociális munkában alkalmazott paradigmák: • Viselkedési normákhoz igazítás • Kultúraközvetítő • Autonómia, önmegvalósítás, életünk feletti kontroll	A hatalom gyakorlása alapján: 1. Produktív • Védelmesző • Ellenőrző 2. Kooperatív • Eredménytermelő • Kirekesztő

Irodalom

- Ágoston Magdolna – Kozma Judit – Pelle József – Somorjai Ildikó (szerk.) (1996): Kézikönyv a szociális munka gyakorlatához. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest.
- Albert József (2006): Hogyan látják a képzést a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán végzett szociális munkások? In: Albert József (szerk.): Esélyek a szociális képzések megújulására. Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola – Iskolaszövetség, Veszprém–Budapest, 167–184.
- A szociálismunkás-képzés globális alapelvei – Global Standards for Social Work Education and Training (2006): Magyarországi Szociális Szakembereket Képző Iskolák és Oktatók Egyesülete (Iskolaszövetség), Budapest.
- Az általános szociálismunkás-képzés tantervi irányelvei (1990): Esély, 4, 62–75.
- Bányai Emőke (2008): A sztenderdizáció árnyoldalai. Kapocs, 35, 2–9.
- Borbély Sjoukje – Göncz Kinga – Ohly Éva – Pik Katalin – Szilvási Léna (1996): Szociálismunkás-képzés az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. In: Tausz Katalin – Várnai Györgyi (szerk.): Rejtőzködő jelen. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 13–40.
- Braye, Suzy – Preston-Shoot, Michael (1995): Empowering Practice in Social Work and Practice. Open University Press, Buckingham – Philadelphia.
- Budai István (1999): No, hol is tartunk...? Esély, 2–3, 94–103.
- Budai István (2001): A szociálismunkás-képzés dilemmái a tanterv- és képzésfejlesztés tükrében. Esély, 2, 51–71.
- Budai István (2004/a): „...szakmai identitásában megerősödve lépjen ki a gyakorlatba...” Esély 1, 61–79.
- Budai István (2004/b): Some Dilemmas in the Development of Social Work Education in Hungary (thesis), Bournemouth University, United Kingdom.
- Budai István (2006): Megközelítések a szociális munkás-képzés fejlesztéséhez I. Esély, 6. 62–88.
- Budai István (2008): Szociális szaktudás – kompetenciák – képzés és a sztenderdek kidolgozása. Kapocs, 37, 38–47.
- Budai István – Csoba Judit – Goldmann Róbert (2006): A szociális képzések magyarországi fejlődésének főbb állomásai. Esély, 2, 49–70.
- Budai István – Somorjai Ildikó – Tordainé Vida Katalin (szerk.) (1996): Szociális képzés európai szinten – hazai viszonyok között. Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola – Széchenyi István Főiskola, Esztergom–Győr.

- Butsy Krisztina (1996): Terepgyakorlatok hallgatói vélemények tükrében. In: Ágoston Magdolna – Kozma Judit – Pelle József – Somorjai Ildikó (szerk.) (1996): Kézikönyv a szociális munka gyakorlatához. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest, 254–265.
- Dominelli, Lena (1997): *Sociology for Social Work*. Macmillan Press Ltd., London.
- Ferge Zsuzsa (1986): Vitaindító gondolatok a szociálpolitikai szakember-képzésről. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1, 122–123.
- Ferge Zsuzsa (2007): Üzenet a szekszárdi iskolának... www.3sz.hu
- Galambos Rita – Kozma Judit (2008): Egyetem – közösség – aktív állampolgáriság. In: Budai István – Somorjai Ildikó – Varsányi Erika (szerk.): *Képzésmódszertani kézikönyv a közösségi szociális munka tereptanárai számára*. Széchenyi István Egyetem, Győr, 186–220.
- Győri Péter (1996): Egy szakma születése – gyorsfénykép magunkról. *Esély*, 6, 57–74.
- Hegyesi Gábor (2009): *Szociális szakmai fejlesztések*. Szociális Innováció Alapítvány, Budapest.
- Hervainé Szabó Gyöngyvér (2006): A szociális munka oktatásának interakcionista modellje. In: Albert József (szerk.): *Esélyek a szociális képzések megújulására*. Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola – Iskolaszövetség, Veszprém–Budapest, 35–65.
- Howe, David (2008): *An Introduction to Social Work Theory*. Ashgate.
- Karuza, J., Sevon, M. A., Rabinowitz, V.C. and Brickman, P. (1982): 'Attribution of responsibility by helpers and recipients' in Wills, T.A. (ed): *Basic Processes in Helping Relationships*, New York: Academic Press.
- Kádár Sára (1994): A jó szociális munkás ismérvei – szubjektív megközelítéssel. *Esély*, 3.
- Kersting, J. Heinz (1996): A szociális és a pedagógus szakma azonosságai és különbségei. In: Budai István – Somorjai Ildikó – Tordainé Vida Katalin (szerk.) (1996): *Szociális képzés európai szinten – hazai viszonyok között*. Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola – Széchenyi István Főiskola, Esztergom–Győr, 24–29.
- Kocsis Erzsébet (szerk.) (2009): *Terepgyakorlati vademecum*. PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar – Iskolaszövetség, Szekszárd–Budapest.
- Kozma Judit (1994): Milyen a jó szociális munkás, avagy ki tud démont űzni? *Esély*, 4. 63–70.
- Kozma Judit (1998): A szociális munkás szakmai és egyéni fejlődése. In: Kozma Judit (szerk.): *Kézikönyv a szociális munkásoknak*, Szociális Szakmai Szövetség, Budapest.
- Kozma Judit (2007): A szociális munka professzionalizációja a jóléti államokban I. *Kapocs*, 29, 2–19.
- Kozma Judit – Mester Dániel (2008): Munka közben. A sztenderdizáció tapasztalatairól és a szociális szolgáltatások szakmai szabályozó rendszerének kidolgozását célzó fejlesztés során következő feladatairól. *Kapocs*, 36, 2–9.
- Lévai Katalin (1994): A mágikus segítő. *Esély*, 5, 71–75.
- Lévai Katalin (2001): Szakmáról, képzésről, választásról. *Esély*, 2, 3–7.
- Lorenz, Walter (2001): 'Social Work in Europe – portrait of a diverse professional group'. In: *International Standards Setting of Higher Social Work Education*. (ed.): S. Hessle, Stockholm University, Stockholm Studies of Social Work.
- Lorenz, Walter (2003): Szociális munka Európában. *Esély*, 3, 3–17.
- Lorenz, Walter (2006): *Történelemfelfogás: emlékezet és kortárs szakmai gyakorlat*, *Kapocs*, 26, 54–59.
- Lymbery, M. (2003): *Negoating contradictions between competence and creativity in social work education*, *Journal of Social Work*, vol. 3, no. 1. 99–117.
- Nemes Judit (2010): *Többszintű szociális képzés kialakításának lehetőségei* (ppt prezentáció), www.3sz.hu

SZOCIÁLIS MUNKA

- Ohly Éva (1992): Vezérfonal az ELTE szociálismunkás-képzés 1992. évi őszi terepgyakorlatához, *Esély*, 5, 76–94.
- Parlsoe, P. (ed.) (1996): *Pathways to Empowerment*. Venture Press, Birmingham.
- Pataki Éva (2006/a): A minőségbiztosítás: gyógy mód, avagy szépségtapasz? *Esély*, 6, 89–103.
- Pataki Éva (2006/b): Kettős mandátum: a kontroll és segítő funkció problematikája a szociális képzésekben. In: Albert József (szerk.): *Esélyek a szociális képzések megújulására*. Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola – Iskolaszövetség, Veszprém–Budapest, 99–110.
- Pataki Éva (2008): A szociális szolgáltatások szakmai szabályozásának fejlesztése – szakmapolitikai vonatkozások. *Kapocs*, 34, 2–13.
- Pattyán László – Szoboszlai Katalin (2006): Hallgatói után-követéses vizsgálat, és ami mögötte van. In: Albert József (szerk.): *Esélyek a szociális képzések megújulására*. Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola – Iskolaszövetség, Veszprém–Budapest, 151–162.
- Payne, Malcolm (2005): *Modern Social Work Theory*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York.
- Pritchard, Colin – Taylor, Richard (1978): *Social work: Reform or revolution?* Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston.
- Rolfe, G. (1998): Advanced practice and the reflective nurse: developing knowledge out of practice. In: G. Rolfe and P. Fulbrook, (eds). *Advanced nursing practice*. Butterworth: Heinemann, 219–228.
- Stubs, P. (1996): *Trends in Social Work Education and Training in five Central and Eastern European Countries*. Zagreb, University of Zagreb.
- Szabó Lajos (1999): A szociális esetmunka kialakulása és elméleti hátterei, *Szociális Munka Alapítvány*, Budapest.
- Szabó Lajos (2005): Közel Bolognához – Soprontól távol. *Háló*, 7, 2–6.
- Szöllősi Gábor (1997): A nyíregyházi mérőföldkő – Jelentés az Iskolaszövetség konferenciájának eredményeiről és javaslatairól, Iskolaszövetség, Nyíregyháza.
- Talyigás Katalin – Hegyesi Gábor (1990): Alapkötetétel. Az 1990-es Soproni Konferencia. *Esély*, 4.
- Tew, Jerry (2009): A hatalom és a hatalom nélküliség értelmezése. In: Katz Katalin – Bányai Emőke (szerk.): *Kortárs szociálismunka-elméletek, tereptanítás, szupervízió, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE TáTK Szociális Munka és Szociálpolitikai Tanszéke*, Budapest, 133–158.
- Tóth Edit (2006): Hogyan fejleszt a képzés? Szakmai szocializáció, oktatásirányítás, metodika. In: Albert József (szerk.): *Esélyek a szociális képzések megújulására*. Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola – Iskolaszövetség, Veszprém–Budapest, 65–82.
- Varsányi Erika (1996): Önreflexió, személyesség és racionalitás. *Esély*, 2, 117–128.
- Varsányi Erika (2006): Szociális munka és kultúra. *Beszélő*, 11. évf. 7, 43–51.
- Varsányi Erika (2008): Kinek minek a kézikönyve. Alapvetés a kézikönyv használatához és a képzések megvalósításához. In: Budai István – Somorjai Ildikó – Varsányi Erika (szerk.): *Képzésmódszertani kézikönyv a közösségi szociális munka tereptanárai számára*. Széchenyi István Egyetem, Győr, 6–17.
- Woods, Ronald (1990): A szociális munka gyakorlatának oktatása. *Esély*, 5, 44–52.

BERKI ERZSÉBET

Munka és fogyasztás, avagy mire jó a vasárnapi séta¹

„Ha a fényűzés nem is helyes módszere valamely gazdasági élet fenntartásának vagy előmozdításának, de arra alkalmas, hogy kezében, igézetében tartson valamely társadalmat.”²

A tanulmány a termelés és a fogyasztás közötti összefüggéseket vizsgálja abból a szempontból, hogy a fogyasztás korlátos volta hogyan hat a termelésre. Allítása szerint az ún. jóléti társadalmakban a fogyasztás korlátos volta akadályozza a termelés növelését, miközben a tőke számára változatlanul fennáll a termelékenység-növelési kényszer. A szerző kitér a termelékenység és a foglalkoztatás növekedése, a fogyasztási képesség és a tudás felhalmozása, valamint a munkára és a fogyasztásra fordított idő közötti összefüggésekre is. Kimutatja, hogy a javak (jövedelem, tudás, munka- és szabadidő) egyenletesebb elosztásával növelhető a fogyasztás, ez oldaná a termelékenység-növelési kényszer és a korlátozott fogyasztás közötti feszültséget és pozitív társadalmi folyamatokat is indukálna.

Alapkérdés: Van-e különbség termelés és fogyasztás között, és ha igen, akkor mi?

Marx óta tudjuk e kérdésre a választ,³ de néhány elvi összefüggés felvázolásától mégsem tekinthetünk el, amikor a munka és a fogyasztás közötti kölcsönhatások felvázolásába, a *hosszabb távú tendenciák megragadásának* kísérletébe fogunk.

¹ 1977-ben az Übü király pécsi nemzeti színházi előadásain elhangzott bevezető dal ref-rénje után (...hová vezet a vasárnapi séta), rendező Pál István, előadó Cseh Tamás.

² Fernand Breudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái. Gondolat, Budapest, 1985. 335. l.

³ Ld. Marx, K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Nyersfogalmazvány) 1857–1858. Első rész. Bevezetés I. Termelés, fogyasztás, elosztás, csere (forgalom). Kossuth Kiadó Budapest, 1972. 11–26. oldal.

Ahogy ezt Marx kifejti, a termelés maga fogyasztás, abban az értelemben, hogy a munka során elfogyasztunk eszközöket, anyagokat, munkaerőt, amelyeket azután ahhoz, hogy a munkát folytatni lehessen, újra kell termelnünk. E részfolyamatok alkotják magát a termelést. A munka és a fogyasztás összefüggéseit ezúttal főként a munkaerő újratermelése során végbemenő fogyasztás aspektusából – és nem mint termelő fogyasztást⁴ – vizsgáljuk, amely azonban – éppen azért, mert munkaerő újratermelésről van szó – *nem vizsgálható* a termeléstől függetlenül, de a piac aspektusától függetlenül sem. Ez nemcsak azért van így, mert a fogyasztás tárgyához piaci csere révén jut a fogyasztó, hanem azért is, mert a munkaerőre csak azért van szükség, hogy a piacra termeljen és ott, gondoskodva a tőke megtérüléséről, biztosítsa a megfelelő hasznokat.

A termelés – és ennél fogva a fogyasztás – *mégsem pusztán közgazdasági racionalitás*. Az ember társadalmi lény voltánál fogva *szinte észrevehetetlenek a határok* a biológiai reprodukcióhoz, a munkaerő újratermeléséhez szükséges fogyasztás és a szociális szükségletekből fakadó fogyasztás között. Az ember mindig többet és más minőségeket is fogyasztott, mint ami a pusztán fizikai-biológiai szükséglet-kielégítéshez, vagy a termelési folyamatnak való megfeleléshez képest szükségesnek mutatkozott.⁵ Bonyolult szociális szükségletek épültek az előző kettőre (vagy az előző kettőből), amelyeket nem magyarázhatunk *sem a termelés igényeivel, sem biológiai szükségletekkel*, amelyek azonban azonosak az előző két termékcsoporthal abban, hogy e javakat is termelni kell.⁶

Amikor tehát meg akarjuk határozni kiinduló kategóriáinkat, a munka mindezen javak termelésébe befektetett munka, *a fogyasztás pedig mindezen javak fogyasztása, azaz magában foglalja a biológiai szükségletek kielégítését, a munkaerő újratermeléséhez szükséges fogyasztást*. És ami mindezen túl van, azt nevezzük itt szociális fogyasztásnak. Az elkülönítés termé-

⁴ „A munkás fogyasztása kétfajta. Magában a termelésben munkája révén termelési eszközöket fogyaszt el és az előlegezett tőke értékénél magasabb értékű termékekévé változtatja őket. Ez a munkás termelő fogyasztása. Ez egyidejűleg munkaerejének elfogyasztása a tőkés által, aki azt megvásárolta. Másrészt a munkás a munkaerő megvásárlására kifizetett pénzt létfenntartási eszközökre fordítja: ez az ő egyéni fogyasztása. A munkás termelő fogyasztása és egyéni fogyasztása tehát teljesen különböző. Az elsőben a munkás a tőke mozgatóerejeként cselekszik és a tőkésé; a másodikban önmagáé, és a termelési folyamaton kívül álló életfunkciókat végez. Az egyik eredménye a tőkés élete, a másiké magának a munkásnak az élete.” Ld. Marx, K.: A tőke I. I/15. Szikra Kiadás Budapest, 1955. 529. oldal.

⁵ Ez a kérdés régóta foglalkoztatja a közgazdászokat, így például Boisguilbert francia közgazdász (1646–1714) „konjunktúraelméletében” már hosszan foglalkozott ezzel a kérdéssel, így „A szükségletek jellege szempontjából elkülönítette az élethez szükséges javakat a »fölös« javak *les superflus* körétől. Mindenfajta jószágot hasznosnak tartott, de nem egyformán fontosnak. Fontosságuk szerint a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen, a kényelmet szolgáló és bőséget nyújtó javak rangsorát állította fel.” Ld. Csató Katalin: A fogyasztáskorlátos gazdaság egyik korai elemzője: Pierre Le Pesant de Boisguilbert. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont; Budapest, 2000. 10. l.

⁶ Ezek szembeszökő társadalmi fontossága az említett Boisguilbert elméletében a gazdagság fogalmában jelenik meg: „az igazi gazdagság a teljesség élvezetéből áll, amelybe tehát nemcsak az élethez nélkülözhetetlen dolgok, hanem mindaz, ami azokon kívül esik, s mindaz, ami az érzékeknek örömet okozhat, beletartozik...” Idézi Csató, id. mű 10. l.

szetesen nem jelenti annak tagadását, hogy bármely szükséglet és kielégítésének folyamata hordoz szociális tartalmakat; a megkülönböztetésre módszertani szempontból van szükség.

A későbbiekben ezen „fogyasztási főszoportok” szerint vizsgáljuk a közvetlenebb összefüggéseket, most tekintsük át, mi történt a munkával és a fogyasztással a modern korban.

I. Tendenciák a fejlett világban – amerre a kevésbé fejlett világ is tart

1. A munka jellegében bekövetkezett változások

Az 1929–33-as gazdasági válság már megmutatott néhány olyan összefüggést, amely azóta még nyilvánvalóbban jelenik meg a világgazdaságban, mint akkor.⁷ Az első és legszembetűnőbb tény, hogy a gazdaságnak nincsenek határai. Ma globalizálódás néven került e jelenség a figyelem középpontjába, amelyet a termelési tényezők világméretű reallokációjának folyamataként érdemes szemügyre vennünk. E reallokációnak köszönhetően a munka jellege hasonlóvá vált a világ különböző régióiban. A folyamatot a feudalizmus bomlásáig érdemes visszakövetni.

1.1. AZ IPARI MUNKA URALKODÓVÁ VÁLÁSA

A munka jellegében az *első paradigmaváltás* akkor következett be, amikor az ipari munka vált a nemzetek, illetve régiók gazdagságának forrásává, és ennek fejlettsége határozta meg az erőviszonyokat a világgazdaságban.⁸ Az ipar térhódítása együtt járt a pénzügyi folyamatok világméretűvé és sztenderdizálttá válásával, a populáció munkavállalóként való koncentrációjával, később pedig az urbanizálódással, amely azután – a következő szakaszban – magával hozta a szolgáltatások húzó-ágazattá válását. Mindennek következtében az emberiség szaporodása minden eddiginél nagyobb méreteket öltött, miközben a mezőgazdaságban egyre kevesebben dolgoznak.

Az ipari munka és a szolgáltatások térhódítása következtében a munka jellegében bekövetkezett legfontosabb változás a gép és az ember egymáshoz rendeléséből fakadó kényszerek sokasága, amelynek például a kötött munkaidő betartásához szükséges fegyelmet és az ehhez igazodó mindennapi időbeosztást, vagy az analfabetizmus visszaszorulását köszönhetjük. Ez a folyamat a mezőgazdaságban is végbement, de az, a dolog természeténél

⁷ Nem véletlen, hogy akkoriban merült fel először a munkaidő radikális csökkentésének kérdése az Egyesült Államokban. Ld. erről: John de Graaf: Affluenza cure calls for political action. The Denver Post, 2001. október 25. <http://swiss.csail.mit.edu/~rauch/misc/worktime/Affluenza.html> A kérdésre később visszatérünk.

⁸ A paradigmaváltás persze sosem egyszerre megy végbe mindenütt és világos, hogy vannak – és még elég hosszú ideig lesznek – a Földön egészen nagy ember-lakta területek, ahol híre-hamva sincs iparnak, ugyan olyan már alig van, ahol iparcikkeket nem használnak, ha mást nem, fegyvert.

fogva, sokkal többet meghagyott a természet általi szabályozottságból, főként ami az ember életének és mindennapjainak időbeosztását illeti.⁹ E kényszerek kifejeződése a *munkaszerződés*, amely rögzíti a bér munka-visszonyt. Ez a szerződés a fejlett társadalmak legfontosabb kohéziós tényezője, az az alapviszony, amely biztosítja az egyén számára a *társadalomba való betagozódást*.

A második nagy változás a *tudás globalizálódása*, amely egyszerre két folyamatot jelent. Egyrészt, a világ különböző régióiban végzett *azonos jellegű munka* folytán az emberek azonos, vagy nagyon hasonló *ismeret-készletet* halmoznak fel életük során, az írás-olvasás tudományától kezdve a CNC eszterga vagy a varrógép kezelésén át a számítástechnikáig, ideértve ilyen hétköznapi tudásokat is, hogy hogyan kell kinyitni egy sörösüveget, vagy mosogatógéppel mosogatni. Másrészt viszont az emberek *elveszítik* a korábban nemzedékről nemzedékre öröklődő *tudások* egy jelentős részét, különösen a háztartási munkával, a kézművességgel és a mezőgazdasággal összefüggő tudásokat. Ez hosszabb távon egész kultúrák kihálásához vezet. Szokásos példa erre az egyszerű, népi gyógy módok „elfelejtése”, vagy, hogy a városi iskolás gyermekek anyanyelvéből hiányoznak a háziállatok ivadékainak nevei.

Mindennek következtében az iparban és a szolgáltatásokban dolgozó tömegek *alkalmatlanná váltak* arra, hogy merőben különböző jellegű munkákat végezzenek életük során, és – ami a fogyasztás szempontjából a legfontosabb változás – arra is, hogy *különböző szükségleteiket a piac megkezdésével* elégítsék ki.¹⁰

A harmadik nagy változás a *munka termelékenységének* rohamos növekedése, amely szorosan összefügg az *időgazdálkodással*. Az „ora et labora” korszakában a munka termelékenysége olyan alacsony volt, hogy a munka mellett csak a biológiai és a legalapvetőbb szociális szükségle-

⁹ A biológia és a mezőgazdaság napjainkban zajló forradalma azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a haladék ideiglenes, semmilyen akadály nem áll azelőtt a folyamat előtt, amely a paradicsomtermelést ugyanúgy kevesek titkává teszi majd, mint mondjuk a félvezető-gyártást és a körülmények sem fognak nagyon különbözni.

¹⁰ A különböző jellegű munkák végzésének alapvető akadály a ipari társadalmak 19–20. századi időszakában kialakult pályaválasztási kényszer, amelynek hatására a társadalomba belenövő egyén foglalkozást, szakmát, pályát választ és munkás életét e pályán igyekszik eltölteni. (Erről a pályáról csak olyan események mozdítják el, amelyek az egyén életében negatív élményt, esetleg sorstragédiát jelentenek.) Természetesen mindig voltak, akik sikeresen „váltak”, de a tömeges reakció a külső tényezők változásának elviselése, amelynek jó alapot adott az ipari társadalom viszonylagos stabilitása. (Ennek folytán volt értelme abban bízni, hogy az elveszített munkahely helyébe majd belép egy másik, amelynek ugyanolyan munkaerőre van szüksége, csak ki kell várni.) Ez a jelenség a munkaügyi központok átképző tanfolyamainak kudarcain ma is jól nyomon követhető („bányászból nem lesz virágkötő”, mondják).

A fent említett stabilitás az alapja annak is, hogy az adott foglalkozást űző egyén már nem képes szükségleteit közvetlenül kielégíteni, mivel nem áll rendelkezésére sem az ehhez szükséges eszköz, sem az ehhez szükséges tudás (lehet, hogy valaki kiváló programozó, de nincs tehene, és ha lenne, nem tudná megfejteni), a szükségleti cikket a béréből a piacon vásárolhatja meg. A piac megbízható: ha van pénz, mindig rendelkezésre áll a szokásos kínálat, azaz a vásárlónak látszólag semmi szüksége nincs arra a tudásra, amely az itt kapható termékek előállításához szükséges.

tek kielégítése volt társadalmilag elismert, az erkölcsi parancs ezekre vonatkozott, és ezernyi módon tiltotta, korlátozta az élvezetekre irányuló fogyasztást. A termelékenység növelése elé azonban az ipari társadalmak – a gazdasági kényszerek miatt – *nem állíthattak korlátokat*, aminek következtében azon javak termelése, amelyek a munkához (és az imádkozáshoz) kellene, igen rövid idő alatt végbement, és relatíve kis volumenű tőke megtérüléséről gondoskodott. A tőke tehát új területeket keresett, és közben tovább növelte a termelékenységet. Így új fogyasztási cikkek sokasága került a piacra, amelyeket azonban a még termelékenyebb munka (tőke) egyre rövidebb idő alatt képes megtermelni.

A termelékenység növekedéséből a fogyasztásra nézve *két dolog következik*. Az egyik, hogy gondoskodni kell arról, hogy az előállított termékeket *el is fogyasszák*, aminek következtében megváltoztak a szokások és az erkölcs. Ezzel párhuzamosan megváltozott az időgazdálkodás: *a munkaidő lerövidült*, egyfelől mert a termelékenyebb munka rövidebb idő alatt állította elő ugyanazt a termékalmazt, másrészt mert ahhoz, hogy a megtermelt javakat – amelyek jelentős része fogyasztási cikk – elfogyaszszák, tekintélyes mennyiségű ún. szabadidőre volt szükség.¹¹

1.2. A JÓLÉTI TÁRSADALOM

A második *paradigmaváltás a jóléti társadalom* eszméjének megjelenése és megvalósulása, amely szorosan összefügg a zabolátlan termelékenység-növekedéssel és az ennek következtében előálló fogyasztási kényszerrel.

Ez, a fentiekhez képest, a standardizált ipari munka helyett az *atipikus munkavégzés* terjedésének és a *szolgáltatások* dominánssá válásának a korszaka. A 21. század első harmadában az iparcikkek tömegtermelése nagyjából ugyanazt az utat járja be, mint korábban a mezőgazdaság, legalábbis abban a vonatkozásban, hogy a termelékenység továbbra is rohamosan nő, az ún. fejlett világban egyre kevesebben dolgoznak a hagyományos nyolcórás ipari munka keretei között. A termelékenység növekedése következtében a munkaerő iránti szükség *általában is csökken, a munkanélküliség viszonylag magas szinten stagnál*. A fejlett társadalmak, közöttük az Európai Unió erre a kihívásra egyelőre *a rugalmas foglalkoztatás* és az *életélethosszig tartó* tanulás jelszavával válaszol, amely egyaránt maximálisan megfelel a tőke igényeinek.

A rugalmas foglalkoztatás – a hagyományos, naponta ismétlődő nyolcórás munkaidőben érvényesülő foglalkoztatás helyett – a fogyasztó igényeinek jobb kiszolgálását teszi lehetővé: egyrészt a piaci kereslet változásaihoz való rugalmas alkalmazkodást, másrészt pedig a fogyasztó

¹¹ Feltéve, de meg nem engedve, hogy a munkaerő újratermeléséhez változatlan termékalmazra van szükség, a termelékenység-növekedés következménye, hogy a munkaerő olcsóbb lesz, hiszen az újratermeléséhez szükséges javakat is termelékenyebben állítják elő. Az oktatás időtartamának növekedésén, illetve az ennek során felhasznált javak szerkezetének változásán nyomon követhető a munkaerő újratermeléséhez szükséges javak mennyiségi növekedése és szerkezeti változása. Itt nem térhetek ki annak bemutatására, hogy ebben a fogyasztásban miként érvényesül a szociális meghatározottság.

időbeosztásához való alkalmazkodást jelenti.¹² Emiatt a szolgáltatások térnyerése közvetlenül is növeli a rugalmas rendszerekben foglalkoztatottak számát.

Ami a tudás kérdését illeti, az *élethosszig tartó tanulás eszméje* nem egyéb, mint a *rugalmas foglalkoztatás igényének* más formában való megjelenése. Nem arról van szó, hogy azokat a tudásokat kellene megmenteni, amelyek kiveszőben vannak, vagy a kultúra általános színvonalát kellene emelni. Azért kell tanulni, hogy *a munkaező ne csak időben és térben, hanem szerkezetben is folyamatosan alkalmazkodni tudjon* a tőke igényeihez.¹³

A tanulás eszméjének térhódítása ugyanakkor *csapdává* is válhat a tőke számára. A tőke érdekeit a termelési folyamatban maximális rugalmassággal kiszolgáló munkaező és a megtermelt javakat korlátlanul elfogyasztani hajlandó vásárló ugyanaz az ember, akit mindkét funkciójában az jellemez, hogy *értékrendjét aláveti* a fenti két élethelyzetnek, mi több, értékrendje *ezekből a helyzetekből táplálkozik*, és igyekszik megfelelni azoknak a *társadalmi normáknak*, amelyeket a munkahelyen és a piacon támasztanak vele szemben. Mindkét helyzetben alapvetően engedelmes. Amíg a tanulás tárgya az üzem számára szükséges ismeret (ld. a képzés, továbbképzés, átképzés, felnőttképzés köré szőtt ideológiák), amelynek átadása meglehetősen manipulatív és nem nélküli az azonosulás kialakításának elemeit¹⁴, addig a tanulás az engedelmes munkaező tökéletesítése csupán. Amikor azonban a tudás *felhalmozódása* elér egy *kritikus mennyiséget*, az alanyban *eszmerendszerek* keletkeznek, *a folyamat kontrollálhatatlanná válik*.¹⁵

A *munkaező kérdése* is másképp vetődik fel, mint korábban. A munkavállalók oldaláról szemlélve a kérdést: miután megfelelően adaptálódtak a tőke igényeihez és hajlandóak lennének elfogyasztani mindazokat a javakat, amelyeket a tőke megfelelő szintű megtérüléséhez el kell fogyasztani, *ők megfelelő mennyiségű időt* szeretnének ehhez a fogyasztáshoz. A *társadalmi egyenlőtlenségek* folytán, és különösen a kulturális egyenlőtlenségek folytán azonban a túl sok szabadidő *társadalmilag veszélyes* is. A fogyasztás nem olyan jól szervezett és kontrollált, mint a munka. Vannak olyan társadalmi rétegek, amelyek szabadidő-eltöltése teljes mértékben konform és megfelel a munkavállalótól/fogyasztótól elvártnak,

¹² Az iparban ennek tipikus esete a munkaező-kölcsönzés, amely a munkacsúcsok ellátását átmeneti munkamennyiség növeléssel biztosítja, ezzel áttételesen a megrendelések azonnali teljesítése mellett a raktárkészletek minimalizálását is lehetővé teszi, a szolgáltatásokban pedig a hétvégi, vagy a non-stop szolgáltatás, az internetes kiszolgálás jellegzetesen a fogyasztó időbeosztásához alkalmazkodó kiszolgálási módok.

¹³ Az „eldobható vállalatok” korszakában az alkalmazott munkaezőnek is eldobhatónak kell lennie, és amikor a kihajított cég helyett újat alapítunk, más tudásokkal rendelkező munkaezőre van szükség. Ld. Jonas Ridderstrale–Kjell A. Nordström: Funky business. A tehetség táncoltatja a tőkét. KJK-Kerszöv, Budapest, 2001. 57–59. oldal.

¹⁴ Nem véletlen, hogy a „16 tonna” c. dalt, amelynek híres refrénje „A lekem a vállalatot illeti meg”, és amely az 1978-as Kubai VIT dalos-füzetében az Internacionáléval, a DIVSZ-indulóval és a Bécsi munkásindulóval együtt jelent meg, 1998-ban a Republic együttes Üzenet c. albumában találjuk, majd 2002-ben baloldali lap jelent meg ezzel a címmel.

¹⁵ Erre utal a 13. jegyzetben hivatkozott könyv alcíme is: „A tehetség táncoltatja a tőkét”.

de mindig vannak olyanok, akik ebből a szempontból *deviánsak*, ha csak átmenetileg is.¹⁶

Emellett a munkáltatók rövid távú, egyedi érdekei is akadályozzák a munkaerő „egyenlő” elosztását a munkahelyek között, azaz teljes, de alacsony munkaidős foglalkoztatás helyett a tőke megtérülési szempontjai miatt a *részleges foglalkoztatás és a hosszabb munkanap* a jellemző.¹⁷

Erre a három tényezőre (rövidebb munkaidő iránti munkavállalói igény, a több szabadidővel járó társadalmi devianciák, a tőke igényei) a *nemzeti politikák nem adnak koncepciózus válaszokat*, az időről időre változó preferenciák pedig jellemzően konfliktusokat szülnek.¹⁸

A fejlett piacgazdaságok eddigi története alapján – amelynek során a tőke hosszabb távú érdekei eddig mindig legyőzték az eseti, rövidebb távú érdekeket – jó okunk van feltételezni, hogy mihelyt a *fogyasztás komoly akadályává válik a munkaidő hossza*, meg fog születni az *adekvát válasz*, és az üzem „szabadon engedi” a munkaerőt, amely a fogyasztás-

¹⁶ Gondoljunk pl. a hippi-mozgalomra vagy azokra az akciókra, amelyek valamely áru fogyasztásának bojkottjára irányulnak, már nem is beszélve a vegetáriánusok, a saját termelésű bioélelmiszereket fogyasztók, vagy a mindenkori fiatalok különböző csoportjainak szabadidő-eltöltési szokásaira, vagy csak a részeg éjszakai randalírozókra.

¹⁷ A munkaidő csökkentése érdekében születtek olyan javaslatok, amelyek később gyakorlati lépések kiindulópontjaivá válhatnak, mint például az 5 órás munkanap, az éves munkaidőkeret 25 százalékos csökkentése, vagy 50 év felett a munkaidő-alap fokozatos csökkentése egészen addig, míg az, a nyugdíjazás pillanatában, nulla nem lesz. Ezzel párhuzamosan egyre nőne a fogyasztásra fordítható szabadidő. (Ld. többek között a 7. jegyzetben hivatkozott cikket, vagy a Bajnai-kormány válságkezeléssel kapcsolatos 2008–2009. évi terveit.) A gyakorlatban azonban nem történt semmi, illetve ami történt, az, hogy egyre többet dolgozik, aki dolgozik és egyre nő a munkanélküliek száma – ezúttal úgy tűnik, hogy a válság hatására. Ld. Jonas Ridderstrale–Kjell A. Nordström: Karaoke kapitalizmus. Az emberiség menedzsmenete. KJK-Kerszöv, Budapest, 2004. Gürizés és munkanélküliség. 85–87. l. Az OMMF 2009. évi ellenőrzési tapasztalatai arra utalnak, hogy Magyarországon is uralkodó a „dolgozzon kevés ember minél többet” munkáltatói személete: „A feketefoglalkoztatást követően 2009-ben a legtöbb munkaügyi intézkedést a munkáltató nyilvántartási kötelezettségének a megszegése miatt hoztak (3538 db), mely 33 555 fő munkavállalót érintett (a szabályszegéssel érintett munkavállalók 18 százalékát). Ez a negatív jelenség 2007-től fokozatosan nyomon követhető (2007. évben 1701 intézkedés, 13 686 főt érintően, 2008-ban 3638 intézkedés, 26 793 főt érintően, 2009-ben 3538 intézkedés 33 555 főnél). Elsődlegesen a feldolgozóiparban fordul elő ez a jogsértés, ahol a munkavállalók 30 százalékát érinti, majd a kereskedelemben a munkavállalók 16 százalékát, a pénzügyi, biztosítási tevékenység területén a munkavállalók csaknem 11 százalékát.

Magas a munkaidő, pihenőidő, rendkívüli munkavégzés szabályainak megszegése 2009-ben, közel 32 000 munkavállaló sérelmére követték el, ami a jogsértéssel érintett munkavállalók 17 százaléka (2008-ban 35 264 főt, 2007-ben 20 908 főt érintett). A 2008-hoz képest a »visszaesés« annak tulajdonítható, hogy a második helyet elfoglaló nyilvántartási kötelezettség megszegése okán a munkaidő, pihenőidő szabályait már nem lehet eredményesen ellenőrizni. A legtöbbször ezt a rendelkezést is a feldolgozóiparban szegik meg a foglalkoztatók, itt a munkavállalók 35 százalékának sérelmére követték el.” Ld. „A munka világának biztonságáért”. Beszámoló a 2009. év ellenőrzés eredményeiről. 21. l. http://www.ommf.gov.hu/index.html?akt_menu=193. A kérdésre később visszatérek.

¹⁸ Ld. ehhez például a Siemens esetét, amely nemrégiben bejelentette, hogy tömegesen visz ki munkahelyeket Keletre. Az ebből keletkezett belpolitikai csatározás végül a korábbi bérral fizetett, megnövelt munkaidőben való munkáról szóló megegyezéssel végződött.

sal mindössze beteljesíti azt a termelési folyamatot, amelyet az üzemben megkezdett.¹⁹

Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy valóban halálra van-e ítélve a jóléti társadalom eszméje, mint azt többen jósolják. Meglátásom szerint csak az energiatartalékok kimerülése, a környezetszennyezés és még néhány, ehhez hasonló globális probléma vezethet a jóléti társadalom kudarcához, amely egyúttal az emberi társadalom kudarca is lesz. Ha ezeket az ún. globális problémákat sikerül elkerülni vagy megoldani, akkor a termelékenység növelésének kényszere és a fenti tőkemegtérülési követelmény miatt, amely nem teljesülhet fogyasztás nélkül, a társadalmak gondoskodni fognak arról, hogy a megtermelt javakat elfogyasszák. Egyelőre nem látni jeleit annak, hogy ennek a fogyasztás-növelésnek lennének korlátai.

2. A fogyasztás jellegében bekövetkezett változások

2.1. A FOGYASZTÁSI JAVAK BŐSÉGE

A fogyasztás jellegében bekövetkezett változások közül a legszembe-tűnőbb az a hatalmas fogyasztási cikk-tömeg, amely ma a piacot jellemzi, vagyis mindenekelőtt hatalmas mennyiségi növekedéssel van dolgunk. E mennyiségi növekedés két, mögöttes tényezőn alapszik: a fogyasztási cikkek termelékenyebb előállításán, és egy célszerűen megtervezett, differenciált, a piac ismeretén alapuló minőségrontáson, amelyet a régebbi idők óta használt javak esetében mindenki tetten érhet, aki nem röstell összehasonlításokat tenni.²⁰

A ruházati cikkek piacán például, nemcsak a kínai áru dömpingje (az európainál még mindig rosszabb minőségű anyag, hanyagabb elkészítés, rövidebb használhatósági idő) a jellemző, hanem olyan, a szociális fogyasztás körébe tartozó jellegzetességek is meghatározóak, mint a divat, illetve annak alkalmazkodása a társadalmi rétegződéshez, amelyek folyamatában azok a ruhadarabok is gyorsan elértéktelenednek, amelyeket viselőjük nem nyúlt el.²¹ Hasonló a helyzet az IT és az egyéb

¹⁹ A minőségrontás (ld. később) a fogyasztás felgyorsulását is magával hozza, azaz nem állítható, hogy egyenes arányosság lenne a fogyasztáshoz szükséges szabadidő és a terméktömeg növekedése között. Egy részletesebb elemzésben meg kellene különböztetni az egész megtermelt fogyasztási cikk-tömeg „forgási sebességét” és az egyes fogyasztó fogyasztásához szükséges időmennyiséget.

²⁰ Ez a probléma ma, éppen egyes nyersanyagforrások belátható időn belüli kimerülése kapcsán, már a politika figyelmét is felkeltette, így Európa arra készül, hogy egyre szélesebb körben kötelezze a gyártókat elhasznált termékeik visszavásárlására, de legalábbis összegyűjtésére és reciklálására. Ha ilyen kötelezettség életbe lép, rövid távon jelentősen csökkenhet a rövid élettartamú termékek gyártásához fűződő termelői érdek, hosszabb távon azonban – a recikláló technológiák kiépülése után – az ugyanazon anyagból többszörös profit megszerzése ismét csábítóvá válik majd.

²¹ A középkorban az igazán fontos, szép, ünnepi ruhákat éveken keresztül, kézzel készítették és díszítették, és gyakran több nemzedéken keresztül hordták – ebben az értelemben divatnak nyoma sem volt. Amikor a divat megjelent, túlnyomórészt a gazdagok divatja volt, akik megengedhették maguknak, hogy több rend ruhájuk és hozzávaló kiegészítőjük

távközlési cikkek piacán is, ahol a fogyasztást a technikai újdonságok diktálják, amelyek a régebbi – kevesebb, de használható funkciót betöltő – cikkeket úgy teszik elavulttá, hogy azok inkompatibilissé válnak az újabb hardverekkel.²²

A mennyiségi növekedés együtt jár azzal a jelenséggel, hogy a termékeket igen nehéz egymástól megkülönböztetni, holott az eladás sikere jórészt azon múlik, hogy az azonos szükségleteket kielégítő javak közül melyiknek a megvásárlására tudjuk rábírnunk a fogyasztót. Ennek köszönhetően értékelődött fel a reklám, amely képes arra, hogy elhitesse a fogyasztóval, hogy az adott termék rendelkezik valami olyan sajátossággal, amely miatt épp azt kell megvásárolni, és nem a másikat.²³

2.2. AZ EGYES JÓSZÁGCSOPORTOK FOGYASZTÁSÁNAK KÜLÖNBBSÉGEI ÉS HASONLÓSÁGAI

Itt érkezünk vissza a fogyasztási javak korábban vázolt csoportosításához, miszerint vannak a biológiai szükséglet-kielégítést szolgáló javak, a munkaerő újratermeléséhez szükséges javak és az ún. szociális javak. E három jószágcsoporthoz tartozó javak fogyasztásában, a fenti, általános tendenciák mellett jelentős különbségeket is láthatunk.

a) A biológiai szükséglet-kielégítés körébe sorolhatjuk az élelmiszert, a lakást, az alapszintű ruházkodást, és a gyermekek gondozásával, valamint az egészség fenntartásával kapcsolatos fogyasztást. Az első három szükségletcsoportba tartozó javak fogyasztása – mint azt a közgazdaságtanban régen leírták – rugalmatlan, azaz nagyjából ugyanannyit fogyaszt-

legyen, a ruhákat már nemcsak otthon készítették (a gazdagok esetében a szolgálk), hanem kezdtek vásárolni, illetve piacra gyártani. A piac növekedésével a lakosság túlnyomó többsége egyszerű „konfekcióban” járt, a divatos ruha merőben mást jelentett a gazdagok és a szegényebbek csoportjában (és e kettőnél jóval több csoportot lehetett öltözködés szempontjából elkülöníteni). Ma a gazdagok és a nem túl szegény tömegek divatja inkább a felhasználó anyagokban és az elkészítés gondosságában különbözik, mint bármi másban, így annak változásai mindenkit „sújtanak”, azaz a divatkövetés (az igazán gazdagok esetében megelőzés) mindenki számára a még használható termékek kidobásával és újabb pénzek elköltésével jár.

²² A digitális televíziózásra való átállás például tömegével állítja elő a környezetre veszélyes hulladékot, miközben hatalmas erőforrásokat használ el az új rendszer létrehozására, a fogyasztónak pedig egyszerűen nincs más választása, mint átállni az új rendszerre, ha egyáltalán tv-műsorhoz kíván jutni. A számítógépes játékok piaca is ezen az elven működik. Az újabb játékok magasabb követelményeket támasztanak a hardverrel szemben, így a régit ki kell cserélni ahhoz, hogy az újabb verziók fussanak. A mobiltelefonok piacának alakulása e tekintetben jobban hasonlít a ruházati cikkek piacára – a fogyasztó választhat, hogy kevesebb vagy több funkcióval rendelkező készüléket vásárol; telefonálni mindegyiken lehet.

²³ A digitálisműsor-szolgáltatók, mint tapasztaljuk, nem bíbelődnek ezzel, szimplán rákényszerítik a fogyasztóra a döntést, míg a legtöbb műszaki cikk piacán a fogyasztók jelentős részének egyszerűen hiányoznak az ismeretei ahhoz, hogy „racionálisan” döntsön egy adott márka megvásárlásáról vagy elutasításáról, ezért nem is racionális megfontolásokon alapul a döntés. Hasonló a helyzet például a távközlési díjsomagok esetében is, amelyek közül a fogyasztó néhány számtani művelet elvégzése után racionálisan is választhatna, de nem teszi.

tanak belőlük, akkor is, ha a jövedelmek nőnek, akkor is, ha csökkennek (nem tagadjuk ezzel a fogyasztó befolyásolásának lehetőségeit a legegyszerűbb terméktől a legjobb minőségűig húzódó skáláján). E területen a fogyasztói szokások változása rendkívül lassú, a termelőknek bőven van idejük alkalmazkodni.²⁴ Az ezeket gyártó ágazatok ennek folytán – standard minőséget nyújtván – kiegyensúlyozott keresletre számíthatnak.

Ezzel szemben a *gyermek gondozása és nevelése*, valamint az *egészségügyi ellátás a legrugalmasabb* piacok közé számítanak, ezeken a területeken korlátlanok a szükségletek kialakításának lehetőségei, és a szolgáltatók élnek is ezekkel a lehetőségekkel.

E szükségleteken egyébként szépen kimutathatók a *biológiai és a szociális szükségletek* kielégítésére irányuló fogyasztás elkülönítésének nehézségei is, amelyekre korábban utaltam. Vegyük például a védőoltásokat. Ezekkel kapcsolatban az a helyzet, amit Hankiss Elemér a *Társadalmi csapdák* című művében²⁵ leírt, hogy ti. az egyénnek addig biológiai szükséglete a betegség megakadályozása, amíg az jellemző a populációban, ha azonban a betegség nem fordul többé elő, a védőoltás szociális szükségletté válik, amelyről az egyén azt gondolhatja, hogy felesleges. Ebből következően aki azzal foglalkozik, hogy a piacot fogyasztásra próbálja rábírní, jó, ha szem előtt tartja, hogy sokkal nagyobb valószínűséggel lesz sikeres, ha a fogyasztásra szánt termékről be tudja bizonyítani, hogy az egyéni (alap)szükségletet elégíti ki.

A reklámpszichológiából azt is tudjuk, hogy egy *primer biológiai szükségletre* jól lehet építeni, és olyan szükségletek kielégítését felkínálni, amelyek elérése egyébként túl nagy erőfeszítésbe kerülne az egyénnek. Például a kóla esetében a tisztaság ismeretterjesztés arra szorítkozna, hogy „ha szomjas vagy, igyál hideg kólát, de tudj róla, hogy a koffein veszélyezteteti a szervezeted kalcium-háztartását”. Ezzel szemben a reklámok azt üzenik, hogy a kólaivás egyenlő a sikerrel és a „kitűnően érzed magad”, „olyan vagy, mint a legnagyobbak” és ami a legfontosabb, a „hozzánk tartozol” érzésével, azaz nem a megfelelő mennyiségű cukor, víz és koffein szervezetbe való bevitelét, a szomjúság oltását, hanem egy *komplex szociális szükséglet* kielégítését ígéri.

Miután a fogyasztó szociális szükségleteiről – és még sok, egyéb tényezőről – a piacot alakító termelők megfelelő mennyiségű *információval* rendelkeznek, a *biológiai szükségletek* kielégítését célzó fogyasztást is *erősen manipulálják*.²⁶ Itt kell megjegyeznünk, hogy a korábban említett

²⁴ Gondoljunk csak a hazai kenyérvásárlási szokásokra. Mire tömegessé vált – nem utolsósorban az egészségügyi propaganda hatására – a fehér kenyér fogyasztása mellett a különböző adalékokkal dúsított kenyérfajták gyártása, addigra rendelkezésre állt a kínálat is.

²⁵ Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák*. Magvető, 1979. 58–67. l.

²⁶ Nem véletlen, hogy a gyógyszerek reklámozása a reklámetikával, fogyasztóvédelemmel foglalkozók és a hatóságok részvételével folyó, időről időre fellángoló vita tárgya, amelyben azt az alapkérdést kellene eldönteni, hogy bizonyos – a fogyasztó számára ismeretlen – kémiai anyagok szervezetbe való bevitelét alapozhatjuk-e arra a rendkívül kevés információra, ami egy reklámba befér, illetve amit az ember a saját betegségéről vagy rossz állapotáról tud. A bukott manipulációs próbálkozás példája az a reklám, amely pozitív egészségügyi hatásokkal igyekezett eladni egy joghurtot, amely alapvetően nem gyógyszer, hanem élelmiszer. A gyártó csak akkor tért át az élelmiszerként való reklámozásra,

tudás-veszteségek, az életmódot jellemző időbeosztás és a kialakult életkörülmények miatt az emberek tömegei ma már nem alkalmasak arra, hogy a piac megkerülésével elégtérjék ki ezeket a szükségleteiket, és arra sem, hogy megítéljék a piacon kapható árukat. Ennek az a következménye, hogy az egyén *védtelen* a manipulációval szemben, a fogyasztásban is megnyilvánuló értékrend jelentős részben szintén manipuláció eredménye.²⁷

b) Ami a *munkaerő újratermeléséhez szükséges javakat* illeti, itt elsősorban a *munkavégzési szokások* alakítására és a *munka elvégzéséhez szükséges tudás* fogyasztására kell koncentrálnunk, miután az emberi munkaerő egyébként nem áll másból, mint megfelelő fizikai kondícióból, tudásból és motivációból.

ba) Mint a második paradigmaváltásnál láttuk, a *munkavégzési szokások* napjainkban erősen átalakulóban vannak, az atipikus munkavégzés terjedése és az erre vonatkozó propaganda azt célozza, hogy az emberek *szokjanak le* arról a stabilitásról, amit a *hagyományos munkaviszonyban, nyolcórás munkaidőben* való foglalkoztatás jelent. Ez a folyamat azért lassúbb, mint amit a tőke érdekei követelnének, mert az emberek *biztonság-szükséglete* áll az útjában.

A biztonság itt nemcsak a társadalomba való beágyazottság vagy a jövedelem biztonsága, hanem komplex pszichológiai szükséglet. Ez a szükséglet magában foglalja – például – a hétköznapi rutinok biztonságteremtő működése iránti igényt, amelyet leginkább azzal lehet illusztrálni, hogy hány döntést kell az egyénnek meghoznia naponta. Atipikus munkavégzési formák esetén e *rutinok jelentős része nem működik*.

Megjegyzem, minél többször kerül az egyén *döntési helyzetbe*, annál tágabbak a rajta kívül álló társadalmi erők lehetőségei arra, hogy befolyásolják ezeket a döntéseket, és a *fogyasztásra jól kondicionált egyént* nem nehéz rávenni arra, hogy *megkísérelje* az alapvetően csak munkával kielégíthető szükségleteit²⁸ is *fogyasztás útján* kielégíteni. Jellemző következ-

amikor megbírságotlák amiatt, hogy a termék pozitív egészségügyi hatását nem lehetett kimutatni. Persze maga a reklám lehetett sikeres abban az értelemben, hogy rengeteg joghurt fogyott ennek hatására.

²⁷ Ezen alapszik például a hazai ásványvíz-fogyasztás is, amely a szakemberek szerint az ország döntő részén teljesen felesleges, mert a szolgáltatott ivóvíz megfelelő minőségű és az immunrendszer erősítése szempontjából fontos lenne, hogy ne ásványvizet, hanem csap/kútvizet igyanak az emberek. Ugyanakkor az ásványvíz reklámja mindenek előtt a „tisztaság”, a „frissesség” és a „fiatalság” asszociációira épít, amelyek értéktartalmat hordoznak. Ezek közül a tisztaság a fent jelzett immun-probléma miatt káros, a frissességet bármilyen vízzel el lehet érni, ha az ember szomjas, a fiatalság pedig a populációnak akkor is csak kisebb részét jellemzi, ha mindenki ásványvizet fogyaszt. Mindemellett – különösen városban – sokkal nehezebb egy pohár „sima” vízhez hozzájutni, mint egy palack ásványvízhez.

²⁸ Ld. erről bővebben: Garai László: Identitásgazdaságtan. *Gazdaságpszichológia másképpen*. TAS Kiadó Budapest, 2003. Különösen: „Jahoda (1979) elmélete a szükségletkielégítés tekintetében megkülönbözteti egymástól a munka manifeszt és latens funkcióit. A manifeszt funkció olyan szükségletekkel kapcsolatos, amelyek kielégíttetlensége a munkatevékenységet kiváltja, hogy ennek révén kielégüljön: ilyen funkciója a munkának például a fizetség. A latens funkció ezzel szemben olyan szükségletekkel függ össze, melyeknek az ember nem okvetlenül van tudatában; ezért kielégületlenségük nem feltétlenül vezet

ménye ennek a viselkedésnek az unalom, amely a fogyasztás passzív jellege folytán előbb vagy utóbb akkor is előáll, ha az ember „szórakozik”, és aminek következtében egyre intenzívebb szórakozást keres.²⁹

A másik, jellegzetes reakció a biztonság-szükséglet kielégítése előtt álló akadályokra a *munkamánia*, amely nem mondható tömegesnek, de már észrevehető a fejlett társadalmakban. A munkamániás biztonsági szükségletének kielégítésére egyedül a munka adta keretek és az abból fakadó, jogosnak tűnő önigazolás alkalmas. És, mint azt elemzők megállapították, a munka csapdává válik azáltal, hogy az egyén egyre kevesebb más területen rendelkezik kompetenciákkal, minél fogva még inkább a munkába menekül.³⁰

A *biztonság-szükséglet ereje* mutatkozik meg abban is, hogy a munkavállalók szinte *bármilyen hosszú munkaidőben* hajlandóak dolgozni, még a fejlett Európában is, és ezzel partnerek a vállalatok azon érdekeinek érvényesítésében, hogy minél kevesebb embert minél hosszabb ideig lehessen dolgoztatni.³¹

bb) A munkavégzéshez szükséges tudások *megszerzése és gyarapítása*, mint láttuk, a fogyasztás szempontjából legalábbis *ellentmondásos* folyamat. Európában kétségkívül jelen van a tudás felértékelődése, még akkor is, ha a főként felnőtteknek nyújtott oktatások jelentős része csak

öt arra, hogy munkaviszonyt létesítsen, ám ha a munkaviszony megszűnik, ez elvezet a kérdéses szükségletek kielégületlenségéhez. A munkának Jahoda szerint legalább öt latens funkciója van:

- módot nyújt az egyénnek, hogy tevékenységet végezzen;
- strukturálja az időt;
- rendszeres kapcsolattartást és tapasztalatcserét biztosít;
- olyan célokkal teremt közösséget, amelyek túlhaladják az egyén perspektíváját;
- és státust ad a személynek.” 192–193. oldal, <http://mek.oszk.hu/05900/05970/05970.pdf>

²⁹ Nem utolsósorban ennek a következménye az ún. extrém sportok, vagy a drog terjedése.

³⁰ A bér munkás múlt arra kondicionál, hogy fel kell kelni, ha csörög a vekker. Amíg naponta ugyanakkor munkába kell menni, tudja az ember, hogy ott mit kell csinálni, és a nap további részében milyen feladatokat kell elvégezni, addig a hétköznapi döntések olyasmikre korlátozódnak, hogy menjünk-e moziba, mit együnk vacsorára, vagy hogy mikor induljunk el a járdaszegélyről az út túloldalára. Mihelyt azonban megszűnik a napi 8 órás munkavégzés, a nap első döntését arra vonatkozóan kell meghozni, hogy mikor keljünk föl, és ettől fogva minden cselekvés külön döntést igényel. Ennek sokszor depresszió a következménye; az egyén a rászakadt szabadságot és döntéskényszert számkivettségként éli meg. Ugyanebbe a jelenségkörbe tartozik az a távmunkások esetében kimutatott ártalom, hogy: ők könnyebben válnak munkamániássá, mint a csoportban dolgozó társaik. Ennek oka, hogy a munka elvárt mennyiségét és minőségét illetően nem állnak rendelkezésükre a csoportban kialakuló mércék, így túlbiztosításra törekszenek. Ld. pl. Bankó Zoltán, Ferge Sándor, Gáspár Máttyás, Kántor Nedda, Kökényiné Ivanics Annamária, Kugler Kinga, Laczkó Zsuzsanna, Paál Kálmán, Wesselényi Andrea: *Táv munka tanácsadó*. KJK-Kerszöv Budapest, 2003.

³¹ Ld. erről bővebben az EU munkaidő irányelve és ennek kapcsán az ún. opt-out körül kialakult vitákat, amelyben a szabad túlórázás mellett érvelők arra hivatkoztak, hogy a munkavállalóknak ez nincs ellenére, lehet ilyen szerződéseket kötni, hiszen ők is érdekeltek a hosszabb munkaidőben. 2003/88/EK irányelve a munkaidő-szervezés egyes szempontjairól. http://www.euvonal.hu/index.php?op=kozossegi_politikak&id=24 és <http://www.europarl.europa.eu/oeil/FindByProcnum.do?lang=2&procnum=COD/2004/0209>

az „üzem” számára képez alkalmas munkaerőt (aki ettől – a tanulás ellenére – nem válik alkalmassá arra, hogy a piacot megkerülve elégítse ki a szükségleteit). A fejlett társadalmak problémája az, hogy az általános képzésben is egyre kisebb részarányt foglal el a kultúra közvetítése.³² Az üzem számára való nevelés és oktatás az óvodában megkezdődik, a szakképzésben elér egy használható szintet, majd a munkavállalói létben folytatódik. Ha valaki nem tesz eleget a tanulóval/munkavállalóval/fogyasztóval szemben támasztott követelményeknek – miután ő sem kerülheti meg a piacot a szükséglet-kielégítési során –, azt a „fejlett” társadalom többnyire rossz munkával és alacsony jövedelemmel bünteti, s legtöbb esetben deviánsnak tekinti.

Úgy tűnik, hogy az oktatási rendszer hatékonyságának romlása annak a védekezési mechanizmusnak a része, amellyel bizonyos mennyiségű és minőségű tudás felhalmozódását elősegítjük, de a kritikus mennyiségű tudás felhalmozódását megakadályozzuk, annak érdekében, hogy a munkavállaló-fogyasztó és a tőke közötti alkukat zökkenőmentesen lehessen megkötni. Jelzem, hogy ez az összefüggés mind a tudás, mind a fogyasztás oldalán más színvonalon jelenik meg az elit esetében, amelynek nem a munkavállaló-fogyasztó, hanem az „alkotó” szerepét szánja a társadalom, legyen ez az alkotás politikai, művészi, gazdaságirányítási vagy bármilyen más természetű. Az elitnek „szánt” javakat is termeli valaki, amely azok elfogyasztásával gondoskodik a saját fennmaradásáról.

A fogyasztási cikkek differenciálódása és bonyolultabbá válása a fogyasztás folyamatát nagy mértékben közelíti a termelési folyamathoz. Szembetűnő ez a közeledés a tekintetben, hogy a termelés és a fogyasztás egy részét is viszonylag bonyolult berendezések segítik, és ezek kezelésében – ha nem is ugyanarról a gépről van szó, mint például a számítógép esetében – rengeteg az analógia. Emiatt kibővültek azok a területek, ahol a munkához és a fogyasztáshoz ugyanazokra a tudásokra és készségekre van szükség. Ezért a tudás meghatározott minimumának felhalmozása nemcsak a termelés, hanem a fogyasztás előfeltétele is, tehát erre a minimumra nemcsak a termelésben van szükség, hanem a fogyasztásban is, illetve mindkét területen jól hasznosítható.

c) A korábban szociálisnak nevezett javak fogyasztásában a legszembetűnőbb a fogyasztási szokások megváltozása (miközben változik a fogyasztás szociális jellege a biológiai szükséglet-kielégítésben és a munkaerő újratemelésében is). Mára önálló területek jelentek meg a fogyasztásban, amelyekre kizárólag annak érdekében van szükség, hogy az egyén igazolja magát a társadalom előtt.³³ A 20. század vége felé lezajlott az a vita,

³² Itt nem egyszerűen a humánnak nevezett tudományokra gondolok, hanem mindenre, ami az emberiség kultúrkincsét és ennek értékeit, illetve az ezekhez való viszony alakítását jelenti, láthatóan azonban ez a probléma ma csak keveseket érdekel. Leegyszerűsítve némileg a kérdést, a tárgyi tudás és az érték közvetítés közoktatási dilemmájához jutunk, amely egyelőre a tárgyi tudás javára dőlt el.

³³ Erről (is) szól Garai László idézett műve, amelyet megfelelő terjedelemben itt nem idézhetek, de megjegyzem, hogy ezt példázza a szociális minimum fogalmának az az értelmezése, miszerint a szociális minimum az, amit „el kell fogyasztanod ahhoz, hogy a társadalom tagjának tekinthesd magad”. Bővebben ld. id. mű 2.4.1. Az egyenlőség gazdaságpszichológiája c. részében.

amely a fogyasztói társadalmat igyekezett elhelyezni az emberiség történetében. E vita után, és az azóta végbement történések látva világosan látszik, hogy a fogyasztás egyetlen korlátja maga a szükséglet, amely azonban *korlátlanul termelhető*.³⁴

3. A pénz, ami a fogyasztáshoz kell

Tekintettel arra, hogy a fogyasztás a piac közvetítésével zajlik, ideje szemügyre venni azt a kérdést is, hogy a *fizetőképes kereslet* hogyan képes biztosítani az *újratermelés zavartalanságát*.

A közgazdászok a gazdasági egyensúlyt többek között a részpiacok egyensúlyaként értelmezik, így a fogyasztási cikkek piacának egyensúlya – leegyszerűsítve – azt jelenti, hogy a piacon akkora a fizetőképes kereslet, amekkora a fogyasztási cikkek kínálata. A termelékenység növekedése és a termék differenciálás szükséglete önmagában is elegendő ahhoz, hogy állandóan újabb és újabb terméktömeg jelenjen meg a piacon, az egyensúly tehát csak akkor marad fenn, ha ennek a *növekvő terméktömegnek növekvő jövedelmek* teremtenek keresletet, feltéve, hogy az árak változatlanok maradnak.

A tőkemegtérülés szempontjából vizsgálva a fogyasztási cikkek piacát, a piacon megjelenő *jövedelemtömegnek* van jelentősége, amelyen belül *két jövedelemtípust* érdemes elkülöníteni. Az egyik a *bérijövedelem*, a másik a *szociális transzferek*.

A bérijövedelem formájában kiáramló jövedelemtömeg részben az *egyedi bérek* színvonalának, részben pedig annak függvénye, hogy miként alakul a *foglalkoztatottak száma*. (Európa mindkét fő tényező tekintetében ambiciózus célokat tűzött maga elé, a bérek lassú növekedése [és kiegyenlítődése] mellett igen magas foglalkoztatási szintet kíván megvalósítani, deklarálta annak érdekében, hogy a befolyó adókból továbbra is fedezni lehessen a szociális transzfereket.)

A *bérijövedelmek növekedésével összefüggésben* érdekes részjelenségekre figyelhetünk fel.

Ezek egyike az időbér térnyerése. A bérek – amelyek a jövedelmek központi elemét képezik – növekedését korábban igyekeztek szorosan a termelés növekedéséhez kötni, úgy annyira, hogy egyébként mérhetetlen szellemi munkáknál is a teljesítménybérezés rafinált formáit alkalmazták. Mára ez a tendencia megfordulni látszik; a korábban hagyományosan teljesítménybérrel fizetett területeken is *gyakrabban alkalmaznak időbért*. Ez a fordulat kevésbé annak az eredménye, hogy a teljesítménybérezés alkalmazása nem növeli a teljesítményt magát, hanem inkább annak, hogy a profit *nem attól növekszik*, ha *több munkát fektetnek be*. A profit növekedésének záloga ma sokkal inkább az *emberi tudás*, amit nem teljesítménybérezéssel, hanem bonyolult humánpolitikai eszközökkel lehet a profit szolgálatába állítani – hacsak nem áll szolgálatba önként és örömmel.³⁵

³⁴ Ama Bernard Shaw-i mondás analógiájára, hogy a házasság azon problémák megoldására született intézmény, amelyek nélküle nem léteznének.

³⁵ Ld. többek között: Jonas Ridderstrale–Kjell A. Nordström: Funky business. A tehetség

Ha a vállalat a munkavállalók tudásának elég nagy hányadához akar hozzájutni, érdemesebb olyan munkakörülményeket teremtenie, amelyek közepette ezt a tudást a munkavállalók *szívesen átadják* a cégnek, mint különböző, erre presszionáló eszközöket alkalmazni. E munkakörülmények egyike a munkavállalók bérezése, pontosabban az egész kompenzációs rendszer, amelynek a bér egyik eleme csupán.³⁶ Az ilyen módon *ösztönző bérrrel szemben* szinte az egyetlen követelmény, hogy olyan *magasnak kell lennie*, hogy megfeleljen a munkavállaló értékítéletének.³⁷

A másik – témánk szempontjából érdekes – jelenség, hogy a *bérek színvonal*a az elmúlt húsz év során *sem egyenlítődt ki* olyan világgazdasági régiókon belül, mint például az Európai Unió, ahol a tőkeáramlás előtti korlátok a szocialista rendszerek összedőlésével együtt omlottak le. Láthatóan e területen is érvényesül az „akinek van, annak adatik” összefüggése. Úgy vélem, ez a jelenség nem annak köszönhető, hogy a fejlettebb országokban a szakszervezetek sokkal eredményesebb bérharcot folytatnak, mint a kelet-európai országok szakszervezetei, bár ennek szerepét nem tagadhatjuk, ahogy nem tagadhatjuk azt sem, hogy a tőkemozgások a nemzeti érdek is képes befolyásolni (ld. pl. a Siemens korábban említett esetét), ezek következmények. Meglátásom szerint e jelenség annak (is) köszönhető, hogy a fizetőképes kereslet színvonalát rontja az, aki a bérszínvonalat rontja, ezért a fejlett országok piacára termelők *nem érdekeltek* abban, hogy a *bérszínvonal* ezekben az országokban jelentősen csökkenjen.

Felmerül a kérdés, hogy miért nem mindegy a tőkének, hogy milyen nemzetiségű a fogyasztó. Egyrészt azért, mert a különböző életszínvonalon álló fogyasztók különböző javakat fogyasztanak, tehát nem mindegy, kinek mit akarunk eladni. Másrészt – és ez a fontosabb – azért, mert a biztonság és a stabilitás, a kiszámíthatóság egy szükséges szintje, a társadalmi-politikai béke a profitszerzés előfeltétele.³⁸ Ezen előfeltételek fennmaradásához a szociálpolitika ugyanúgy hozzájárul, mint az egyén megfelelő szintű biztonságának fenntartásához. Következésképpen: a *társadalmilag elfogadott bérszínvonal* fenntartása és növelése és a *megfelelő szociális biztonsági szint* fenntartása nemcsak a fogyasztónak, hanem a *termelőnek is érdeke*.³⁹

táncoltatja a tőkét. KJK-Kerszöv, Budapest, 2001., vagy bármelyik humánerőforrás-menedzsment tankönyvet.

³⁶ Ez nem jelenti azt, hogy a kompenzációs rendszer többi eleme nem jelenik meg a piacon, mint fogyasztási cikkek iránti kereslet, akkor sem, ha a statisztika nem a fogyasztói piacon, hanem a termelési költségek között méri meg őket. E cikkek eladói számára a vásárló cégek jól előre jelezhető és általában elég stabil piacot jelentenek.

³⁷ A humánmenedzsment tudja ezt, minek következtében a felvételi interjúkon rendszerint elhangzik az a kérdés, hogy a leendő munkavállalónak milyen kompenzációs igényei vannak. Természetesen az, hogy itt a tudás diktál, nem a manapság operátoroknak nevezett betanított munkások piacának jellemzője. Betanított munkásból általában túlkínálat van a munkaerőpiacon, tudásból azonban nincs.

³⁸ Ld. erről Ferge Zsuzsa: Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Napvilág Kiadó 2010. 90–97. oldal.

³⁹ Itt nem térhetünk ki annak vizsgálatára, hogy a kiegyenlítődésként miért nem ment végbe úgy, hogy a kelet-európai régió „utolérte és túlszárnyalta” Nyugat-Európát.

A szociális transzferekből a fogyasztási cikkek piacán létrejövő kereslet nagysága leginkább attól függ, hogy a szociális transzferek melyik és mekkora részét nyújtják közvetlenül a lakosságnak, függetlenül a tényleges vevő személyétől (maga a fogyasztó, az állam, a helyi önkormányzat, civil szervezet stb.)⁴⁰, és attól, hogy e javakat pénzben vagy természetben nyújtják-e.⁴¹ Mértékét befolyásolja a gazdasági növekedés és a demográfiai helyzet, de alapvetően a gazdaság- és szociálpolitika – fent említett tényezők által is befolyásolt – értékválasztásai határozzák meg.

A modern gazdaságpolitikák, különösen napjainkban, a gazdasági és a költségvetési egyensúlyt tekintik centrális értéknek, amelyet a növekedéssel együtt szeretnének fenntartani. A gyakorlatban azonban egész Európát a költségvetési deficit jellemzi, amelynek jelentős tényezője a szociális transzferek mértéke. A szociális kiadások szintjének fenntartása mögött fellelhetőek a szolidaritás, a humanitás, a biztonság értékei, és azoknak a termelőknek az érdekei, akik a szociális kiadásokra mint *jövedelemre* számítanak.⁴² Mindezek mögött pedig ott a tőke *stabilitás és biztonság* iránti igénye.

Visszatérve tulajdonképpeni témánkhoz, a fogyasztás növelését tehát részben a bérek növelésével, részben a szociális transzferek növelésével érhetjük el. Nem véletlen, hogy az egyéni bérek elszakadhatnak a teljesítményektől, a szociális transzferek pedig meghaladhatják a költségvetési lehetőségeket: ha a tőkemegtérülés szempontjait tartjuk szem előtt, a keresletnek (ami a bérből és a szociális transzferekből lesz) nem a teljesítménytől vagy a központosított jövedelemhányad nagyságától, hanem attól kell függnie, hogy mekkora az adott időszakban elfogyasztandó (megvásárolandó) *termékhalmoz.*

II. A munka és a fogyasztás néhány hazai vonatkozása

1. A hazai vállalkozások magatartása

A hazai vállalkozások magatartásával kapcsolatosan csupán *néhány feltűnő jelenséget* szeretnék itt jelezni.⁴³ A legelső szembetűnő tény a vállalkozások száma. Magyarországon minden 100 lakosra jut 7 működő

⁴⁰ Általában azt mondhatjuk, hogy a fogyasztási cikkek iránti keresletet az elsődleges elosztás során biztosan növelik a pénzbeli szociális transzferek, míg a természetben nyújtott javak és szolgáltatások közül azok, amelyeket közvetlenül személyeknek nyújtanak. A másodlagos vagy harmadlagos elosztás során azonban majdnem valamennyi, ilyen természetű jövedelem fogyasztássá válik (például a szociális beruházások költsége az elsődleges elosztásban a közösség „termelési” költsége, de keresletet teremt a fogyasztási cikkek piacán az a hányad, amelyet a beruházás során munkabéreként fizettek ki).

⁴¹ Az a szervezet, amely természetben nyújt javakat, szintén vásárol a piacon, a jóság fogyasztóhoz való eljuttatásában közvetítő szerepet tölt be.

⁴² Szép példája ennek a H1N1 vírus elleni világméretű küzdelem, amellyel kapcsolatban felmerült az a lehetőség is, hogy emögött nem áll semmilyen szociális megfontolás, csupán a vakcinagyártók piaci érdeke.

⁴³ Összefoglalóan ld. : Ferge Zsuzsa: Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Napvilág Kiadó 2010. Az Újkapitalista piacgazdaság. 80–90. oldal.

vállalkozás,⁴⁴ amelyek között sok kényszervállalkozás, színlelt szerződések kötései egyéni vállalkozó van ugyan, de a formálisan a szabadpiacból megélni szándékozó vállalkozások száma is igen magas. Természetesen a vállalkozások átlagos mérete kicsi, a foglalkoztatottak számát tekintve különösen. Ezek a vállalkozások egy olyan piacon szeretnének megélni, ahol – többnyire ugyanezen vállalkozások egyéni megfontolásai, stratégiája miatt – *alacsonyok a jövedelmek*. Ennek természetes következménye lenne a kielezett piaci verseny.

Ehelyett a hazai vállalkozások jelentős része az *állam felé fordul*, amely a maga részéről mindent megtesz, hogy a *vállalkozásokat fenntartsa*. Egyrészt jelentős megrendeléseket, másrészt jelentős támogatásokat nyújt, harmadrészt túri, hogy a vállalkozások sokasága feketén foglalkoztasson, ne fizesse meg az adókat és járulékokat, színlelt szerződéseket kössön stb.

Az állam ilyen magatartása mögött a *foglalkoztatáshoz fűződő közérdeket* találjuk, amely minden olyan tárgyaláson kifejeződik, ahol a vállalkozók adó- és járulékcsökkenési igényeiről, a minimálbér emeléséről vagy az állami támogatások elosztásának feltételeiről van szó.⁴⁵ A foglalkoztatás

⁴⁴ 1,6 millió vállalkozásból 701 ezer volt a működő 2008-ban. Vállalkozások demográfiája, 2008. Statisztikai Tükör, 2010. május 21. 2. oldal.

⁴⁵ Különösen érdekesek ebből a szempontból az Országos Érdekegyeztető Tanácsban (OÉT) minden évben lefolytatott bértárgyalások, amelyeken a szociális partnerek a következő évi keresetnövekedés és a minimálbér mértékéről egyezkednek. A munkáltatók által hangoztatott érvelés szerint a vállalkozások akkor tudnak több embert foglalkoztatni/magasabb bért fizetni, ha a bérek alacsonyok maradnak, a járulékok és az adók pedig csökkennek. Ezek a tárgyalásokon nem merül fel az a kérdés, hogy a vállalkozás akkor is több embert foglalkoztathatna/magasabb bért fizethetne, ha el tudná adni a piacon, amit kínál. A jövedelmekkel való érvelés halványan megjelenik ugyan a szakszervezetek álláspontjában (a szakszervezetek azért ódzkodnak az ilyen érveléstől, mert azonnal az a vád éri őket, hogy a munkahelyek megtartása nem fontos a számukra), de még sohasem hangzott el, hogy a vállalkozás adott feltételek mellett „nullszaldós” volna lehetne a kritériuma annak, hogy egy vállalkozás fennmaradjon (vagyis az adott adó- és járulékszintet, tisztes bért meg kéne tudni fizetni), az ennél rosszabbul teljesítő cégeket pedig hagyni kell kihullani a piacról, hiszen fennmaradásuk további közösségi forrásokat emészt fel. (Ferge Zsuzsa idézi Szalai Erzsébet Szakítópróba c. munkáját ezzel kapcsolatosan. Ld. id. mű 81. oldal.) A kapacitásfelesleget a vállalkozások oldalán és az ebből következő alacsony béreket a munkavállalók oldalán részben állami eszközökkel, mesterségesen tartjuk fenn.

Hasonló tanulságokkal szolgálnak a rendezett munkaügyi kapcsolatok kritériumainak érvényesítéséről folytatott tárgyalások, amelyek középpontjában az a megfontolás állt, hogy ne kapjon állami támogatást és ne jusson állami megrendeléshez az a vállalat, amely jelenetős mértékben megszegi a foglalkoztatás szabályait. Ez a szabályrendszer kizárt az állami forrásokért való sorban állásból egy sor céget, amelyek azonban nem a szabályok betartásával, hanem azok kijátszásával reagáltak a versenysemlegesség és a szabályos foglalkoztatás érdekében tett állami lépésekre. Az OÉT tárgyalások szintjén a munkáltatói érdekképviseletek folyamatos tiltakozását és a szabályok enyhítése érdekében kifejtett nyomást lehetett tapasztalni, amely egyik jele annak, hogy az állami piacnak és a támogatási rendszernek milyen nagy szerepe van a gazdaságban. Ráadásul ez a piac a közbeszerzési eljárások elemzése szerint mintegy 20–30 százalékkal magasabb árszínvonalon működik, mint a nem-állami piac. Ld. A korrupció és a közbeszerzési korrupció Magyarországon. GKI Gazdaságkutató Zrt. Budapest, 2009. http://www.kozbeszerzes.hu/static/uploaded/document/Korrupcios_kozbeszerzesi_kutatas_Magyarorszagon_I_kotet.pdf és

alakulását bemutató statisztikai adatok (ld. a következő részben) azonban annak is bizonyítékai, hogy az adók és járulékok csökkentése nem növeli a foglalkoztatást. Felmerül a kérdés, hogy miért van ez így, hiszen elvben a cégnél maradó jövedelemhányad *forrásként szolgálhatna* a cég növekedéséhez, amely a *foglalkoztatottak számának növekedésével* járhatna együtt, láthatóan azonban csak a cégek kis hányada folytat ilyen stratégiát.

Ennek két alapvető, egymással összefüggő oka van. Az egyik ok a *piaci kereslet* fent említett *korlátozottsága* (amelyet Szalai Erzsébet túltermelésnek, illetve kapacitásfeleslegnek nevez), a másik pedig a *kisvállalkozásokból jövedelemhez jutók fogyasztási stratégiája*. A piaci kereslet szintje messze alatta marad a kínálatnak, ami miatt a cégeknek tömegesen kellene kihullaniuk a piacról, de az állami megrendelések és támogatások folytán sokkal kisebb hányaduk szűnik meg, mintha magukra hagyná őket az állam. (A kereslet alatta marad a fogyasztók-munkavállalók igényeinek is, akik azonban már nem ringatják magukat abban a hitben, hogy ezen belátható időtávon változtatni tudnak, így a „bérharc” meglehetősen észrevétlenül folyik.) A másik ok a vállalkozások menedzsmentjének és tulajdonosainak fogyasztáshoz való viszonya. Ez a kör *hatalmas elhalasztott kereslettel* rendelkezik, így jövedelmeinek jelentős részét *fogyasztásra fordítja, beruházás helyett*. Ebben az attitűdjében támogatja az alacsony piaci kereslet, vagyis hogy végül is bármelyik pillanatban tönkremehet, aminek következtében ismét nem tud majd fogyasztani. Másrészt nem lehet biztos abban, hogy a beruházás megtérül, ismét csak a piac alacsony felvevőképessége miatt. (Átmeneti kategóriát képeznek azok a beruházók, akik bővítenek ugyan, de a beruházást nem fizetik ki, így növelik a tartozási láncolatokat és a kockázat csökkenésében bíznak, amelyet valójában növelnek.)

Ezek az egyéni vállalkozási stratégiák oda vezetnek, hogy *a vállalkozások maguk nyomják le a keresletet*: minél kevesebb embert igyekeznek foglalkoztatni, minél alacsonyabb bért, járulékot, adót igyekeznek fizetni, és jelentős részben az előző időszakban kifizetett és központosított állami jövedelmekből igyekeznek fedezni a kiadásait. Ezt a kereslet-hiányt a saját fogyasztásuk nem képes kompenzálni. Kereslet hiányában viszont a meglévő szinten is alig tudják a vállalkozást fenntartani, és túl kockázatosnak látják a bővítést.

Ács Ferenc (szerk.): A korrupció és a közbeszerzési korrupció Magyarországon II. kötet. A közbeszerzési korrupcióval kapcsolatos percepciók és attitűdök vizsgálata. M.Á.S.T. Piac-és Közvéleménykutató Társaság. http://www.kozbeszerzes.hu/static/uploaded/document/Korrupcios_kozbeszerzesi_kutatas_Magyarorszagon_II_kotet.pdf. 4.8.3. A korrupció hatása a beszerzési költségekre. 80. oldal.

„Tavaly 6611 közbeszerzési eljárásra került sor, ez 69 százalékkal több, mint egy évvel korábban, az eljárások értéke összesen 1809,8 milliárd forintot tett ki, itt a növekedés 27,6 százalék...” Közbeszerzésekre 1810 milliárd ment el tavaly. http://hvg.hu/gazdasag/20100226_kozbeszerzes_tavalyi_ertek, 2010. február 26.

2. A termelékenység

2000 novemberében rövid, de impozáns elemzést közölt az Ecostat arról, hogy a 20. század végén hogyan változott a termelékenység a világban és ezen belül Magyarországon.⁴⁶ Mint írja, „A fejlett ipari országok termelékenysége a nyolcvanas évtizedben átlagosan 43 százalékkal javult. A feldolgozóipar teljesítményét vizsgálva az 1980-as évtizedben Japán és Ausztria teljesítménye volt kiemelkedő. Ausztriában a termelékenység javulása inkább az alkalmazottak számának jelentős csökkenése mellett, míg Japánban a létszám közel 10 százalékos növekedése mellett ment végbe... Ott, ahol alacsonyabb foglalkoztatás mellett kiugró termelési eredmények állnak, technológiai korszerűsítést feltételezhetünk (pl. számítógépgyártás, precíziós műszergyártás).” *Vagyis kétféle tendencia* (a többi, itt nem idézett országra jellemzően ezek valamilyen elegye) valósult meg: 1. a termelékenység növekedése *létszámcsökkenés mellett* ment végbe, azaz a mutató alakulásában jelentős szerepet játszott a foglalkoztatottak számának csökkenése; 2. a termelékenység növekedése a *kibocsátásnak a foglalkoztatottak számánál gyorsabb növekedése* révén jött létre, valamely technológiaváltás során.

„Magyarországon az ipari termelés részben a külső piacok beszűkülése (a keleti relációjú gép- és nyersanyag-csere lehetőségeinek jelentős mérséklődése), részben a külső eladósodás megállítására irányuló, restriktív gazdaságpolitika következtében a nyolcvanas évtizedben lényegében stagnált, ugyanakkor számottevően csökkent a foglalkoztatottak száma, így a termelékenység mintegy 4 százalékkal növekedett”.⁴⁷ Azaz Magyarország – néhány ágazat kivételével – *az első utat járta*: „...1989 és 1992 között az ipari termelés jelentősen visszaesett, és ezzel párhuzamosan az ipari foglalkoztatottak száma mintegy 360 ezer fővel csökkent, mivel a termelés és a létszám nagyjából párhuzamosan esett vissza, az ipari termelékenység ebben az időszakban lényegében nem növekedett. ...1993-tól a termelés fellendülésével egyidejűleg azonban *az ipari alkalmazottak száma jelentősen csökkent*. A két hatás eredőjeként a termelékenység növekedése igen dinamikus volt, 1993–94-ben megközelítette az évi 20 százalékot, de 1992–1999 átlagában is az ipari termelékenység növekedése 12,7 százalék volt... az ipari termelékenység *növekedését* 1992–1999 között alapvetően *három iparág*, az iroda- és számítógépgyártás, a közúti járműgyártás és a híradástechnikai termékek és készülékek gyártása határozta meg... Mindhárom szakágazat esetében a dinamikus növekedés a hazánkban megtelepedett külföldi tulajdonú cégek tevékenységének eredménye. E három, gyakorlatilag teljes egészében külföldi tulajdonban lévő szakágazat 1999-ben az ipari létszám 9,3 százalékát foglalkoztatta, miközben az ipari termelés 47 százalékát adta.”⁴⁸

Az elemzők végül megállapítják, hogy „Az ágazati-szakágazati elemzések azt mutatják, hogy ... még dinamikus növekedés mellett is *csökken a foglalkoztatott létszám* (csak különleges esetekben növekszik). *A magyar-*

⁴⁶ Mikroszkóp, III. évfolyam 11. szám, 2000. november, Termelékenység az iparban. 1. oldal <http://www.ecostat.hu/kiadvanyok/mikroszkop/32.html>

⁴⁷ Ld. uo.

⁴⁸ Ld. uo.

országi ipar várhatóan a következő években sem fogja jelentősebben növelni a foglalkoztatottságot, hiszen a nemzetközileg versenyképes technológia igen erősen munkaerő-megtartó jellegű” (kiemelések tőlem – B. E.).⁴⁹

Valóban, az évtized végén a válság egy védtelen gazdaságot talált, amelyben sem a termelékenység, sem a foglalkoztatás nem tudott növekedni. A KSH jelentése szerint az ipari termelékenység 2008-ban az előző évi 98,5 százaléka, amely 2009 folyamán tovább csökkent (92,9%), a munkanélküliek száma ezzel párhuzamosan nőtt (2008-ban a közfoglalkoztatottak számának növekedése folytán országosan még 0,1 százalékos növekedés mutatható ki, 2009-ben az iparban foglalkoztatottak létszáma az előző évi 88,5 százalékára, az alkalmazásban állók száma a 2008. évi 96,3 százalékára mérséklődött), az alkalmazásban állók száma 2010 januárjában 2611 ezer fő volt.⁵⁰

A klasszikus túltermelési válságról tanultakat felelevenítve, a válság mélypontján, vagy alig túl azon, igen egyszerű levonni ebből azt a következtetést, hogy a csökkenő foglalkoztatás csökkenő keresletet jelent, ami azután tovább csökkenti a termelést, mivel a javak eladhatatlanok, egészen addig, amíg valaki vagy valami meg nem fordítja a folyamatot, például, ha a raktárkészletek felszívódása vagy az állami költekezés nyomán hiány mutatkozik.

Ma már nemigen léteznek raktárkészletek, illetve a világ más tájain vannak azok a raktárak, amelyek készletei állandóan mobilizálhatók annak érdekében, hogy a hiány kellemetlen lehetését – rendes fogyasztó módjára – azonnal a bőség illatával váltsuk fel. Az a munkabér azonban, amelyet azoknak a raktáraknak a feltöltése révén kerestek meg, nincs a zsebünkben. A közgazdászok egy része azt mondja, hogy ezt a hézagot az állam költekezéseivel kell kitölteni.⁵¹ A magyar állam száz vállalkozásból mintegy húszat ugyan támogat, de annyit nem tud költeni, amennyi ahhoz kellene, hogy a hazai piac átlendüljön a mélypontra; sem a támogatások, sem a szociális kiadások jelentős növelésére nem számíthatunk.

A foglalkoztatás szempontjából a gazdasági növekedés fent említett második útja lenne a megfelelőbb, azaz a növekedésnek növekvő foglalkoztatás mellett kellene megvalósulnia. Ezen a második úton azonban egyre több ember egyre többet dolgozik és még annál is többet termel, miből következően valakinek, valahol fogyasztania is kell ahhoz, hogy a „még többet termelést” fenn lehessen tartani. (Mint láttuk, a szükséglettermelés végtelen, tehát ez nem lehet a fogyasztás növelésének akadálya, az

⁴⁹ Ebből az is következik, hogy nem azért termelünk Opel-t, hogy azon járjunk, hanem azért, hogy kenyeret vegyünk, azaz a fogyasztás minősége is jelentősen elmarad a termelés minőségétől ilyen típusú növekedés esetén.

⁵⁰ A KSH jelenti. Gazdaság és társadalom 2009/8 12. oldal, <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel20908.pdf> és A KSH jelenti. Gazdaság és társadalom 2010/2 12. oldal, <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel21002.pdf>

⁵¹ Ilyen hézagtöltő szerepe volt például a használt autók lecserélésére meghirdetett „segélyakciók”-nak, amellyel kapcsolatban nyugodtan mondhatjuk, hogy rövid távon ugyan megsegítette a foglalkoztatást egy szegmensben, hosszabb távon azonban egy nem fenntartható struktúra konzerválásához járult hozzá, amelynek az árát valamilyen formában és módon majd később kell megfizetni.

akadály a jövedelmek oldalán van.) Ha tehát sikerülne áttérni a növekedésnek erre a típusára, arról is gondoskodni kell majd, hogy a termékeket eladják és fordítva: *növekvő kereslet nélkül* ez a növekedési modell nem valósítható meg. A vállalkozások fent említett stratégiája folytán azonban erre egyelőre nem számíthatunk – még akkor sem, ha a hitelek jóval olcsóbbak lesznek –, szükség lenne más jellegű *beavatkozásokra* is.

3. A jövedelmek, a foglalkoztatás és a fogyasztás

A fogyasztás szempontjából a jövedelmek *tömege mellett azok elosztása* is fontos. A piacon megjelenő jövedelmek tömege *növelhető* úgy, hogy a jövedelemtulajdonosok *többet költenek*: az állam magasabb transzfereket fizet, a tőketulajdonosok beruháznak és magasabb béreket fizetnek,⁵² a fogyasztók azt is elköltik, amit nem munka fejében, hanem a hitelszerződésre tett aláírásukért cserébe kaptak – végeredményben a kereslet nő. A fogyasztó az egyetlen, aki ezt értelmes magatartásnak tekinti, és a fogyasztó is téved,⁵³ a másik két szereplőt pedig a profitérdek és a költségvetési hiánytól való félelem tartja rabságban.

A jövedelmek *egyenletesebb elosztása* – azonos jövedelemtömeg mellett – több szempontból is javíthat a helyzeten. Egyrészt, a korábban említett rugalmatlan keresletű cikkek fogyasztása növekszik, az egyenletesebb jövedelemelosztás hatására ezek stabil piaca szélesedik,⁵⁴ másrészt minél szélesebb azok köre, akik viszonylag magas szintű fogyasztást produkálnak, annál nagyobb mennyiségben lehet eladni az ún. tömegcikkeket, mint a ruha, az élelmiszer, vagy akár a gáz, az építőanyag, a digitális tévé stb.⁵⁵

Ahhoz, hogy a jövedelmek elosztásában a fogyasztó részt vehessen, be kell lépnie a munkaviszonyba valamelyik oldalon, a tömegeknek dolgozniuk kell. Ahhoz hogy a jövedelemelosztás egyenletesebb legyen, a munkát (a munkaidőalapot) is *egyenletesebben kell elosztani*, ezzel növelhető a foglalkoztatottak száma. Ahhoz viszont, hogy ez megvalósuljon, mint korábban láthattuk, *a kulturális-szellemi javak egyenletesebb elosztására* van szükség.

A munkaképesség egyenletesebb termelésének feltétele az *általánosan magas képzettségi szint*. Ahhoz, hogy a társadalom alsóbb szintje eggyel feljebb lépjen, a második két szintnek is eggyel feljebb kell lépnie, de ezek a lépések nem egy időben mennek végbe. Ha a felsőoktatásba járók számát csökkentjük, bizonyára megtölti az erre aspirálók egy része a középfokú szakképző iskolák padjait, ahonnan ily módon kiszorulnak az

⁵² De nem költenek például kötvényekre, betétekre, és más, a reálgazdasággal soha, vagy csak soklépcsős közvetítéssel találkozó felhalmozásokra, spekuláció céljára nem kötnek le tőkéket.

⁵³ Talán elegendő itt a „bedőlő” lakossági hitelekre utalni.

⁵⁴ E tekintetben a nyolcvanas években hazánkban a fagyasztó és a videokészülék volt a „nyerő” cikk, míg ma a mobiltelefon és rokonai alapszükségletté válásának vagyunk tanúi.

⁵⁵ Lehet, hogy ebben az esetben kevesebb jacht fogy, mintha nagyobbak a differenciák, de a jacht-termelésből egyébként sem élnek olyan sokan.

alsó szinteken található, a nyolc általánost, vagy még azt sem elvégzett gyermekek (a szakképző iskolákban fenntartott helyek száma nem növelhető korlátlanul és a növekvő számú helyet nem a felsőoktatásból kiszoruló, hanem az alsó fokú oktatást sikeresen befejező létszámból kellene feltölteni). Ha pedig nem engedjük be őket a magasabb képzettségi szintekre, akkor *nem engedjük be a munkaerőpiacra sem, és ami nem elhanyagolható, a fogyasztási piacra is csak alig* – sem jövedelmük, sem fogyasztási készségeik szempontjából nem lesznek erre alkalmasak.⁵⁶

Mindennek tükrében tehát a jövedelem és a munkaidő *egyenletesebb elosztása, a szabadidő növelése* azoknál a rétegeknél, akik már képesek magasabb szinten fogyasztani, növeli a keresletet. Ahelyett, hogy a hazánkban dolgozó 2,6 millió (fekete foglalkoztatottakkal együtt mondjuk 3 millió) ember európai viszonylatban alacsony átlagjövedelem mellett folyamatosan dolgozik és 70 és 80 éves kora között távozik a fogyasztók sorából, *egyenletesebb munka-elosztással (foglalkoztatással) és egyenletesebb szabadidő-elosztással kellene élnünk.* Ez a piaci kereslet növelése mellett javítaná a foglalkoztathatóságot is – feltéve, ha az oktatási rendszert nem rontjuk tovább. Végső soron ezzel növelhető a *szociális szükségletek* tömege is. E szükségletek kielégítése a szolgáltató szektor növekedésének alapját teremtené meg és igen jelentős pozitív társadalmi hatásokkal járna.

(A kaduevó indiánok szerint „Csak az az ember, aki festi magát; aki természetes állapotban marad, nem különbözik az oktalan állattól.”⁵⁷ Javasolom, hogy ezt minél több ember számára tegyük lehetővé.)

Irodalom

- A korrupció és a közbeszerzési korrupció Magyarországon. GKI Gazdaságkutató Zrt. Budapest, 2009. http://www.kozbeszerzes.hu/static/uploaded/document/Korrupciós_közbeszerzési_kutatás_Magyarországon_I._kötet.pdf
- A KSH jelenti. Gazdaság és társadalom 2009/8. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel20908.pdf>
- A KSH jelenti. Gazdaság és társadalom 2010/2. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel21002.pdf>
- A munka világának biztonságáért. Beszámoló a 2009. év ellenőrzési eredményeiről. OMMF, Budapest, http://www.ommf.gov.hu/index.html?akt_menu=193
- Az EU 2003/88/EK irányelve a munkaidő-szervezés egyes szempontjairól. http://www.euvonal.hu/index.php?op=kozossegi_politikak&id=24 és <http://www.europarl.europa.eu/oeil/FindByProcnum.do?lang=2&procnum=COD/2004/0209>
- Ács Ferenc (szerk.): A korrupció és a közbeszerzési korrupció Magyarországon II. kötet. A közbeszerzési korrupcióval kapcsolatos percepciók és attitűdök vizsgálata. M.Á.S.T. Piac- és Közvéleménykutató Társaság. http://www.kozbeszerzes.hu/static/uploaded/document/Korrupciós_közbeszerzési_kutatás_Magyarországon_II._kötet.pdf.

⁵⁶ Természetesen ezek a rétegek is fogyasztanak, de fogyasztói magatartásuk több tekintetben deviáns, olyan javakat, amelyek elfogyasztásához iskolázottság szükséges, nem tudnak fogyasztani.

⁵⁷ Claude Lévi-Strauss: Szomorú trópusok. Európa Könyvkiadó 1979. 219. oldal.

- Bankó Zoltán, Ferge Sándor, Gáspár Mátyás, Kántor Nedda, Kökényiné Ivanics Annamária, Kugler Kinga, Laczkó Zsuzsanna, Paál Kálmán, Wesselényi Andrea (2003): Távmunka tanácsadó. KJK-Kerszöv, Budapest.
- Breudel, Fernand (1985): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái. Gondolat, Budapest.
- Csató Katalin (2000): A fogyasztáskorlátos gazdaság egyik korai elemzője: Pierre le Pesant de Boisguilbert. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont; Budapest.
- de Graaf, John (2001): Affluenza cure calls for political action. The Denver Post, október 25. <http://swiss.csail.mit.edu/~rauch/misc/worktime/Affluenza.html>
- Ferge Zsuzsa (2010): Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Napvilág Kiadó.
- Garai László (2003): Identitásgazdaságtan. Gazdaságpszichológia másképpen. TAS Kiadó Budapest, <http://mek.oszk.hu/05900/05970/05970.pdf>
- Hankiss Elemér (1979): Társadalmi csapdák. Magvető, 58–67. o.
- Közbeszerzésekre 1810 milliárd ment el tavaly. http://hvg.hu/gazdasag/20100226_kozbeszerzes_tavalyi_ertek, 2010. február 26.
- Lévi-Strauss, Claude (1979): Szomorú trópusok. Európa Könyvkiadó.
- Marx, K. (1955): A tőke I. I/15. 529. l. Szikra Kiadás Budapest.
- Marx, K. (1972): A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Nyersfogalmazvány) 1857–1858. Első rész. Bevezetés I. Termelés, fogyasztás, elosztás, csere (forgalom). Kossuth Kiadó Budapest.
- Mikroszkóp, III. évfolyam 11. szám, KSH Budapest, 2000 november, Termelékenység az iparban. <http://www.ecostat.hu/kiadvanyok/mikroszkop/32.html>
- Ridderstrale, Jonas, Kjell A. Nordström (2001): Funky business. A tehetség táncoltatja a tőkét. KJK-Kerszöv, Budapest.
- Ridderstrale, Jonas, Kjell A. Nordström (2004): Karaoke kapitalizmus. Az emberiség menedzsmentje. KJK-Kerszöv, Budapest.
- Vállalkozások demográfiája, 2008. Statisztikai Tükör, 2010. május 21. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/valldemog/valldemog08.pdf>

BAJI PETRA – GULÁCSI LÁSZLÓ

„Beteg önrész” – a lakosság fizetési hajlandósága az egészségügyi szolgáltatásokért

Az ASSPRO CEE 2007 program keretében 2009 nyarán nyolc fókuszcsoportos beszélgetést és hét mélyinterjút készítettünk különböző lakossági csoportok, orvosok, valamint az egészségpolitikusok körében, melyek célja a „beteg önrész”-szel kapcsolatos attitűdök feltárása volt. A lakosság és az orvosok véleménye jelentősen különbözött az egészségpolitikusok véleményétől a „beteg önrész” fő céljaival kapcsolatban. Míg a lakosság és az orvosok szerint a „beteg önrész” bevezetésének célja elsősorban a forrásteremtés kellene, hogy legyen, az egészségpolitikusok szerint ennél sokkal fontosabb a „beteg önrész” népnevelő hatása: egészségtudatosabb magatartásra ösztönöz és csökkenti az indokolatlan orvoshoz fordulást. Felmérésünk résztvevői egyetértettek abban, hogy a „beteg önrész” önmagában nem alkalmas arra, hogy visszaszorítsa a hálapénzt. Egyetértettek abban is, hogy Magyarországon nagy a kockázata annak, hogy a visszaélések miatt a „beteg önrész” nem éri el kitűzött célját, bármi legyen is az.

Bevezetés

Napjainkban egyre nagyobb hangsúlyt kap a beteg – páciens – által fizetett közvetlen hozzájárulások – a „beteg önrész” – lehetőségeinek kutatása. Bevezetésük, illetve mértékük növelése több országban is politikai viták középpontjában áll.

„Beteg önrész”-nek nevezünk a továbbiakban minden olyan díjat vagy kiadást, melyet a páciens a társadalombiztosítás által részben vagy teljesen fedezett egészségügyi ellátások igénybevételekor (vagy gyógyszer, gyógyászati segédeszköz vásárlásakor) közvetlenül fizet. Vagyis azokat a közvetlen fizetéseket, melyet a lakosság a társadalombiztosítási járulékon vagy egészségbiztosítási szolgáltatási járulékon felül az egészségügyi ellátás alkalmával (vagy egészségügyi termék vásárlásakor) fizet. „Beteg önrész” például a kötelezően előírt térítési díj, napidíj, az extra

szolgáltatásokért (pl. magasabb komfort fokozatú kórházi szoba) fizetett felár. „Beteg önrész” lehet a gyógyszerekért, gyógyászati segédeszközökért fizetett térítési díj is, azonban jelen kutatásban a gyógyszerek kérdésével nem foglalkozunk. Szintén a lakosság egészségügyi kifizetései közé tartoznak a magán egészségügyi szolgáltatásokra költött összegek is, azonban kutatásunkban a társadalombiztosítás által részben vagy egészben fedezett ellátásokra koncentrálnak.

Kutatásunk egy Európai Unió által kezdeményezett projekt része, melyben hat közép- és kelet-európai ország vesz részt, köztük Magyarország.¹ Tárnya a „beteg önrész” (patient payment), azaz a beteg, illetve páciens által az állam vagy a társadalombiztosítás által fedezett egészségügyi ellátások igénybevételekor közvetlenül fizetendő hozzájárulások, díjak hatásainak vizsgálata, valamint a lakosság egészségügyi szolgáltatások iránti fizetési hajlandóságának elemzése.

A kutatás első fázisában a lakosság, egészségügyi dolgozók és egészségpolitikusok véleményét feltáró fókuszcsoportos beszélgetések és interjúk készültek a tagországokban. Magyarországon a témában 2009 júliusa és szeptembere között 8 fókuszcsoportos beszélgetést, valamint 7 mélyinterjút készítettünk. Írásunk célja e kvalitatív kutatási fázis hazai eredményeinek ismertetése.²

Eredményeink többek között választ adhatnak arra a kérdésre is, hogy mi volt az oka a 2007-ben bevezetett vizitdíj népszerűtlenségének.

1. Módszer

A kvalitatív kutatási módszertant leggyakrabban a szociológiában és a piackutatásban alkalmazzák, de alkalmas társadalmi-politikai programok értékelésére is, ilyen kutatásunk is. A kvalitatív módszertan a kvantitatív módszerekkel szemben jobban alkalmas a célcsoport gondolkodásmódjának, viselkedésének feltárására: míg a kvantitatív elemzések a ki, mikor, hol, mennyit kérdésekre adnak választ, a kvalitatív kutatás alkalmas a miért és hogyan kérdések megválaszolására. Ezen kívül a kvalitatív kutatások jól kiegészítik a kvantitatív kutatásokat, alkalmazhatóak kvantitatív kutatások előkészítésére – például hipotézisek felállítására –, valamint céljuk lehet kvantitatív módszerekkel kapott eredmények magyarázata (lásd bővebben: Krueger, 1994).

Kutatásunkban a lakosság, az orvosok és egészségpolitikusok „beteg önrész”-szel kapcsolatos véleményének feltárására kvalitatív módszereket alkalmaztunk.

Az ASSPRO CEE 2007-es program első kutatási fázisának keretében 2009 júliusa és szeptembere között nyolc fókuszcsoportos beszélgetést és

¹ A kutatást az Európai Bizottság 7. Keretprogram keretében finanszírozza, 8. téma: Társadalom-gazdaságtan és humán tudományok, Project ASSPRO CEE 2007 (Grant Agreement no. 217431). A publikáció tartalmáért egyedül a szerzők felelnek, és nem tükrözi a Bizottság álláspontját. Project website: www.assprocee2007.com

² A kutatás eredményeiről rövid összefoglalók találhatóak az alábbi címen: <http://www.assprocee2007.com/publications.html>

MAGYAR VALÓSÁG

hét mélyinterjút készítettünk a lakosság, orvosok valamint az egészségpolitikusok körében.

Öt fókuszcsoportos beszélgetés zajlott a lakosság kiválasztott csoportjaival: városi nyugdíjasok, városban élő, dolgozó személyek, városban élő egyetemisták, városban élő gyermekes családok és falusiak; valamint három különböző ellátási szinten dolgozó orvosokkal – városban praktizáló háziorvosok, városban praktizáló szakorvosok, városi kórház orvosai. A csoportok átlagos létszáma 5-6 fő volt. A beszélgetéseket a kutatócsoport tagja moderálta, átlagos időtartamuk kb. 1,5 óra volt, azonban azokban a csoportokban, ahol egyértelmű volt az elutasító hozzáállás, rövidebbnek bizonyult a beszélgetés.

A beszélgetés során a résztvevők egy kérdőívet is kitöltöttek, a megvitatott kérdésekről.³

A beszélgetésben a következő kérdésekre tértünk ki részletesen:

- Szükség van-e Magyarországon közvetlen egészségügyi hozzájárulásra, azaz „beteg önrész”-re?
- Mi lehet ennek a legfőbb célja?
- Mely ellátásokban lehetne bevezetni?
- Mekkora összegű „beteg önrész”-t tartanak elfogadhatónak a különböző ellátások esetében?
- Milyen plafont, limitet érdemes alkalmazni?
- Mely társadalmi csoportok kaphatnának felmentést a „beteg önrész” fizetése alól?
- Milyen szempontok szerint lehetne értékelni a közvetlen egészségügyi hozzájárulások, illetve térítési díjak rendszerét?
- Van-e a kapcsolat a „beteg önrész” és a hálapénz között?

Ezenkívül hét mélyinterjút készítettünk egészségpolitikusokkal és az egészségügy finanszírozásban részt vevő intézmények tagjaival a fent bemutatott kérdések alapján.

2. Eredmények

Ebben a fejezetben a beszélgetések során leggyakrabban érintett témákat és az ezek kapcsán elhangzott véleményeket emeljük ki. Ezeket két fő kérdés köré csoportosítottuk:

- Miben látja a lakosság valamint az orvosok csoportja a „térítési díjak” értelmét, célját?
- Miért és milyen formában lenne hajlandó a lakosság fizetni az egészségügyi hozzájárulásokért?

Előre kell azonban bocsátani, hogy a magyar lakosság a beszélgetések során a 2007-ben bevezetett, majd egy évvel később eltörölt vizitdíjra asszociál, és ezzel kapcsolatban osztotta meg velünk véleményét, tapasztalatait.

³ A kutatás kérdőíve elérhető az Egészség-gazdaságtani és Technológiaelemzési Kutatócsoport honlapján:
<http://hecon.uni-corvinus.hu/corvinus.php?lng=hu&id=6&subpage=10>

Vélemények a „beteg önrész” céljáról

Az első részben a közvetlen hozzájárulások céljára vonatkozó válaszokat gyűjtöttük össze. A „beteg önrész” célját illetően különböző lehetőségeket tártunk a csoportok elé, a beszélgetések során a résztvevők ezeket vitatták meg. Ilyen lehetséges válasz volt a forrásteremtés, az egészségügyi költségek növekedésének féken tartása, az indokolatlan orvoshoz fordulás megfékezése, valamint a hálapénz kiváltása.

A felesleges igénybevétel kérdésében minden csoportban megoszlottak a vélemények a résztvevők között. A válaszadók egy része szerint a térítési díj bevezetése nem csökkenti az indokolatlan orvoshoz fordulást: „ez a magyarázat nevetséges”, „csak duma volt”. „Ez szerintem demagógia, hogy megszünteti...” „Ez így nem igaz, csak kell valami, amivel megindokoljuk.” Voltak azonban olyanok is, akik szerint igenis létezik felesleges igénybevétel: „egyszerűen ezen idős embereknek a többsége igényli azt, hogy valaki meghallhassa őket”. „Es amikor az ember kint azt hallja, hogy mit főzött... akkor felmegy a vérnyomása, és akkor már minnek megmérni. És nem egy ilyen volt. A vizitdíj alatt meg csak az volt ott, akinek szüksége volt rá...” Ami az orvosokat illeti, közülük többen szembesülnek a felesleges igénybevétel problémájával, ők a „beteg önrész”-t mintegy szankcionáló jelleggel vezetnék be az indokolatlan eseteknél. „Ha én vizitdíjat vezetnék be, akkor az szankcionáló jellegű lenne. Annak kellene fizetni, aki indokolatlanul vette igénybe a szolgáltatást. De az alapvető ellátásoknál nem szabadna bevezetni. Ha valaki krónikus beteg és el kell jönnie, annak ne kelljen fizetni.” Problémát okozott azonban az indokolatlan eset definíciója. A kórházi orvosok közül többen említették, hogy szigorítani kellene a beutalási rendet, és erősíteni a házi orvosok kapuőr szerepét, ez hatékonyabb eszköznek bizonyulhat a „beteg önrész”-nél az indokolatlan igénybevétel csökkentésére. „Meg kellene szigorítani a betegfelvételt, pl. orvosi beutalás alapján.”

A hálapénz visszaszorításáról azonban már egységesen elutasító vélemények születtek. A házi orvosi és szakorvosi rendelésen még elképzelhetőnek tartották, hogy a kis összegű térítési díj felválthatja a kisebb összegű hálapénzt (bár ennek akadálya lehet, hogy ezt nem az orvosnak fizetik közvetlenül), azonban minden csoport elvetette azt az elképzelést, hogy a nagyobb összegű hálapénzt fel tudná váltani egy kis összegű „beteg önrész”. Gyakran hangzott el ez a válasz: „Ahhoz hogy a hálapénzt visszafogja, sokkal magasabb összegeket kellene fizetni.” „Azt el tudom képzelni, hogy ha házi orvoshoz megy a néni, mondjuk minden héten kétszer, akkor már nem tesz oda egy ötezerest az orvos elé havonta, tehát felválthatja valamilyen szinten.”

A lakosság körében a legtöbben a forrásteremtő funkciót jelölték meg fő célkitűzésként. „Hát lehet, hogy így akarják majd megmenteni az egészségügyet.”... „Szerintem semmi másra nem jó, csak maximum forrásteremtésre.”... „Azt gondolom, hogy ennek csakis azért lenne értelme, mert annyira rossz helyzetben van az egészségügy. És úgy lehetne kialakítani, hogy kipótolja a hiányt”... „Valószínűleg azért vezették be a vizitdíjat, mert rengeteg elvonás volt az egészségügyi büdzséből:... a vizitdíjjal próbálták a sok-sok lyukat valahogy betömködni, hogy hátha valamit segít. Valamit segített is...” A lakosság tehát egyértelműen mentőövként értelmezné a közvetlen térítési díj bevezetését. A többség úgy vélte, hogy a vizitdíj 2007-es bevezetésének is

valódi célja a hiányzó források pótlása lett volna. Az is kiderült azonban, hogy az emberek ezért a célért hajlandóak is lennének fizetni: *„Ha ez megoldja az egészségügy problémáját, a körzeti orvosoknak az ellátását, fejlődését akkor ennyivel hozzájárul az ember...”* Legtöbben a háziiorvosi praxisokban bíznak, többen említették, hogy a vizitdíj működése idején sok helyen lehetett tapasztalni, hogy fejlődik a rendelő. *„A házi orvosoknak biztosan nagyon jól jött. Tudták belőle a rendelőjüket fejleszteni. Ott azért nem jellemző a hálapénz sem...”* A házi orvosok többsége ezt a „forrásteremtő” funkciót meg is erősítette.

Úgyanakkor a járó- és fekvőbeteg ellátás esetében a résztvevők többsége kételkedik abban, hogy a beszedett összeg a megfelelő helyre kerül, és ezzel javulna az ellátás minősége: *„nagyon nagy csődben van az egészségügyi rendszer. De ha bevezetik a vizitdíjat, akkor sem biztos, hogy oda kerül a pénz, ahol leginkább szükséges.”* *„Akkor lenne jó, hogyha tényleg az intézmény használhatná föl, csak az a baj, hogy sok a korrupció, nem jut vissza hozzájuk a pénz.”* A szakorvosok és kórházi orvosok is többnyire szkeptikusak a pótlólagos forrásteremtés lehetőségével kapcsolatban, hiszen rossz tapasztalataik voltak a 2007-es vizitdíjjal. Állításuk szerint nem tudni, az intézmény mire költötte a beszedett összeget: *„Arról nekünk konkrét fogalmunk nincsen, hogy az a befolyt összeg, az a 300 Ft, hová lett, és mire használták fel... Nekünk semmiféle bejelentésünk a dologba nincs. És mi semmit nem kaptunk belőle.”* *„Nem oda kerül a pénz ahová kéne, rengeteg befolyik, aztán valahogy eltűnik, és mi nem látunk belőle semmit, nem javul a szolgáltatásunk.”*

Gyakran emlegetett téma mind az orvosok, mind a lakosság körében az adminisztrációs költségek nagysága, és a beszedés nehézsége. Mindez szintén korlátozza a „beteg önrész” forrásteremtő-pótló funkcióját. Sokan rossz emlékeket idéztek fel a 2007-es vizitdíjjal kapcsolatban: *„borzasztó nehézkes volt az adminisztráció, mert sorban állás volt, akkor egy kartont mire előkerestek, meg beírtak a gépbe mindent, eltelt 10 perc, úgyhogy egyáltalán nem tetszett nekem ez a megoldás”.* Többen azt is megkérdőjelezték, hogy az adminisztráció után egyáltalán marad-e még valami a beszedett összegből: *„Kellenek automaták, informatikus, aki fenntartja, az orvos munkaideje plusz 10 perc, papír, nyomtatópatron. És ha kicsi az összeg, akkor nem is marad belőle. A rendszernek valószínűleg több volt a kiadása, mint a bevétele.”*

Ezzel szemben az egészségpolitikusok szerint Magyarországon „beteg önrész”-re egyértelműen a kereslet szabályozása, „az indokolatlan orvoshoz fordulás csökkentése” miatt van szükség. A hét mélyinterjú tapasztalata szerint egészségpolitikusok úgy vélik, hogy egy jelképes összeg is népszerűvel bír, alkalmas lehet az indokolatlan orvoshoz fordulás csökkentésére, és az egészségtudatosabb életmód megteremtésére. Szerintük ezeket a célokat már kis összegű „beteg önrész” bevezetésével is el lehetne érni – és így senki sem szorulna ki az ellátásból. Éppen ezért a legtöbbjük nem tulajdonít jelentőséget a „beteg önrész” forrásteremtő funkciójának.

Miért vagyunk hajlandóak fizetni?

Miért fizessek többet, ha már egyszer fizetem a tb-járulékot? – hangzott el a kérdés minden egyes csoportban a beszélgetések során. „20 éves korom óta rendszeresen dolgozok, azóta minden hónapban elvonták a járulékot. Akkor nem értem miért kell még ezen kívül is fizetni.”

A legtöbben elképzelhetőnek tartják a térítési díjat abban az esetben, ha valaki az „alapcsomagban” meghatározott ellátásokon kívül további szolgáltatásokat akarna igénybe venni. „Határozzuk meg az alapellátás kategóriáját, hogy mi tartozik ebbe a szolgáltatási körbe, és azt teljes mértékben ingyen és magas színvonalon biztosítsák az emberek számára, az ország bármely pontján, bárhol elérhetően. És azon túlmenően lehet, hogyha valaki extra szolgáltatást kíván igénybe venni, akkor azért fizessen.” „Ha állami biztosítása van, akkor sorban áll, és kivárja, amíg ellátáshoz jut. Ha pedig ennél többet akar, akkor fizessen magasabb szintű biztosítást, amivel jogosult lesz más ellátásokra.” A résztvevők gyakran hozzátették azt is, hogy „ez nyugaton mindenhol így működik”, és ekkor nem egyszer felemlítették a Fekete erdő klinika című sorozatot is. „Van egy alapcsomag, és aki többet akar, az többet fizet. Lehet, hogy akkor már nem így működik a szolidaritás. De miért pont az egészségügyben legyen egyenlőség?”

Főként a dolgozó lakosok és egyetemisták körében fogalmazódott meg több kritika is a jelenlegi biztosítási rendszerrel kapcsolatban. A beszélgetésekből kiderült, hogy többen preferálnák az egyéni díjszabáson alapuló biztosítási rendszert, többen hasonlították az általuk támogatott biztosítási rendszert CASCO-biztosításhoz, vagy javaslatot tettek egyéni számlán alapuló rendszer bevezetésére. Úgy tűnik, ezekkel a megoldásokkal nagyobb esélyt látnak a morális kockázat, indokolatlan igénybevétel csökkentésére: „havonta fizet az ember meghatározott összeget, és ha nincs »kára« akkor valamiféle jutalomban részesül, és utána kevesebbet kell fizetnie”. „Igen, és akkor nem vizitdíj kellene, hanem egy más rendszerben mindenkinek lenne egy kasszája, látja, amit befizet, és hogy abból mennyit költ.”

Nem véletlenül tartják jobbnak ezt a megoldást, mint a szolidaritás elvén alapuló, százalékos járulékfizetésre épülő társadalombiztosítási rendszert, hiszen a beszélgetések folyamán kiderült, a résztvevők úgy érzik, hogy a járulékfizetést folyamatos visszaélés jellemzi. „Ha van jövedelem, akkor jó lenne a legnagyobb részét eltitkolni az adóhatóság elől... és egyébként pedig mindent ingyen követelni az államtól.” „Ma Magyarországon ez egy sport, ez egy hobbi, az adókifizetés kikerülése, benne a járulék is...” „A mai Magyarországon mindenki ott csal, ahol tud és tb-járulékot senki nem akar fizetni...” „...a tőlem levont pénzüsszegekből elláttak adott esetben olyan embereket, akik letagadják a jövedelmüket, vagy nem is fizetnek jövedelemadókat. A dolgozók fizetik az adókerülőkké ellátását...”

Többen azt is megjegyezték – főként a dolgozók csoportjából –, hogy pozitív dolognak tartották a vizitdíj rendszerében, hogy ezt mindenkinek meg kellett fizetnie: „akkor legalább annyival nekik is hozzá kellett járulniuk a rendszerhez, hogy befizették a vizitdíjat”. „Ezzel a 300 Ft-os vizitdíjjal azt értük volna el, hogy akkor azok is fizetnek legalább ennyit, akik eddig semmit sem fizettek.”

3. Értékelés

A célokat tekintve mindhárom csoport – lakosság, orvosok, egészségpolitikusok – egyetértett abban, hogy a jelképes összegű „beteg önrész” nem alkalmas a hálapénz kiszorítására, illetve felváltására.

Egyetértettek abban is, hogy Magyarországon nagy a kockázata annak, hogy a visszaélések, kiskapuk keresése miatt a „beteg önrész” nem éri el kitűzött célját, bármi legyen is az. A lakosság és az orvosok nem bíznak abban, hogy a beszedett díjak visszajutnak az ellátásba és ezzel javulna ennek színvonala; a felesleges igénybevétel csökkenését pedig akadályozhatják a felmentési kategóriákkal kapcsolatos visszaélések.

Nincs egyetértés azonban egyrészt a lakosság és az orvosok, másrészt az egészségpolitikusok között a „beteg önrész” céljaival kapcsolatban. Míg a lakosság és az orvosok egyetértettek abban, hogy a „beteg önrész”-t elsősorban a forrásteremtés céljával kéne bevezetni, hiszen az egészségügyben szerintük láthatóan szükség van plusz forrásokra az egészségügyi ellátás színvonalának javításához, az egészségpolitikusok szakemberek szerint a forrásteremtő funkcionál sokkal fontosabb, hogy a „beteg önrész” népnevelő hatással bír: egészségtudatosabb magatartásra nevel és csökkenti az indokolatlan orvoshoz fordulást.

Nem volt egyetértés a csoportokon belül sem az indokolatlan orvoshoz fordulás megítélésével kapcsolatban. Azok körében, akik problémának tartják az indokolatlan orvoshoz fordulást, megoszlott a vélemény, hogy kinek kell megállapítani, hogyan kell szankcionálni és milyen eszközökkel lehetne csökkenteni ezt a jelenséget.

3.1. A 2007-es vizitdíj kísérlet

A vizitdíj is a „beteg önrész” egy formája. Az ismertetett eredmények részben választ adnak arra a kérdésre, hogy miért volt olyan népszerűtlen a vizitdíj 2007-es bevezetése a lakosság körében.

Véleményünk szerint a legfőbb probléma abból adódik, hogy a lakosság és az orvosok nagy része szkeptikus a magyar kormány által 2006-ban megjelentetett Zöld Könyv vizitdíjjal kapcsolatos, két fő célkitűzésével: az indokolatlan orvoshoz fordulás megfékezésével, valamint a hálapénz kiszorításával (Magyar Egészségügy Zöld Könyve, 2006) kapcsolatban. Az indokolatlan igénybevétel kérdését illetően még megoszlottak a vélemények, de abban minden résztvevő, illetve megkérdezett – beleértve az egészségpolitikusokat is – egyetértett, hogy a 300 Ft-os vizitdíj nem alkalmas arra, hogy eltüntesse, illetve felváltsa a hálapénzt. A lakosság és az orvosok szerint a vizitdíj bevezetésének valódi oka sokkal inkább a forráshiány pótlása volt, illetve kellett volna, hogy legyen, és a beszedett összeget az ellátás színvonalának javítására kellett volna felhasználni. Ezzel szemben az egészségpolitikusok a „beteg önrész” népnevelő hatását hangsúlyozzák. Szerintük a vizitdíjat ennek a célnak megfelelően alakították ki: összege jelképes volt, és 20 alkalom felett a befizetett összeget vissza lehetett igényelni, emellett csak kevesen mentesülhettek a fizetési kötelezettség alól. Ez a forma pedig a lakosság szerint nem alkalmas a forrásnövelésre, hiszen véleményük szerint egyrészt a beszedés költ-

sége elviszi a bevétel nagy részét, másrészt abban is kételkednek, hogy a maradék visszakerül az ellátásba.

3.2. „Nyugaton ez így működik”

A vizitdíj 2008-as bukása azonban nem feltétlenül azt jelenti, hogy a lakosság elzárkózik a „beteg önrész” bevezetése alól, csak inkább más megoldásokkal szimpatizál. Minden beszélgetésben felmerült az igény a társadalombiztosítás által fedezett „alapsomag” definiálására. A résztvevők a „beteg önrész”-t az „alap biztosítási csomagon” felül nyújtott szolgáltatásokért tartanak jogosnak (jobb hotelszolgáltatás, kevesebb várakozási idő, szabad orvosválasztás). Úgy tűnik, ez az a terület, ahol leginkább jelentkezik a lakosság fizetési hajlandósága. Nem véletlenül keresgélnek ebben az irányban, hiszen tudomásuk szerint „Nyugaton ez így működik”, és a „Nyugat” még mindig mindenki számára vágyott állapot...

Volt, aki ennél is továbbment: főleg a dolgozók és az egyetemisták csoportja javasolta az egyéni kockázatokon alapuló, egyéni számlás biztosítási rendszert. A csalódás a „szolidaritásban” véleményünk szerint leginkább a járulékfizetéssel és különböző felmentési kategóriákkal kapcsolatos visszaéléseknek köszönhető.

3.3. Főbb tanulságok

– Az indokolatlan igénybevétel csökkenése

Nem csoda, hogy a csoportokon belül nem született egyetértés az indokolatlan igénybevétel megítélésével kapcsolatban.

A nemzetközi szakirodalom valóban alátámasztja a „beteg önrész” keresletcsökkentő hatását (pl. Bennett, 1989; Falkingham, 2004; Kim et al., 2005; Kupor et al., 1995; Manning et al., 1987; Newhouse, 1993; O’Grady et al., 1985; Schneider and Hanson, 2006; Selby et al., 1996; Waddington and Enyimayew, 1990; Yoder, 1989). Magyarországon is a vizitdíj 2007-es bevezetése következtében 1 év alatt 15–20 százalékkal esett vissza az orvos–beteg találkozások száma. (Boncz, 2008; Nagy 2008; Kőrösi 2009) Igaz ebben tükröződik az egy időben bevezetett más intézkedések hatása is.⁴

Arra azonban a szakirodalom sem ad egyértelmű választ, hogy a kereslet csökkenése az indokolatlan igénybevétel csökkenésének köszönhető, vagy az alacsonyabb jövedelmű rétegek szorultak ki az indokolt és szükséges ellátásból, esetleg ez a két jelenség egyszerre jelentkezik. Mindez arra a tényre vezethető vissza, hogy a gyógyítás eredményének –

⁴ Erre az időszakra tehető a fekvőbeteg ellátásban véghezvitt jelentős struktúraátalakítás – aktív ágyszám csökkenése, a betegutak és a beutalás rendjének megváltozása, a gyógyszerfelírási rend megváltozása (a korábbi egy hónapi adag helyett az orvos három havi gyógyszer mennyiséget írhatott fel egyszerre).

MAGYAR VALÓSÁG

az „outcome“-nak⁵ – mérése nélkül, valamint a beteg–orvos találkozások és az orvosok által kezdeményezett, más orvosokhoz küldések okainak elemzése nélkül nehéz megmondani, hogy mi az indokolt és mi az indokolatlan vizit.

Beszélhetünk arról, hogy az „indokolatlan igénybevétel” az adott ellátási szinten indokolatlan, vagyis a beteg a szükségesnél magasabb ellátási szinten veszi igénybe az ellátást. Ez két okra vezethető vissza: vagy saját maga kikerülte az alacsonyabb ellátási szintet, mert volt rá lehetősége, vagy pedig az alacsonyabb ellátási szintről az orvosok „küldték” feljebb. Az utóbbi esetben tehát az orvos/ellátó generálta az indokolatlan igénybevételt. Erre a problémára „beteg önrész” nem jelent megoldást.

– A forrásteremtő funkció

Láthattuk, hogy a lakosság és az orvosok szerint „beteg önrész”-re esetleg forrásteremtés céljából lehetne szükség. Sokan azonban bizonytalanok abban, hogy a beszédett kis összegből mekkora összeg marad a beszédés költségeinek levonása után. Itt meg kell azonban jegyeznünk, hogy a „beteg önrész” nemcsak pótlólagos bevételt jelent, hanem a betegforgalom visszaeséséből adódóan költségmegtakarítást idéz elő. Éppen ezért szerepelt Magyarország 2006-os Konvergencia programjában a vizitdíj bevezetése (Boncz and Sebestyén 2006, Boncz et al. 2004). Azon túl, hogy 1 év alatt összesen 22 Mrd Ft bevételt jelentett a vizitdíj és a kórházi napidíj, ami az összes egészségügyi kiadás körülbelül 3 százaléka, becslések szerint 25 milliárd forintba megtakarítást jelentett a gyógyító-megelőző ellátások kasszájának és további 15 milliárd forint megtakarítás jelentkezett a gyógyszerkasszában (Mihályi, 2008).

A lakosság-orvosok csoportjai és az egészségpolitikusok egyetértenek abban, hogy szükség van az egészségügyi ellátásának színvonalának javítására, csak a lakosság és orvosok szerint ehhez plusz forrásra, az egészségpolitikusok szerint pedig a jelenlegi források hatékonyabb felhasználására van szükség.

– A hálapénz kiszorítása

Gyakran indokolják a „beteg önrész” bevezetését azzal, hogy segítségével visszaszorítható a hálapénz. Azonban a legtöbb tanulmány szerint a hivatalos „beteg önrész” bevezetése a kétféle finanszírozási forma keverékét fogja előidézni: nem tűnik el a hálapénz, így a díjak bevezetésével növekednek a lakosság anyagi terhei (Baschieri and Falkingham 2006;

⁵ A fejlett országokban valamint Közép- és Kelet-Európa több országában (Cseh Köztársaság, Lengyelország, Szlovák Köztársaság, Szlovénia) a gyógyítás eredményét kifejező mutatószámokat tesznek közzé működésükről, ilyen például az agyvérzés és miokardiális infarktus utáni 3 hónapos és 1 éves halálozási ráta, a rosszindulatú daganatok terápiaja utáni 1,3,5 éves túlélési arány. Ezek mellett az adatok mellett ma már mérik és közzéteszik a betegek életminőségének és munkaképességének alakulását is, valamint elégedettségének standardizált mérőszámát. Nálunk ilyen adatok nem állnak rendelkezésre.

Belli 2002, Ensor and Savelyeva 1998; Lewis, 2000, Lewis 2002, Lewis 2007, Gaal et al. 2005, Gaal et al. 2006).

– Az alapsomag definiálásának fontossága

Magyarországon egyre fontosabb kérdés a prioritások meghatározása az egészségügyben. A legtöbbször ezen a biztosítási csomag pontos definiálását, illetve újradefiniálását értjük: annak meghatározását, hogy ki, milyen szolgáltatást és mennyiért vehet igénybe. (Boncz, 2006)

Fontos eredmény, hogy a fókuszcsoporthoz beszélgetések résztvevői – a lakosság és az orvosok csoportjai – felismerik ennek szükségességét, és ezzel kapcsolatban határozták meg a „beteg önrész” potenciális szerepét: a résztvevők igényt támasztanak annak az alap biztosítási csomag-ellátásoknak a pontos definiálására, melyek igénybevételére jogosultak. Az ezen kívül eső ellátások esetében értenek egyet „beteg önrész” bevezetésével.

A biztosítási csomag definiálása már évek óta égető kérdés, hiszen ez a hazai egészségügy megreformálásának elengedhetetlen feltétele (Dózsa, 2006). Azonban nem véletlen, hogy ez a feladat továbbra is várta magát, hiszen egyszerre vet fel súlyos etikai, méltányossági és gazdasági kérdéseket. (Boncz, 2006)

4. Összegzés

Az ASSPRO CEE 2007 program keretében 2009 nyarán 8 fókuszcsoporthoz beszélgetést és 7 mélyinterjút készítettünk a lakosság, az orvosok, valamint az egészségpolitikusok körében, melyek célja a „beteg önrész”-szel kapcsolatos attitűdök feltárása volt.

A lakosság-orvosok megkérdezett csoportjai és az egészségpolitikusok véleménye jelentősen eltért a „beteg önrész” fő céljaival kapcsolatban: míg az előbbi csoport szerint a „beteg önrész” bevezetésének céljának elsősorban a forrásteremtésnek kéne lennie, az utóbbi csoport szerint ennél sokkal fontosabb ennek „népnevelő” hatása: egészségtudatosabb magatartásra nevel és csökkenti az indokolatlan orvoshoz fordulást. A fókuszcsoporthoz beszélgetések résztvevői között nincs egyetértés abban sem, hogy kinek kell megállapítani, és hogy szankcionálni kell-e az indokolatlan orvoshoz fordulást, illetve ha igen, hogyan.

A résztvevők egyetértettek abban, hogy a „beteg önrész” önmagában nem alkalmas arra, hogy visszaszorítsa a hálapénzt. Egyetértettek abban is, hogy Magyarországon nagy a kockázata annak, hogy a visszaélések, kiskapuk keresése miatt a „beteg önrész” nem éri el kitűzött célját, bármi legyen is az.

Véleményünk szerint részben erre a társadalmi véleménykülönbségre vezethető vissza a 2007-es vizitdíj népszerűtlensége is: a lakosság és orvosok számára a térítési díjak bevezetésének legfőbb célja a forrásteremtés lenne, a „vizitdíj” formája azonban nem igen alkalmas erre, hiszen véleményük szerint ennek bevezetése nagy adminisztratív terhekkel jár, és a visszaélések miatt nem kerül vissza az ellátásba.

A vizitdíj 2008-as megszüntetése azonban nem feltétlenül azt jelenti,

MAGYAR VALÓSÁG

hogyan a lakosság elzárkózik a „beteg önrész” bevezetése alól, csak inkább más megoldásokkal szimpatizál. A beszélgetésekből kiderült, hogy a lakosság körében felmerült az igény az alapvető biztosítási csomag definiálására, és az ezen felül igénybe vehető ellátások megvásárlásának lehetőségére. Véleményünk szerint ennek a kérdésnek továbbgondolása prioritással bír.

A fókuszcsoportos beszélgetések és mélyinterjúk után a program következő szakaszában kérdőíves felmérésre kerül sor, melyben a kutatás részt vevő országokban 1000 fő felkeresését tervezik. A kvantitatív kutatás célja a programban részt vevő országok lakosságának egészségügyi szolgáltatások iránti fizetési hajlandóságának felmérése és összehasonlítása.⁶

Köszönet a projekt koordinátorának Dr. Milena Pavlovának és a projekt tudományos vezetőjének, Professzor Dr. Wim Grootnak.

Irodalom

- Baschieri A, Falkingham J. (2006): Formalizing informal payments: the progress of health reform in Kyrgyzstan. *Central Asian Survey* 25: 441–460.
- Belli P. (2002): Formal and informal household spending on health: a multi-country study in central and eastern Europe. International Health Systems Group, Harvard School of Public Health.
- Bennett S. (1989): The impact of the increase in user fees: a preliminary investigation. *Lesotho Epidemiological Bulletin* 4: 29–37.
- Boncz I., Nagy J., Kőrösi L., Kövi R., Molnár A., Kiss Z., Kriszbacher I., Varga S., Sebestyén A. (2008): The effect of the introduction of visit fee on the number of patient-visits to outpatient care departments in Hungary. *Value Health*, 11(6):A368–369.
- Boncz I., Nagy J., Sebestyén A., Korosi L. (2004): Financing of health care services in Hungary. *Eur J Health Econ*, 5(3): 252–258.
- Boncz I., Sebestyén A. (2006): Financial deficits in the health services of the UK and Hungary. *Lancet*, 368(9539):917–918.
- Boncz Imre, Brandtmüller Ágnes, Dózsa Csaba, Gulácsi László, Jenei György, Nagy Balázs, Pékli Márta (2006): Prioritásképzés az egészségügyben – a közgazdaságtan hozzájárulása. *Köz-gazdaság tudományos füzetek*, 1. évf. 1. sz., p. 97–104.
- Csaba Iván (2007): A magyar egészségügy Zöld könyve, 2006. Áttekintés és kommentár, Kormányzás Közpénzügyek Szabályozás II. évf. 1. szám 3–36.
- Dózsa Csaba, Dérer István, Boncz Imre, Takács Erika (2006): Az OEP szolgáltatásvásárlói és biztosítói szerepének erősítése, mint a magyar egészségügyi rendszer reformjának egyik fontos eszköze. 2. rész. *IME V. évf. 8. szám* 5–16.
- Ensor T, Savelyeva L. (1998): Informal payments for health care in the former Soviet Union: some evidence from Kazakhstan, *Health Policy and Planning* 13: 41–49.
- Falkingham J. (2004): Poverty, out-of-pocket payments and access to health care: evidence from Tajikistan. *Social Science and Medicine* 58: 247–258.
- Gaal P., Belli P. C., McKee M., Szócska M. (2006): Informal payments for health care: definitions, distinctions, and dilemmas. *J Health Polit Policy Law*. 31(2): 251–93.

⁶ A kutatás részleteiről a projekt hivatalos honlapján tájékozódhatnak. <http://www.assprocee2007.com/publications.html>

Baji – Gulácsi: „Beteg önrész” – a lakosság fizetési hajlandósága az egészségügyi szolgáltatásokért

- Gaal P., Evetovits T., McKee M. (2006): Informal payment for health care: evidence from Hungary. *Health Policy*. 77(1):86–102. Epub 2005 Sep 2. Review.
- Kim J, Ko S, Yang B. (2005): The effects of patient cost sharing on ambulatory utilization in South Korea. *Health Policy* 72: 293–300.
- Kőrösi L, Kövi R., Varga Sz., Sebestyén A., Kriszbacher I., Betlehem J., Brodszky V., Kárpáti K., Molnár A., Boncz I. (2009): Effect of the introduction of visit fee on the number of visits to general practitioners in Hungary. *Value Health*, 12(3):A85.
- Krueger, Richard A. (1994): Focus groups: a practical guide for applied research, Sage Publications
- Kupor SA, Liu Y-C, Lee J, Yoshikawa A. (1995): The effect of copayments and income on the utilization of medical care by subscribers to Japan's national health insurance system. *International Journal of Health Services* 25 (2): 295–312.
- Lewis M. (2000): Who is paying for health care in Europe and Central Asia?. Europe and Central Asia Region Monograph. Washington, DC: The World Bank.
- Lewis M. (2002): Informal health payments in central and eastern Europe and the former Soviet Union: issues, trends and policy implications. In: Mossialos E et al. (eds). *Funding health care: options for Europe*. Buckingham- Philadelphia: Open University Press.
- Lewis M. (2007): Informal payments and the financing of health care in developing and transition countries. *Health Affairs* 26: 984–997.
- A Magyar Egészségügy Zöld Könyve (2006), Egészségügyi Minisztérium <http://www.magyarorszag.hu/zoldkonyv/> letöltve: 2010. 02. 01.
- Manning WG, Newhouse JP, Duan N, Keeler EB, Leibowitz A, Marquis MS. (1987): Health insurance and the demand for medical care: evidence from a randomized experiment. *American Economic Review* 77: 51–277.
- Mihályi Péter (2008): A vizitdíj első éve. *Népszabadság*, 2008. február 19.
- Nagy J., Kövi R., Sebestyén A., Kiss Z., Molnár A., Kőrösi L., Kriszbacher I., Betlehem J., Boncz I. (2008): The effect of the introduction of hospital daily fee on the number of admissions to acute care hospital wards Hungary. *Value Health*, 11(6):A368.
- Newhouse JP. (1993): Free for all? Lessons from the RAND health insurance experiment. Harvard: Harvard University Press.
- O'Grady KF, Manning WG, Newhouse JP, Brook RH. (1985): The impact of cost sharing on emergency department use. *New England Journal of Medicine* 313: 484–490.
- Schneider P, Hanson K. (2006): Horizontal equity in utilisation of care and fairness of health financing: a comparison of micro-health insurance and user fees in Rwanda. *Health Economics* 15(1): 19–31.
- Selby JV, Fireman BH, Swain BE. (1996): Effect of a copayment on the use of the emergency department in a health maintenance organization. *New England Journal of Medicine* 334: 635–641.
- Waddington CJ, Enyimayew KA. (1990): A price to pay, part 2: the impact of user charges in the Volta region of China. *International Journal of Health Planning and Management* 5 (4): 287–312.
- Yoder RA. (1989): Are people willing and able to pay for health services?. *Social Sciences and Medicine* 29(1): 35–42.

BÖCSKEI BALÁZS

Reménytől sújtva

(Tábori Zoltán: Magdolna negyed.
Osiris Kiadó, Budapest, 2009)

A budapesti Józsefváros több negyedének megújítását bonyolító Rév8 honlapján a következő város-meghatározás fogadja a látogatót: „A város változó rendszer, amely öntörvényűen alakul a környezetéből kapott impulzusok hatására. A fejlődésbe, alakulásba való beavatkozás előtt azt kell vizsgálnunk, hogy mely tényezők járultak hozzá egy-egy állapot létrejöttéhez. Ezeket kell módosítani ahhoz, hogy a város más képet öltjön.” Ez utóbbit szolgálják a szociális város-rehabilitációs programok, amelyek célja olyan negyedek kialakítása, amelyek képesek befogadni és hosszútávon biztonságos otthont nyújtani a különböző társadalmi háttérrel rendelkező rétegeknek, generációknak, szubkultúráknak. Tábori Zoltán most megjelent szociográfiáját – *Magdolna negyed* – olvasva, fel kell tennünk a kérdést: lehetséges-e mindez Józsefváros azon szegletében, amely nemcsak a szegénység kultúrája és rétegződése, hanem a lakók közötti attitűd- és „osztályharc” terepe is?

Napjainkban tudományos berkekben megállíthatatlanul folyik a vita arról, hogy mit kell gondolni a Kádár-rendszeréről, mit kell a kulturális emlékezetnek befogadnia belőle. A *Magyarország felfedezése* könyv- és szociográfiatorozat mindenképpen a megőrzendők közé tartozik, noha a sorozat 1937-ben vette kezdetét, amikor is Sárközi György útjára indította a látlelet-sorozatot Erdei Ferenc, Féja Géza, Szabó Zoltán örökbecsű munkáinak kiadásával. A „felfedezés” leginkább a hetvenes években élte virágkorát, sőt, 1970-től kezdve 1998-ig csak egy év (1982) volt, amikor nem jelent meg könyv a felfedező munkákból. Előfordult olyan év is, amikor három-négy felfedező könyvnyi terjedelmű írása nyert nyomtatott formát. Azonban éppen Tábori Zoltán 1998-as könyvét – *Vasmű* – követte törés a sorozat kiadásában, ezt követően pedig Szilágyi Gyula méltán népszerű *Tiszántúli Emánuelje* (2001) után állt be egy hosszabb „hallgatás”. Három év múlva aztán Kun István (*A feláldozott Bereg*), Lábass Endre (*Vándorparadicsom*) és Szilágyi Gyula (*Megbukott az iskola?*) jelentek meg az immáron számos egyetemen és főiskolán tananyaggá vált könyveikkel. A *Magyarország felfedezése* sorozat, illetve a köteteket nagymértékben patronáló alapítvány azóta is folytatja több évtizedes munkáját, és ennek eredményeként jelent meg a 2009-es év utolsó hónapjában Tábori Zoltán *Magdolna negyed* címet viselő szociográfiája.

Ha *Magdolna negyed*, akkor Józsefváros, ha Józsefváros, akkor „nyócker”. Ha van kifejezés a hazai nyilvánosságban, amely visszavonhatatlanul ártott a budapesti VIII. kerületben élőknek, úgy az a „nyócker”. Egyrészt a szó olyan mértékben romanticizáló, hogy kontextusában már-már nem lehet racionálisan beszélni arról, mi történik a kerületben, mi foglalkoztatja az itt élőket, milyen problémahalmazzal kell megkü-

deniük azalatt, míg a nyilvánosság a szegénység szubkultúráját reflexió nélkül romantikussá simítja. Másrészt a kifejezés indokolatlanul kriminalizáló is, ami a nyolcvanas évek vége és kilencvenes évek táján talán indokolt volt, de ma már csak egy elutasításra és feledésre ítélt nyelvi folklór részének kellene lennie. Hiszen a VIII. kerületben olyan változások mentek végbe, amelyekről a stigmatizációt alkalmazók és használók nem is álmodtak vagy nem értesültek. Tábori könyvéből is megtudhatjuk, hogy a kerületi kapitányságon kilencvenhat térfigyelő kamerával dolgoznak, amelyek amióta „figyelnek”, a bűncselekmények száma harmadára csökkent. A bűnözés tekintetében tehát Józsefváros már régen nem az, ami a kerületről a köznyelvben és nyilvánosságban él. Az a szegénység pedig, amely a Dankó utcába fogadja a látogatót, olyan mértékű és „súlyú”, hogy érzéketlenségre vall romanticizálni.

Szociális értelemben a Magdolna negyed egy gócpont. A 2001-es népszámlás adatai szerint a negyedben található lakások 42 százaléka önkormányzati tulajdonban volt, és ha ehhez hozzávesszük, hogy ez az arány a kerületben 27 százalék, akkor nyilvánvalóvá válik a kerületi szegénység ezen negyedre való koncentrálódása. A szegénység egy további illusztris mutatója, hogy 2001-ben a negyedben a 100 lakosra jutó személygépkocsik száma mindössze 15 darab volt, s különösen aggasztó a lakosság 30 százalékát kitevő roma lakosság helyzete. A Magdolna negyedben kerül sor a kerületben elkövetett bűncselekmények 30 százalékára, noha Józsefváros lakosságának csak 15 százaléka lakik a negyedben. Mindezek tükrében érthető, miért a „szociális város-rehabilitációs program” kifejezés írja le leginkább azt a folyamatot, amelynek első szakasza 2005-ben kezdődött, teljes körű befejezésének várható dátuma viszont 2020.

Tábori Zoltán a Magdolna negyed szubkultúráját, épületeit, lakóit, tehát a Koszorú–Baross–Dobozi–Népszínház–Nagyfuvaros utca által határolt terület szövetét a szociográfia eszközeivel tárja fel. Tábori 2006–2007 közötti riportjaiból meggyőződhetünk, hogy reflexív viszonyba egy-egy várossal leginkább a szociográfia révén kerülhetünk. Ugyanakkor napjaink szociográfiai csak abban az értelemben nyerhetik el értelmüket, ha soraik között helyet adnak a kollektív értelemtulajdonításoknak, az észlelés, a tapasztalat és a cselekvés komplexitásának. Ebben a tekintetben Tábori könyve teljesíti célkitűzését: nem terheli az olvasót statisztikai adatokkal vagy felmérésekkel, helyette beléptet bennünket házakba, megismertet bennünket sorsokkal, ezzel komplexebbé és heterogénné változtatva nem csak a Magdolna negyed, hanem a budapesti VIII. kerület társadalmát.

A Mátyás térről indul a tényfeltáró riportkönyv, amely a Magdolna negyed központi tere, és magasan vezet „az egy főre eső szotyola-fogyasztás” terén. Tábori a későbbiekben megóvja szociográfiáját az előbbihez hasonló hatásvadász tipológiáktól, és a kalandozás révén mindinkább egy dolog válik bizonyossá: a tér és a negyed újjáépítésére vállalkozó Rév8 Zrt.-nek sokkal nehezebb dolga lesz, mint azt a kétezres évek elején gondolta. Az aládúcolt házak között fizetésképtelen, motivációnélküli, bár kitörésre készülő, de annak reményéről gondolkodni sem merő lakók száza vezetik az olvasót. Tábori leírásai mérnöki pontosságúak, addig írja körül az egyes épületeket, míg azok teljes egészében meg nem elevenednek előttünk. Járunk hat szinten aládúcolt házban, amely „nem

RECENZIO

sok lehet Budapesten. Az ember felnéz odalentről, és megfeketedett oszloperdőt lát, de nem szabályosat, hanem összevissza nőttet, keresztdeszkákkal toldozott-foldozottat” (Tábori 2009: 24–25). A Magdolna utcában sem csak a Vasas Szakszervezeti Szövetség székel, hanem olyan lakó is, aki szerint „nem olyan rossz itt lakni, ha az ember azt is beleszámítja, hogy nincs más választása” (Tábori 2009: 66). Házról házra lépkedünk, egyik lapon a lakók, másik oldalon az ajtók „mint megbízható életszínvonal-indikátorok” beszélnek.

Természetesen a Magdolna negyed sem egységes, így ami a negyedben történik, az már-már a magyar társadalom mintázata. A negyed és a város között kölcsönös konstitutív viszony áll fenn. Ennek bizonyága egy Magdolna utcai lakó rövid monológja: „Olyan világ van, hogy könnygázzal járunk az utcán. A romák az SZDSZ mellé álltak, azért van SZDSZ-es polgármesterünk. Tudja, mivel nyerte vissza őket? Kitalálta neki a roma holokausztot. Ami sose volt. Hisz Hitler maga is zsidó volt” (Tábori 2009: 80). Sajnos napjainkban részben ilyen és ehhez hasonló gondolatkísérletekből áll össze a Budapestnek nevezett tér és szöveg.

Ezen túllépve azonban sok más között megtudhatjuk, hogy a Magdolna utcában csak egy ház van, ahol van lift, és a negyed majd minden utcájában lakik olyan család, ahol a már elvált házaspár egy lakásban él, de külön szobában és világban. Ahogy az aládúcolt házak, úgy a közös, kulcsos WC is a negyed lakóházainak specialitása. Sajátos társadalmi rétegződésről tesznek tanúbizonyságot a postaládák is: „A „postaládák vegyes képe, az ütöttek-kopottak-kibelezettek sora végén az öt vadonatúj, drágább fajta megint csak rossz jel, a lakóközösség megosztottságára utal” (Tábori 2009: 131). A Dankó utcába átlépve az a léthelyzet fogad bennünket, ami után a szegénység és a „nyóckeri” romanticizálás helyett a nyomorral való szembesülés kell, hogy részünk legyen: „Az első közös vécehelyiség ajtaja nyitva. Az innenső fülke barna levet ereszt, végigfolyik a betonpadlón, egészen a küszöbig. Az egész alig fél négyszetméternyi pocsolya, de tele van két-háromszáz apró fehér kukaccal, teljesen olyanok méretre és színre, mint amiket a férges gesztenyében szokott találni az ember” (Tábori 2009: 159). Talán a könyv egyik „legfeszültebb” fejezete ez, akárcsak az Erdélyi Utcai Általános Iskola bemutatása, a tanulók hiányzási adataiknak, lakcímüknek, illetve családi helyzetüknek számbevitelével.

Nemcsak társadalomrajz, hanem társadalomlélektan is szorult a több mint 200 oldalas szociográfiába, de azon nem csodálkozunk különösebben, hogy a negyed lakóinak egymás közötti vitái mentesek minden optimizmustól és racionalitástól.

Talán épp azt sugallja Tábori könyvének minden egyes fejezete végén a rejtett üzenetet, hogy a negyed életében csak a „külső” és azonnali segítség lehet kívánatos és igényelt. Ami viszont lassan érkezik. Bár a Mátyás téren áll már a Kesztyűgyár, és az Erdélyi Utcai Általános Iskola is része lett művészeti programoknak, a szociális rehabilitáció mégis lassabban halad az előirányozottnál. Az évek során a Dankó utcában lebontottak három düledező házat, a Magdolna negyed egészében azonban egyetlen egy ház nem újult meg. Ennek ellenére a „Magdolna negyedben béke és nyugalom van” (Tábori 2009: 216). Némi hang azonban kiszüremlik a negyedből: a reménytől sújtott vacogó lelkeké.

Zsótér Boglárka

Változó női szerepek: munkavállalás és családi élet összeegyeztetése a fejlett országokban

(Neil Gilbert: *A Mother's Work. How Feminism, the Market, and Policy Shape the Family Life*, Yale University Press, 2008)

Aktuális kérdést vizsgál könyvében Neil Gilbert: hogyan lehet a munkavállalást és a családi életet összhangba hozni. A cím beszédes, és ezt a szerző maga is hangsúlyozza, hiszen a nők munkavállalás és anyaság közötti választását három tényező mentén vizsgálja: kapitalizmus, feminizmus és társadalompolitika. A választás lehet egyidejű és egymást követő. Az egyidejű választás azt jelenti, hogy az anyák kisgyermekük nevelése mellett hamar belépnek a munkaerőpiacra, és megpróbálnak egyensúlyt tartani a családi élet és a munka között. Az egymást követő, úgynevezett szekvenciális modell pedig azt jelenti, hogy a nők gyermekük születése után bizonyos időt – akár több évet – otthon töltenek a háztartásban, majd csak ezután térnek vissza a munkaerőpiacra. Gilbert szerint az amerikai családpolitika elsősorban az egyidejű modellt támogatja. Kevés anya engedheti meg magának, hogy hosszú éveket otthon maradjon, vagy akár teljesen kilépjen a munkaerőpiacról, ezért legtöbbszörüknek marad a feladat: egyensúlyba hozni a gyermekvállalást és – nevelést, valamint a munkavállalást.

A könyv szerkezete jól felépített, könnyen követhető gondolatmenetet tükröz, hiszen csak a társadalmi trendek és környezet részletes bemutatása után kezdi vizsgálni a címben is említett három tényező hatását, végül pedig mindezek alapján saját javaslatait fejti ki a jelenlegi amerikai társadalompolitika kiterjesztésére vonatkozóan.

Az első részben tehát Gilbert felvázolja az 1950-es évektől bekövetkezett változásokat, és vizsgálja a változások kialakulásának okait. Az elmúlt fél évszázadban jellemzően csökkent a családméret, nőtt a válások száma, a 18 évnél fiatalabb gyermeket nevelő nők munkaerőpiaci részvétele megháromszorozódott, nőtt az egyedülálló szülők száma, valamint a házasságon kívüli együttélések aránya is. Úgy gondolja, sokkal több nő vesz részt a munkaerőpiacon, mint ahányra valójában szükség van, illetve ahányan valóban szeretnének is dolgozni. A nők munkavállalásának növekedésével párhuzamosan csökkent a termékenységi ráta, az USA-ban az 1970 és 2000 között 2,48 százalékról 2,06 százalékra, de még mindig magasabb, mint a legtöbb európai uniós országban. A társadalom számára az anyaság értéke csökkent, más értékek váltak fontossá. Az értékközvetítésben Gilbert a média szerepét hangsúlyozza, több helyen is. Az értékek és normák változását azonban nagyon nehéz számszerűsíteni, így a társadalompolitika alakítói is csak nehezen vagy egyáltalán

RECENZIO

talán nem tudják figyelembe venni az ilyen jellegű trendeket. A családi szerepek és tevékenységek nagy része áttevődött a piacra: a nők nem maradnak a háztartásban, hanem a munkaerőpiacon vállalnak munkát; a gyereknevelés az anyák kezéből a bölcsődékbe tevődik át; a háztartási tevékenységek egy részét is a piacra bizzuk különböző termékek (time-saving products) vásárlásával, valamint háztartási alkalmazottak igénybevételével. Esping-Anderson defamilizációnak nevezi azt a folyamatot, melynek során a családok feladatait a piac és az állam veszi át, így a családok megélhetése inkább külső forrásoktól függ, sem mint családjuktól, rokonaiktól.

Gilbert a jelenlegi társadalmi helyzet és az idáig vezetett változások kapcsán leírt megállapításait számos hiteles forrásból vett adattal támasztja alá. Ahol lehet, konkrét kvantitatív kutatási eredményeket ismertet. A számadatok értelmezésével azonban nem hagyja magára az olvasót, minden esetben gondosan kifejti, mit is jelenthetnek. Véleményem szerint fontos vonása a könyvnek, hogy a szerző több alkalommal felhívja a figyelmet egy általános, számos tudományágban jellemző problémára: az adatok tetszés szerinti értelmezésének lehetőségére és hibájára. A társadalmi környezeti változások vizsgálata során nem szűkíti le nézőpontját az USA-ra. Ahol módja van rá, európai adatokat is ismertet, így érzékeltetve a különbségeket és egyes jelenségek súlyát.

A módszertanilag, területileg, valamint forrás szempontjából különböző adatok szintetizálásával Gilbert átfogó képet fest. A különböző kérdések kapcsán kialakult vitákat értékítélet nélkül mutatja be, ugyanakkor empirikus kutatást nem végzett. A már meglévő kutatási eredményeket gondolja tovább. A könyv egyik alapköve egy általa meghatározott elméleti keret, melyben a nők négy ideáltípusát különbözteti meg aszerint, hogy hány gyermekük van. A 40–44 éves nőket vizsgálja, mivel náluk már nem vagy csak kis eséllyel várható újabb gyermekszülés. Gilbert kontinuumként képzei el a választási lehetőségek tárházát, melynek egyik végén a hagyományos életstílusú nők, a másik végén pedig a posztmodernnek vannak. Középen helyezkednek el a neotradicionális és modern életstílus-csoportba tartozók, akiket egyébként nem határol el élesen, a könyv nagy részében összevonja a két típust. Tulajdonképpen így csak három csoportot jellemez tisztán:

Hagyományos (traditional): Három- vagy többgyermekes anyák, akik hisznek az anyaság erejében, így gyermekük szocializációját és a napi gondoskodást tartják elsődleges feladatuknak (2002-ben a nők 29 százaléka, 1976-ban még 59 százalék).

Neotradicionalista és modern: Egy- vagy kétgyermekes anyák, akik karrier-orientáltak, de az anyaságot is fontosnak tartják. Ők azok, akik, mivel mindent akarnak egyszerre, próbálnak egyensúlyt találni a család és a munka között (neotradicionalista: 2002-ben 35,5 százalék, 1976-ban 50 százalék; modern: 2002-ben 17,5 százalék).

Posztmodern: Független, vállalkozó szellemű nők, akik bíznak abban, hogy képesek egyedül irányítani az életüket, akár partner nélkül is. A legtöbbjük gyermektelen. Személyes sikereik a legfontosabbak (2002-ben 18 százalék).

A szerző hangsúlyozza, hogy mint minden elméletnek, ennek a kategorizálásnak is megvannak a maga korlátai, ugyanakkor kapaszkodót

nyújthatnak a lehetséges választási alternatívák és a befolyásoló tényezők elemzéséhez. Felveti a kategóriák közötti elmozdulás lehetőségét is. A kérdés, hogy valódi preferenciákat tükröz-e a nők besorolása a különböző típusokba. A legtöbb kutatás erre vonatkozóan kérdőíves megkérdezés, melyek a nők vágyaira és várakozásaira kérdeznek rá, de legtöbb esetben egyszerre több válasz is megadható. Ennek következményeként a preferenciákról, azaz a vágyak sorrendjéről nem kapunk valós képet. Egyértelmű, hogy a választásuk nem vákuumban történik, hanem számos befolyásoló tényező alakítja: például a társadalmi nyomás, az egészségi állapot, a jólét stb. A szerzőt e könyv megírása kapcsán az érdekelte, hogy a kapitalizmus, a feminizmus és az állam hogyan befolyásolják az anyaság megítélését és a választást.

Amikor a *kapitalizmus* szerepét vizsgáljuk annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy a nők mennyi időt investálnak a háztartásba és gyermeknevelésbe, valamint mennyit a képzésbe és munkaerő-piaci szereplésbe, akkor a racionális döntések elméletét és a költség-haszon elemzést érdemes segítségül hívnunk. Gilbert hosszasan elemzi Schumpeter álláspontját. Többször hangsúlyozza a tőle kölcsönzött „kreatív rombolás” kifejezést, és értelmezi is azt; de segítségül hívja a kérdés értelmezéséhez Gary Becker Nobel-díjas közgazdász elméleteit is. A posztmodern nők nem akarnak gyereket szülni, mert önkiteljesedésüket az üzleti életben elért sikerektől várják, illetve nem akarnak lemondani a gyermek nélküli élet szabadságáról, a magasabb elkölthető jövedelemről. Gilbert felhívja a figyelmet, hogy ennek fényében különbség van a childless és a childfree kifejezések között. A hagyományos életstílus-csoportba tartozó nők szintén nem mérlegelnek, hiszen ők a sikeres gyermeknevelésben látják a kiteljesedés lehetőségét. A kontinuum közepén elhelyezkedők esetén jöhet szóba a mérlegelés, a költség-haszon elemzés, a racionális döntések elméletének alkalmazása. A megnövekedett fogyasztás mind a gyermektelen, mind a gyermeket nevelő családokra jellemző, egy megnövekedett életszínvonal alakult ki, hiszen ami régen luxus volt, ma már alapszükséglet lett. Ezt a szintet a családok tartani akarják, ezért döntenek az anya munkavállalása mellett, így kialakul a kétkeresős családmódel. A legtöbb elemzés szerint azonban a második keresetnek vitatott a járulékos haszna. Gilbert külön részfejezetet szán a pszichikai hasznok és költségek elemzésére, több esetben említve Becker vagy Kahneman és Tversky elméleteit, eredményeit (például prospect theory). A téma szociológiai vonatkozásait sem hagyja figyelmen kívül, így a kapitalizmus tisztán közgazdasági hatása mellett Étzionira hivatkozva a szocio-ökonómiai perspektíva mellett tör lándzsát, azaz fontosnak tartja a racionális döntések és önérdékkövetés mellett a normák és értékek, az altruizmus befolyásoló hatását is.

A *feminista ideológia* elterjedésének következtében az elmúlt évtizedekben megnőtt a nők aránya a felsőoktatásban és a munkaerőpiacon, valamint nagyobb arányt képviselnek a jól fizetett, felsővezetői pozíciók betöltésében is. Mindez hozzájárult a nagyobb vállalati arányhoz is, hiszen a nők úgy érzik, önmaguk is tudnak boldogulni, akár több gyereket is nevelni. A feminista ideológia képviselői a munkavállalással járó hasznok közé sorolják a társas kapcsolatok kialakítását és ápolását, a munka segítségével történő önmegvalósítást, a munka pusztán élvezetét. Kétségtelen,

RECENZIO

hogy egy bizonyos réteg – a magas képzettségű nőké – valóban élvezi ezeket a hasznokat, de ez nem vonatkozik minden dolgozó nőre. Gilbert hosszasan vizsgálja, vajon valóban szüksége van-e a dolgozó nőknek arra, hogy dolgozzanak, vagy ez inkább a feminista nézeteknek köszönhető erősödő életstílus lett.

Az állam a család és a munka közötti súrlódások csökkentésére társadalompolitikai elveket és intézkedéseket vezetett be. Gilbert nemcsak azt vizsgálja, hogy mi a jelenlegi helyzet az USA-ban, hanem számos európai példát és ellenpéldát is felsorakoztat a különböző intézkedésekkel és támogatásokkal kapcsolatban. Úgy véli, az amerikai megoldások az egyidejű modellt támogatják, azaz a nők család és munkavállalás közötti egyensúlyteremtésében segítenek. Az általa férfi modellnek (male modell) nevezett munkaerő-piaci szereplés azt jelenti, hogy a férfiak az oktatásból kikerülve minél hamarabb elkezdnek munkát vállalni, a ranglétrán felfelé lépkedni, és a lehető legtovább a munkaerőpiacon maradnak. A szerző szerint a nők munkavállalása is ebbe az irányba mozdul, hiszen idejük – ha sokat fektettek be a tanulásba – többet ér a piacon, mint a háztartásban. Minél tovább dolgoznak, annál nagyobb lesz a munkahagyás költsége az esetleges gyermekvállalás során, ezért hamar visszatérnek.

Az állami intézkedések kapcsán három csoportot különböztet meg a szerző: azokat, akik hisznek a társadalompolitika pozitív hatásában, a szkeptikusokat és a hitetleneket. Miután mérlegeli a háromféle hozzáállást, valamint az európai példákat is elemzi (többször kiemeli a svéd, norvég és finn intézkedéseket), könyvének utolsó részében a társadalompolitika újragondolását, ennek keretében pedig a nők szekvenciális (egymást követő) munkavállalói modelljének nagyobb támogatását javasolja. Mindezt három cél kitűzésével alapozza meg: fontos az anyaság gazdasági értékének megállapítása, a háztartásból a munkaerőpiacra történő váltás támogatása, valamint a bizonytalanság csökkentése az otthon töltött évek alatt.

Neil Gilbert könyve összegző és szintetizáló jellegéből fakadóan hasznos olvasmány nemcsak a szociológia, hanem egyéb tudományterület – mint például a pszichológia, a közgazdaságtan, a marketingtudomány – képviselőinek is. Megismerhetünk számos nézőpontot a kapitalizmus, a feminizmus, valamint a társadalompolitika befolyásoló hatásáról pro és kontra. Annak ellenére, hogy a szerző könyvében elsősorban az amerikai helyzetet elemzi, az európai helyzetre több alkalommal is összehasonlító kitekintést tesz. A téma iránt érdeklődők a könyvet informatív jellege miatt Magyarországon is haszonnal forgathatják, hiszen a felvetett probléma itt is aktuális.

JÓNA GYÖRGY

A bevándorlók magyarországi szociális és egészségügyi ellátásáról

(Fónai Mihály – Péntes Mariann [szerk.]:

A migráció integrált társadalmi megközelítései.

Észak-kelet Magyarországi Szenvedélybetegségeket Megelőző Egyesület, Nyíregyháza, 2009)

Magyarország a történelme során szinte mindig soknemzetiségű volt, s a közhiedelemmel ellentétben a migránsok befogadásának szinte már történelmi tradíciói vannak. A bevándorlás napjainkban is fontos társadalmi, gazdasági, kulturális és egészségügyi kihívásokat, illetve változásokat implikál. Ennek alapos elemzésére vállalkozik az a kötet, amelyet főként Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei orvosok, társadalomkutatók, jogászok vizsgálati eredményeiből szerkesztett *Fónai Mihály és Péntes Mariann*.

Az első tanulmányt *Malakucziné Póka Mária*, a KSH Debreceni Igazgatóságának igazgatója készítette, aki a magyarországi és az Észak-alföldi Régióban tartózkodó bevándorlók számát, migrációját, nemek szerinti megoszlását, iskolai végzettségét elemezi a legfrissebb statisztikai adatsorok alapján.

A statisztikai-demográfiai megközelítésen túl a jogi szempontok elemzésére helyezi a hangsúlyt *Pogácsás Anett* és *Jáczkú Tamás*. Az első szerző plasztikusan bemutatja, hogy az Európai Unió miként szabályozza a be- és kivándorlást, majd figyelmét lesűkíti arra, hogy a magyarországi jogi környezet hogyan illeszkedik a közösségi alapelvekhez, jogszabályokhoz. Hangsúlyozza, hogy ma már nem annyira az asszimilációs törekvések kerülnek az EU figyelmének homlokterébe, mint inkább az etnikai sokszínűség és a vallási-kulturális pluralizmus fenntartása által létrehozható integráció, az egalitarizmus és az esélyegyenlőség.

Ezek megvalósításához nélkülözhetetlen, hogy olyan munkaerő-piaci feltételekkel találkozzon a bevándorló csoportja, amely a támogatásra helyezi a hangsúlyt és nem a kíméletlen verseny továbbfokozására. Ennek empirikus vizsgálatára vállalkozott *Jáczkú Tamás*, aki a magyarországi munkaerőpiac alapvonásainak feltárása mellett részletes betekintést nyújt arról, hogy mely szektorokban vannak még betöltetlen munkaerő-piaci státuszok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Ezeket a pozíciókat bevándorlókkal is be lehet tölteni. A strukturális munkanélküliség tehát mérsékelhető egyfajta szabályozott bevándorlás-politikával. Az elméleti okfejtéseken túl gyakorlati példákkal támasztja alá koncepciója hitelességét. *Nyírcsák János* szociálpolitikus kiemeli, hogy a munkatanácsadás, a pályorientációs foglalkozás, a kulcsképeségeket feltáró foglalkozás,

RECENZIO

az álláskeresési és pályatanácsadás, valamint a női álláskereső program alkalmazása magas megtérülési rátával jár a migránsok csoportjában is.

Mivel a munka világa és az oktatási rendszer egymástól elválaszthatatlanok, ezért fontos, hogy olyan képzőintézmények működjenek, melyek piacépes ismeretekkel és tudással ruházzák fel a fogadó ország polgárait és a migránsokat, ezek elsajátításával megállják helyüket a versenyben. *Dabasi Halász Zsuzsanna* rámutat, hogy e tekintetben a közoktatási szektort is kell fejleszteni, és nemcsak a felsőoktatást. Az iskoláknak a lexikális tudás átadásán túl törekedniük kell arra is, hogy a gyerekeket megtanítsák a bevándorlókkal szembeni elfogadásra és nyitottságra. Erre azért is szükség van, mert a magyar lakosság száma előreláthatóan (ha a jelenlegi tendenciák nem változnak) gyorsan csökkeni fog, míg a migránsok száma nő. Ez pedig nemcsak gazdasági problémákat okoz, hanem társadalmi elégedetlenségekhez is vezethet a jövőben, amire már most fel kell készíteni a következő generációt. Ehhez olyan szocializációs mechanizmusokat kell bevezetni az iskolákban, amelyek a kulturális, vallási és etnikai másság akceptálását eredményezik. *Váradi Zsuzsanna* szerint a formális szocializáció keretein túl a civil társadalomnak és a civil szervezeteknek különleges funkciójuk van a migránsok társadalmi beilleszkedésében.

A bevándorlásnak társadalmi vonatkozásai is vannak, amelyek a globalizáció által egyre inkább előtérbe kerülnek – számol be *Fábián Gergely* figyelemfelkeltő tanulmányával. Ennek bizonyítását széles alapkra helyezi: társadalomtörténeti, antropológiai, gazdasági és szociológiai kutatási eredményeket ötvözve érvel. Elsőként a pénzügyi források és a migráció ellentétes irányú mozgására hívja fel a figyelmet: „*a nemzetközi tőke és a nemzetközi migráció(nak) ellentétes mozgása (van). Miközben a globális tőke keletről nyugatra, az amerikai kontinensen pedig északról délre tart, addig a nemzetközi vándorlás keletről nyugatra, illetve délről északra. A bevándorlók célcsoportjai elsősorban azok a legfejlettebb régiók, amelyek a globális gazdaság döntéshozói centrumainak számítanak. Főleg nagyvárosok, ahol a bevándorlók biztos megélhetést remélnek, illetve gyors beilleszkedést, bízva a korábban kivándoroltak hathatós segítségével*” – írja (41. oldal). Kezdeti időszakban a migránsoknak ezt a támogatást a nemzeti-etnikai alapon létrejövő enklávékön keresztül sikerült megszerezniük, napjainkra azonban ezek hatékonysága visszaszorult. A korábbi asszimilációs törekvések leírása után a jelen „jó gyakorlataira” (good practices) is kitér a szerző. Például az USA-ban a zsidó közösségeknek központi szerep jut az éppen bevándorolt zsidó honfitársuk, illetve azok családja teljes társadalmi-gazdasági és kulturális integrációjában. Pontosán kidolgozott programok szerint szervezik meg, akár több évvel előre a migránsok életét, így rövid idő alatt nem segélyezettek, hanem adófizető állampolgárok lesznek. Minden egyes társadalom minden egyes tagjának tehát elemi érdeke, hogy ilyen közösségi terveket kialakítsanak, ahhoz szigorúan tartsák magukat.

A nemzetközi vándorlásnak azonban nemcsak előnyei, hanem hátrányai is vannak. A szerző rávilágít, hogy a bevándorlók nagyobb hányada alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik, vagyis az olyanok közé tartozik, akik a társadalmi munkamegosztásban kisebb eséllyel találják meg a helyüket. A szociális rendszerbe viszont sokkal hamarabb bekerülnek, ami a közterheket növeli. Egy bevándorló hamarabb kezd valamilyen

szociális transzferből élni, mint jövedelemből. Ez az előítéletek megerősödéséhez, a kirekesztés fokozódásához vezet (válság idején különösen); a befogadó ország tagjai és a bevándorlók közötti társadalmi távolság nő, ami idővel átalakul földrajzi távolsággá – megkezdődik a migránsok gettósodása, szegregációja.

A szocio-ökonómiai gondok mellett egészségügyi problémák is felmerülnek a bevándorlással kapcsolatban. Erről *Újhelyi János* orvos, gyermekgyógyász szakfelügyelő briliáns tanulmányt írt. (Ez a minősítés egyáltalán nem túlzás, valóban megkerülhetetlen ez a tanulmány a téma szempontjából. Úgy vélem, sokszor fognak még hivatkozni rá, illetve idézni belőle.)

A probléma lényegét a következőképpen foglalja össze: A befogadó állam gyakran nem ismeri a migránsok kórtörténetét, nem tudja, milyen gyermekkori védőoltásokat kaptak és miket nem, milyen betegségeket hordoznak stb. Számos esetben a bevándorlók betegebbek, mint a befogadó társadalom tagjai (a tuberkulózis és annak rezisztens fajtája, a HIV és az AIDS bizonyítottan aggasztóan magas a körükben). „*Természetesen hozzájárul ehhez a különleges stressz szituáció, a nyelvi nehézség, a kulturális akadályok, másrészt a hiedelmek vagy előítéletek, a speciális, esetleg különleges betegségek, a táplálkozási szokások és a teljesen ismeretlen egészségkultúra.*” (98. oldal) A migránsok nemcsak a társadalom egészségi állapotát veszélyeztethetik, hanem az egészségügyi ellátórendszer anyagilag is megterhelhetik. Ez a komplex probléma többek között úgy kezelhető, ha az európai uniós irányelveket, népegészségügyi célkitűzéseket (például Közösségi Egészségügyi Program 2008–2013) átveszi, más államok szociális és egészségügyi modelljeit adaptálja a helyi sajátosságok figyelembevételével a befogadó állam. „*Egységes adatgyűjtést kell végezni a migránsok egészségi állapotával kapcsolatban, ezeket az illetékesek számára hozzáférhetővé kell tenni, a kiinduló ország egészségügyi rendszerének jellemzőit meg kell ismerni, illetve minden olyan, elérhető szocio-ökonómiai és bio-pszichoszociális tényezőt össze kell szedni, amely kockázatot jelent a befogadó állam számára. A migránsok diagnosztizálását el kell végezni. A gyógyításukhoz szükséges finanszírozási technikákat is ki kell dolgozni, szükséges annak intézményi hátterét biztosítani. Jelentős sikerek akkor érhetők el a bevándorlók egészségi és társadalmi javításában, ha a migránsok egészségi szükségleteinek kielégítése beletartozik az egészséggel kapcsolatos egyenlőség és méltányosság tágabb kérdéskörébe.*” (102. oldal)

Mint látható, a bevándorlókkal összefüggő probléma igen szerteágazó, megoldása sem egyszerű, igen körültekintően kell eljárni ennek kezelése során. A kötet végén *Pénzes Mariann* nem kevesebbre vállalkozik, minthogy összefoglalva bemutassa azokat az esettanulmányokon és riportokon alapuló intervenciók, beavatkozási módszereket, amelyekkel más országok kezelik a bevándorlással együtt járó társadalmi és egészségügyi gondokat. Leszögezi, hogy jó eredményt csak akkor lehet elérni, ha a probléma minden szereplője érdekelt és kellően motivált a megoldásban, annak maradéktalan megvalósításában, teljes összhang van a felek között. Jó gyakorlatokkal (good practices) lehet találkozni a szicíliai, illetve olasz és svájci, katalán és amerikai (louisville-i) eseteknél. Ezek a programok jó példát szolgáltatnak arra vonatkozóan, hogy miként lehet

RECENZIO

lépésről lépésre integrálni a más országból legálisan érkező csoportokat a befogadó társadalom szerkezetébe.

A kérdés hazai vonatkozásban még megválaszolatlan: Vajon a magyar társadalom eléggé felkészült a migránsok integrációjára? A multikulturalizmus nem válik kulturális sokká a magyar lakosság számára?

Abstracts

Gábor Kártyás: Stepping stone or dead end? What role may temporary agency work play in employment policy?

After the millenary it is generally believed that temporary agency work might play an important role in labour markets. As a flexible form of employment it may help to employ those who could not find work in a traditional employment relationship, and serves as a springboard towards more stable, better paid jobs. While the European Union, the International Labour Organization and the Hungarian legislator take these characteristics as evidence, it has not been scientifically proven yet. Clarifying the employment policy aspects of agency work nowadays is of crucial importance, as Hungarian regulation faces its biggest reform ever during the implementation of directive 2008/104/EC on temporary agency work. This paper examines what theoretical possibilities agency work offers for permanent employment to the ones outside the labour market, and how these are supported by empirical research. The results can help us to make a well-established decision on how agency work shall be regulated in future.

Jean-Paul Fitoussi and Éloi Laurent: Macroeconomic and social policies in the EU 15: the last two decades

This draft of our contribution to "The politics and economics of change in European social models" book project, is focused on the relation between macroeconomic policies and social models in the EU 15 during the last two decades. It first describes the shift towards the Maastricht "culture of discipline", i.e. the effect of the implementation of rules governing macroeconomic policies management for euro area countries, assesses its consequence in terms of economic performance and evaluates how those rules are playing out so far in the current crisis. We then attempt at detailing the second shift towards "structural reforms" of social models to show how it has resulted in a weakening of "automatic stabilizers" that, therefore, can't fully play their role in the current crisis. Finally, we offer some analytical insights to make sense of those two shifts.

István Budai: After 20 years ... with self criticism, or what does social worker education do for shaping professional identity?

The autumn of 1990 can be regarded as the time for restarting social worker education in Hungary, and now 20th anniversary offers a good opportunity for the professionals working in education for a comprehensive and/or detailed, emotional or rational overview and analysis of the activities and results of the past twenty years. This is the time to explore the difficulties and obstacles, to systematically sort out the experiences and to draw the conclusions about the past period – what

ABSTRACTS

did it mean, what could it achieve? Based on Hungarian and international literature and experience, the study looks into one of the most essential issues of social work profession: the formation and changes of the professional identity of social workers in the course of their education. The paper gives an overview about different approaches how to define professional identity and what the Hungarian social worker education has done for shaping this identity. The author gives a critical analysis of the Sopron Conference as well, and describes the duality of academic-professional attitude that has been present in the education from the very beginnings. Finally, the advantages and limits of competence-based education and standardisation is examined.

Erzsébet Berki: Labour and consumption: what's the use of a Sunday outing?

The paper studies the correlation between production and consumption from the aspect of the ways the limited nature of consumption influences the production. Its main thesis is that in the so called welfare societies the limited nature of consumption restrains the growth of production whilst the capital's urge for productivity growth is unalterable. The author also studies the correlation between productivity and employment growth, between consuming ability and the aggregation of knowledge, between the time spent for labour and for consumption. The paper sets forth that the consumption can be increased by the more even distribution of goods (income, knowledge and spare-time) which would lessen the tension between the urge for productivity growth and the limited consumption and would induce positive social processes.

Petra Baji – László Gulácsi: „Patient payment” – willingness of the population to pay for health care services

As part of project ASSPRO CEE 2007, 8 focus group discussions and 7 in-depth interviews were carried out with health care consumers, providers and health policy makers during the summer 2009 in Hungary. Their objective was to study the opinion and attitudes of the Hungarian population towards patient payments. The results indicate that there is a gap between the opinion of policy-makers and health insurance representatives on the one hand, and health care consumers and providers on the other hand, with regard to patient payments. While policy-makers see formal patient payments as an adequate instrument for increasing the efficiency of health care utilisation – decreasing unnecessary visits and promoting healthier life style; consumers mostly consider these payments a resource for health care provision. Respondents agreed that patient payment is not the adequate instrument to abolish informal payments for health care services. They also doubt whether the introduction of patient payment would be able to fulfil expectations thanks to abuses and “back-stairs”.

esély

2010/4

Social Policy Journal

CONTENTS

STUDIES

- 3 **Gábor Kártyás:** Stepping stone or dead end? What role may temporary agency work play in employment policy?

EUROPEAN UNION

- 20 **Jean-Paul Fitoussi and Éloi Laurent:** Macroeconomic and social policies in the EU 15: the last two decades

SOCIAL WORK

- 51 **István Budai:** After 20 years...with self criticism, or what does social worker education do for shaping professional identity?

WORKSHOP

- 83 **Erzsébet Berki:** Labour and consumption: what's the use of a Sunday outing?

HUNGARIAN REALITY

- 106 **Petra Baji – László Gulácsi:** „Patient payment” – willingness of the population to pay for health care services

REVIEW

- 118 **Balázs Böcskei:** Down by hope
121 **Boglárka Zsótér:** Women's changing roles: reconciliation of work and family in the developed countries
125 **György Jóna:** On the social and health provisions of migrants in Hungary
129 Abstracts